

TJÄNSTEFOLK

TJÄNSTEFOLK

Vardagsliv i underordning
Stockholm 1600–1635

PAUL BORENBERG

GÖTEBORGS UNIVERSITET

© Paul Borenberg 2020

Doktorsavhandling i historia
Institutionen för historiska studier
Göteborgs universitet

Omslagsbild: En pojke kammar pälsen på sin hund,
tillskriven Abraham van Dijck, Amsterdam ca 1650–1660.
(Rijksmuseum, Nederländerna).

Sättning: Thomas Ekholm

Print: GU Intertryckeri, Göteborgs universitet, 2020

ISBN: 978-91-7833-928-0 (PRINT)

ISBN: 978-91-7833-929-7 (PDF)

FÖRORD

Avhandlingsskrivandet började som ett sorts exilprojekt. Jag skrev om min hemstads historia. Eftersom jag har sinne för överdrifter kände jag ibland ett litet självfrändsskap med Olaus Magnus när han satt nere i Italien och skrev historia över de nordiska folken på 1500-talet. Men jag är ingen Olaus Magnus och Göteborg är inget Italien. Hemlängtan har släppt och jag har blivit förtjust i ett alltid mulet Göteborg.

På resans gång har jag ledsagats först av professor Maria Sjöberg som varit handledare under arbetets första halva, sedan av docent Pia Lundqvist som efter halvtid gick från att vara biträdande till huvudhandledare. Hennes plats som biträdande togs av docent Martin Linde. Tack till er alla tre för råd, vägledning och god läsning! I synnerhet tack till Pia, för din hjälp och ditt tålamod.

Avhandlingsmanuset har även lästs av professor Dag Lindström som genomförde en grundlig slutseminarieopponering och av professor Göran Malmstedt som agerade grönläsare i skrivandets slutskede. Tack till er båda för de minfält ni styrt mig ut ur! Manus har även lästs och kommenterats på av Martin Andersson, Daniel Larsson och Carolina Uppenbergs. Tack för goda synpunkter och uppmuntran!

Under mina första år delade jag kontor med Sari Nauman. Jag passade på att störa henne med frågor om allt akademiskt mellan himmel och jord. Under avhandlingstidens har också Robin Rönnlund gett stöd, uppmuntran och ost. Tack till er båda!

Jag har även haft turen att vara anknuten till den Nationella forskarskolan i historia vid Lunds universitet.

Forskarskolan har gett tillgång till ett fantastiskt nätverk av historiker över hela Sverige och gjort mig till en kännare av Skånska slott och herrgårdar. Jag är så glad över att ha fått vara en del av den gemenskapen. Tack!

Mina kollegor Daniel Zackrisson, Anna Locke, Andreas Keränen, Magnus Jernkrok, Staffan von Arbin, Avigail Rotbain, Sari Nauman, Robin Rönnlund och Lewis Webb har hjälpt mig med språkgranskning av manus. Tack för er kamratskap, för fikastunderna och för de fel ni räddat mig från!

Under avhandlingens gång är det också många andra människor som stöttat mig och låtit mig älta, gnälla, yla och klaga. Förordet blir för långt om jag ska hinna tacka alla. Men jag tror det är människan och inte avhandlingen som ni varit intresserade av och jag hoppas kunna återgälda den kamratskap och värme ni visat mig.

Tack också till min mamma Susanne Borenberg för att du tog mig till Vasamuseet som barn, sparade din kurslitteratur och uppmuntrat mig till att läsa vad jag vill, inte vad jag borde, och tack till min farbror Ulf Borenberg för ältandet av Karl XII:s fälttåg i fiskeekan i Blekinge. Det är nog så man fostrar en historiker.

Paul Borenberg
Kortedala, april oåret 2020

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

KAPITEL 1: MARGARETAS RÄTTEGÅNG.....	I
<i>Syfte</i> 4 · Tjänstefolk i tidigmodern tid och tjänstefolkssystemet 4 · <i>Demografi</i> 5 · <i>Underordning</i> 12 · <i>Hushållets ordning</i> 16 · Studiens utgångspunkter 16 · <i>Öppna hushåll</i> 21 · <i>Praktiker</i> 22 · Sverige, Stockholm och Rådstugan 27 · <i>Stockholm</i> 27 · <i>Rådstugan</i> 32 · Metod och källmaterial 37 · <i>Protokoll</i> 37 · <i>Metod</i> 40 · <i>Definitioner</i> 46 · Avhandlingens disposition 58	
KAPITEL 2 : OLOF BAGARES SYSTERSON.....	61
<i>Stadens befolkning</i> 64 · Tjänstefolket bland Stockholms hushåll 64 · <i>Ålvsborgs lösen</i> 66 · <i>Andel tjänstefolk</i> 70 · <i>Fördelning i staden</i> 73 · <i>Tjänstefolkssystemet</i> 76 · Tjänstefolkets bakgrund och släkt nätverk 77 · <i>Härkomst</i> 79 · <i>Släkt nätverk</i> 84 · Stockholms tjänstefolk 89	
KAPITEL 3: MIKAEL PÅ GALGBACKEN.....	93
Arbete och arbetsdelning i tidigmodern tid 95 · Att studera arbete 101 · Tjänstefolkets arbete 106 · <i>Ärenden, vårda och vakta</i> 109 · <i>Verkstad, åker, stall och stia</i> 116 · <i>Tvätta, städa och öppna dörrar</i> 120 · <i>Sälja, bära och stjåla</i> 124 · <i>Att trakassera, fånga tjuvar och be till gud</i> 128 · <i>Arbetets platser</i> 129 · Att tjäna åt andra 131	
KAPITEL 4: ELISABETH OCH FADERSVÄLDET.....	135
Fadersväldet, hustavlan och lagen 136 · Husfadersväldet i praktik 143 · <i>Husbondens vård</i> 149 · <i>Husbondens våld</i> 153 · Möjligheter till motstånd 159 · <i>Hjälp och hjälplöshet</i> 161 · <i>Stölder</i> 164 · Sårbarheten i hushållet 168	
KAPITEL 5: DRÄNGARNAS SLÄDFÄRD.....	173
Ära i tidigmodern tid 177 · Tjänstefolkets umgänge i staden 182 · <i>Umgänge och drickande</i> 184 · <i>Lån och skulder</i> 190 · <i>Stölder tillsammans</i> 192 · <i>Tjänstefolkets umgänge</i> 198 · Tjänstefolkets	

TJÄNSTEFOLK

konflikter i staden 200 · *Okvädanden* 201 · *Väldsambheter* 211
· Tjänstefolkets liv bortom hushållet 225

KAPITEL 6: INGRIDS DANS PÅ VAKSTUGAN..... 229
I ortodoxins tidevarv 230 · *Gifta tjänstehjon* 236 · Äktenskap,
boleri och tukt 236 · *Sexuella relationer* 238 · *Förlovningar* 244
· *Platser* 246 · *Accepterade relationer* 248 · Farliga förbindel-
ser 248 · *Villervalla i hushållen* 250 · I pörtet, i trappen, hos
grannen 257 · *Fester och danser* 257 · *Genom hushållet* 259 · Lust
i fadersväldets skugga 267

KAPITEL 7: 1600-TALETS TJÄNSTEFOLK..... 273
Tjänstefolkssystemets underordning 275 · Livet i fadersväldets
skugga 280 · Drängar och pigor: särskilda men inte åtskilda 283
· Utblick och slutord 286

REFERENSLISTA..... 293
Tryckta källor 293 · Internet 294 · Litteraturreferenser 294

SUMMARY: SERVANTS: EVERYDAY LIFE
IN SUBMISSION, STOCKHOLM 1600–1635..... 311

TABELLER

<i>Tabell 2.1</i> Antal anställda i stadens borgerliga hushåll enligt hjonelagslängderna 1613.	73
<i>Tabell 2.2</i> Ensamanställda i hushåll enligt hjonelagslängderna 1613.	75
<i>Tabell 2.3:</i> Tjänstefolkets härkomst efter landskap i tänkeboksmaterialet	81
<i>Tabell 2.4:</i> Tjänstefolkets härkomst efter områdestyp i tänkeboksmaterialet	83
<i>Tabell 2.5:</i> Tjänstefolkets släktrationer nämnda i tänkeböckerna	85
<i>Tabell 3.1,</i> Översikt över antalet observationer av tjänstefolkets göromål i tänkeboksmaterialet	106
<i>Tabell 3.2</i> Personcentrerade arbetsuppgifter	110
<i>Tabell 3.3.</i> Produktionscentrerade uppgifter	117
<i>Tabell 3.4</i> Hushållningscentrerade uppgifter	120
<i>Tabell 3.5</i> Handel och transport	125
<i>Tabell 3.6</i> arbetsobservationer efter kön och plats	130
<i>Tabell 4.1</i> Tjänstefolkets stölder	165
<i>Tabell 5.1</i> Tjänstefolkets kompanjoner i stölder efter social grupp	194
<i>Tabell 5.2</i> Tjänstefolkets våldsamma konflikter fördelat på sammanhang	213
<i>Tabell 6.1</i> Tjänstefolkets sexuella relationer efter partnerns sociala grupp	240
<i>Tabell 6.2</i> Tjänstefolkets förlovningar efter partnerns sociala ställning	245
<i>Tabell 6.3</i> Tjänstefolkets sexuella relationer efter plats	246

Kapitel 1

MARGARETAS RÄTTEGÅNG

Tjänstefolk som forskningsproblem

Margareta var med tidens språkbruk ”inte sin egen”.¹ Hon var piga. På hösten 1607 kom en fogdekarl för att hämta henne från den plats där hon tjänade, nordväst om Stockholm. Han sa att hon skulle följa med honom tillbaka till sin tjänst hos Israel Hanson, som hon rymt från. Men hon vägrade. Hon sa att hon aldrig hade tjänat där och att fogdekarlen fått tag på fel person. Hon bad om att få stanna där hon var. Men när hon hotades med våld och handfängsel följde hon med.²

Israel Hanson som förlorat sin piga levde på en gård i Vidbo socken, halvvägs mellan Stockholm och Uppsala. När fogdekarlen och Margareta kom till honom satt han och drack. Han märkte ganska omgående att Margareta inte var samma piga som den som flytt från honom. Ändå bad han henne sitta ner. Han var pratsam och försökte skåla,

---

1 Detta är terminologin som används i beslutet till Älvsborgs lösen. Beslutet finns återgivet hos: Ahnlund, *Svenska Riksdagsakter Jämte Andra Handlingar Som Höra Till Statsförfattningens Historia. Ser. 1, Tidevarvet 1521-1718, Avd. 2, Tiden Från 1611, D. 1 1611-1616* s. 310-320.

2 Stb 1608-1613 s. 6-7.

men Margareta svarade inte. Hon ställde undan glaset. Han försökte få henne att gå och lägga sig med honom. Men Margareta valde att lägga sig på bänken när han kröp ned i sängen. På natten gick Israel upp och över till Margareta där hon sov. Ett protokoll från Stockholms rådstugurätt beskriver det som att han ”belägrade” henne där. Att hon ”lät sig besovas”.³ Efteråt talade de inte om vad som hände den natten. När Israel fick reda på att Margareta var gravid gav han henne 1 daler. Sedan lämnade hon hans hushåll och vandrade in mot Stockholm.

Ungefär var tionde person i det tidigmoderna Europa arbetade precis som Margareta som tjänstefolk. Dessa drängar och pigor brukar förstås som ogifta ungdomar. De levde och arbetade i andras hushåll tills de själva kunde gifta sig och skaffa eget hushåll med egna tjänstehjon. Detta innebar att dräng- och pigtjänsten var en sorts övergångsfas mellan barndomen och den myndighet som tillkom den gifta husbonden eller matmodern.⁴ Tjänstehjonen blev genom tjänsten inskolade i en roll som framtida husbönder, samtidigt som man på detta sätt försörjde hushållen med arbetskraft. I utbyte mot lydnad och arbete skyddade husbonden tjänstehjonen, gav dem mat och husrum och ledde dem i arbetet.⁵

Men fallet med pigan Margareta och skeppsskrivaren Israel Hanson visar att detta utbyte inte alltid var harmoniskt. För vissa kunde tjänstetiden vara en tid av tvång, maktlöshet och utsatthet. Det har påpekats att det i första hand var ungdomar från fattigare hushåll som tog tjänst

3 Stb 1608–1613 s. 6.

4 Hajnal, 1982.

5 Denna kretsloppsbetonade underordning beskrivs bland annat av Berkner, 1972.

i mer välbärgade hushåll. De som kunde undvika att ta tjänst gjorde gärna det.⁶ Tjänstefolkssystemet upprätthölls dessutom ytterst av ett arbetstvång.⁷ Unga och resurssvaga människor tvingades in i den mot sin vilja.

I detta kapitel kommer jag att argumentera för att det finns två väsentliga luckor i vår kunskap om det tidigmoderna tjänstefolkssystemet.

För det första är mycket av det vi tror oss veta om det tidigmoderna tjänstefolket baserat på forskningsresultat rörande 1700-talet. Både svensk och internationell forskning intresserar sig för hur det tidigmoderna tjänstefolkssystemet anpassade sig och överlevde den agrara revolutionen, det framväxande lönearbetet och 1800-talets nypatriarkala föreställningar.⁸ Deras resultat har sedan antagits vara sanna även för tidigare perioder, trots att villkoren kunde skilja sig drastiskt över tid.⁹ Mot den bakgrunden finns det skäl att närmare undersöka tjänstefolkets tillvaro under det tidiga 1600-talet. Denna period kan, förutom att ge en förståelse för människors erfarenheter under en tidigare period, även ställa tjänstefolkssystemets utveckling under de kommande århundradena i nytt ljus.

För det andra kommer jag att argumentera för att tjänstefolkpositionen inte enbart bör förstås utifrån relationerna mellan drängar, pigor och deras husbönder. Eftersom tjänstefolket var en rörlig grupp i samhället som ofta bytte tjänst bör dess relationer utanför hushållet varit

---

6 Schlumbohm, 1996.

7 Tjänstefolkslagstiftningen och dess arbetstvång gås utförligt igenom hos Winroth, 1878.

8 Exempelvis: McBride, 1976, Uppenberg, 2018, Østhus, 2013 och Lund, 1999.

9 Whittle, 2017 s. 57–58, 75–76.

minst lika viktiga, i vissa avseenden till och med viktigare, än deras relationer inom hushållet. För att förstå hur drängar och pigors underordnade ställning i hushållet formade deras tillvaro och möjligheter måste de därför studeras i ett bredare socialt sammanhang.

Syfte Avhandlingens syfte är därför att ge en fördjupad förståelse för vad tjänstefolkpositionen innebar för 1600-talets drängar och pigor. Detta kommer jag att göra utifrån tre grupper av frågor: Det första frågekomplexet rör hur tjänstefolkssystemet var utformat i Stockholm under det tidiga 1600-talet. Hur mycket tjänstehjon fanns det i staden och hur var de fördelade över stadens hushåll? Vad arbetade de med? Hur reglerades deras underordnade ställning i hushållet i teori och praktik? Det andra frågekomplexet handlar om vilka möjligheter tjänstehjonen hade att upprätthålla egna kontakter, umgängen och nätverk i och utanför de hushåll där de tjänade. Vilka umgicks tjänstehjonen med och var? Hur formade den underordnade positionen tjänstefolkets möjligheter att knyta kontakter och umgås med andra? Den tredje frågan är hur tjänsten skiljde sig för drängar och pigor i ett samhälle som ställde olika krav och förväntningar på män och kvinnor. Dessa frågor kommer att undersökas utifrån en förståelse av hushållet som en öppen enhet, integrerad i en stadsmiljö, och genom vardagliga praktiker.

Tjänstefolk i tidigmodern tid och tjänstefolkssystemet

När jag i denna studie talar om ett *tjänstefolkssystem* så avser jag den allmänt spridda sedvänjan att hålla sig med tjäns-

tefolk i det tidigmoderna samhället.¹⁰ Carl-Johan Gadd karaktäriserar tjänstefolkssystemet som ett system för att fördela ung och ogift arbetskraft mellan landets gårdar.¹¹ Forskningen kring detta tjänstefolkssystem kan brytas ned i två huvudspår. Det ena kretsar kring demografiska mönster i det tidigmoderna samhället. Hur stor andel ungdomar som fanns i samhället och hur länge de var ogifta avgjorde tjänstefolksgruppens storlek och sammansättning i de tidigmoderna hushållen. Det andra spåret kretsar kring den patriarkala relationen som inordnade dessa tjänstehjon under en husbonde. Den patriarkala aspekten manifesterade sig dels i tidens lagar som tvingade till tjänst under vissa tider, dels i normer och föreställningar i samhället om vilka förpliktigheter husbönder och tjänstehjon hade gentemot varandra. Det patriarkala systemet formade tjänstefolkssystemet såtillvida att det kunde tvinga människor till tjänst och formade relationen mellan tjänstefolket och deras husbönder.¹² Trots omfattande forskning inom båda dessa fält finns fortfarande obesvarade frågor kring tjänstefolkssystemets utformning under 1600-talet.

Utgångspunkten för att förstå det tidigmoderna tjänstefolkssystemet brukar tas i vad John Hajnal definierar *Demografi*

-
- 10 Begreppet används bland annat av Martin Andersson och Carolina Uppenberg. En engelsk motsvarighet är begreppet *institution of service*, som föreslås av John Hajnal. Andersson, 2018 s. 99–130, Uppenberg, 2018, Hajnal, 1982.
- 11 Gadd, 1983 s. 39.
- 12 Dessa aspekter som normer undersöks i synnerhet av Harnesk, 1990 och Hansen, 2006. Se även debatten mellan Harnesk och Pleijel kring dessa patriarkala teman: Harnesk, 1987, 1987, Pleijel, 1987.

som det västeuropeiska giftermålsmönstret.¹³ Hajnal menar att normen för hushållen i nordvästra Europa var att endast ha ett gift par per hushåll. Detta innebar att de genomsnittliga giftermålsåldrarna blev relativt höga (minst 24 år för kvinnor och ännu högre för män) och att många människor förblev ogifta livet ut. Under tiden då människor väntade på att kunna gifta sig och tillträda ett eget hushåll så tjänade de som tjänstefolk i andras hushåll. Tjänsten var därmed en del av en förlängd ungdomsfas. Hajnal menar att detta innebar att tio procent eller mer av den tidigmoderna befolkningen vid varje gifvet tillfälle tjänade som tjänstefolk.¹⁴

Men detta livscykelelement i tjänstefolkssystemet bör inte överdrivas. Charmian Mansell studerar pigor i 1500- och 1600-talets England och visar hur demografiska undersökningar baserat på begränsade tidssnitt kan ge en bedräglig bild av tjänstefolksgruppens sammansättning. Hon framhåller att människor kunde gå ut och in ur tjänstefolkpositionen. Vissa tjänade längre tider och gifte sig först på ålderns höst, andra återvände till tjänsten när de förlorade sin make eller maka. I vissa fall fortsatte även människor att arbeta som tjänstefolk efter att de gift sig.

---

13 Hajnal, 1965. Begreppet som Hajnal själv använder är *European marriage pattern*. I svensk forskning brukar detta översättas som just det *västeuropeiska giftermålsmönstret*.

14 Hajnal, 1965, 1982. Detta giftermålsmönster var även förekommande inom städerna, se Lynch, 1991. Andersson uppskattar att tjänstefolk i Sverige under 1600-talets början också uppgift till ungefär tio procent av befolkningen. Andersson, 2018 s. 114. Denna typ av tjänstefolk har av Peter Laslett kallats för livscykel-tjänstefolk. Laslett, 1977. Se även för senare perioder i Sverige: Lundh, 1995, 2004.

Detta innebär att även om en majoritet var ungdomar så gällde det långt ifrån alla.¹⁵

Frågan om tjänsten var en ungdomsfas är bundet till frågan om huruvida det var deklasserande eller inte att vara dräng och piga. Hajnal menar att så inte var fallet. Han menar att drängarna och pigorna sågs som unga blivande husfäder och matmödrar.¹⁶ Lutz Berkner beskriver det som att tjänstefolket både kunde ”vara barn till backstugusittare eller landägande bönder, och detta var vad som bestämde tjänstefolkets sociala klass.”¹⁷

Detta har mötts av invändningar. Flera forskare påpekar hur tjänstefolksfasen inte var något som alla människor genomgick, och att olika människor stannade i positionen olika länge. Jürgen Schlumbohm som studerar tjänstefolket under 1600- och 1700-talen i norra Tyskland noterar till exempel att människor från fattigare hushåll tog tjänst tidigare och tjänade längre i byarnas rikare hushåll. Därmed var tjänstefolket inte en klass i sig, men ett klassfenomen. De människor som kom från välbärgade familjer tenderade att tjäna kortare perioder i andras hushåll eller stanna hemma helt och hållet i väntan på att ta över hushållet.¹⁸ Ann Kussmaul, som undersöker tjänstefolk på den

---

15 Mansell, 2018. En poäng som även görs av Prytz, 2017.

16 Hajnal, 1982, Berkner, 1972 och Mitterauer 1990.

17 Berkner, 1972, min översättning. Originalet lyder: ”They could be either children or lodgers or of landed peasants, and this was what determined a servants social class.” s. 411. Se även för en senare period: Lundh, 1999.

18 Schlumbohm, 1996. Se även Maza, 1983 s. 33 som ser att tjänstefolk, som hos henne definieras som människor som inte arbetar i produktion eller försäljning, ofta kom från fattiga förhållanden och att i synnerhet kvinnligt tjänstefolk ofta var faderslösa.

engelska landsbygden under tidigmodern tid, påtalar att tjänstehjonen hade potentialen att både lyckas och själva bli husbönder, eller att misslyckas, deklasseras och bli daglönare.¹⁹ Risken att misslyckas bör ha varit påtaglig om man inte stod i begrepp att ärva. Att enbart med sin lön spara ihop till en gård under 1600-talet tog åtminstone tjugo år för en dräng.²⁰ Börje Harnesk ser hur tjänstehjon var ovilliga att inordna sig under husböndernas auktoritet och föreslår att 1700-talets Norrland kan ha präglats av en egalitärt inriktad bondekultur där underordningen ansågs skamlig.²¹ Att vara dräng och piga verkar alltså inte varit någon åtråvärd position.

Tjänstefolket förde i regel en ambulerande tillvaro mellan de tidigmoderna hushållen. De flyttade ofta och tjänade sällan en och samma husbonde längre än ett eller två år.²² Detta innebar att tjänstefolket var en av de rörligaste och mest flyttbenägna grupperna i det tidigmoderna samhället.²³ Det har föreslagits att dessa flyttar kan ha skett i syfte att få bättre ersättning och tjänstevillkor eftersom

19 Kussmaul, 1981, s. 80.

20 Lindström, 2008, s. 158–160.

21 Harnesk, 1990, s. 148–156. Dessa underordningens problem är delvis tidslösa. Också idag arbetar vissa människor i andra människors hem, och dessa positioner innebär ofta en krånglig gränsdragning mellan informell och formella relationer, mellan arbetsliv och privatliv. Utvecklingen diskuteras av exempelvis Fairchilds, 1984, s. 5–6.

22 Undersökningar av flyttfrekvens i Sverige bland tjänstefolket finns för 1600-talets del hos Andersson, 2018, s. 101. För senare perioder i Sverige: Dribe & Lundh, 2005 s. 57. Ett exempel från det sena 1700-talets Burgund är Hayhoe, 2012 som visar ett liknande mönster.

23 Formuleringen hämtad ur Harnesk, 1990 s. 173.

tjänstekontraktet kunde omförhandlas inför varje ny tjänst.²⁴ Kirsi Ojala som studerar tjänstefolk i Åbo och Odense under 1700-talet menar dock att det även kunde finnas andra faktorer bakom tjänstefolkets många flyttningar: det var genom att tjäna i olika hushåll som drängarna och pigorna kunde skapa egna sociala nätverk. Att ofta flytta mellan husbönder kunde därför vara ett sätt att bredda sitt kontaktnät.²⁵

Men det rörde sig sällan om långa flyttningar. De flesta flyttar gick inom en dagsmarschs avstånd. Dock kunde avstånden bli avsevärt större när det rörde sig om migration in till städerna. Sarah Maza har för det tidigmoderna Frankrike visat hur framför allt manligt tjänstefolk kunde röra sig över många mils avstånd för att ta tjänst i någon av de större städerna.²⁶

Hajnals klassiska karaktäristik av det tidigmoderna tjänstefolkssystemet är fortfarande utgångspunkten för tjänstefolkforskningen. Men frågan är om kopplingen mellan det västeuropeiska giftermålsmönstret och uppkomsten av ett tjänstefolkssystem är så stark som Hajnal föreslår. Lokalstudier har visat på en relativt hög förekomst av tjänstefolk trots låga giftermålsåldrar i vissa områden eller att det fanns områden med höga giftermålsåldrar men utan en stor andel tjänstefolk.²⁷ Därför är det rimligt att

---

24 Om flyttar som ett sätt att omförhandla och höja sin lön: Harnesk, 1990 s. 165, Maza, 1983 s. 103–105.

25 Ojala, 2008, s. 215. Ojals artikel är kort, men har varit oerhört betydelsefull som inspirationskälla till den här avhandlingen.

26 Maza, 1983, s. 38–41. För 1610-talets Sverige resonerar Martin Anderson att det fanns ett överskott av drängar och pigor i vissa städer. Andersson, 2018 s. 164.

27 En översikt över detta finns hos Sarti 2017, s. 233.

anta att giftermålsmönstret i ett område kunde påverka hur tjänstefolkssystemet såg ut, men att det inte var avgörande för förekomsten av tjänstefolk.

För svensk del är det också oklart när det västeuropeiska giftermålsmönstret uppkom. Lennart Andersson Palm menar att fertiliteten i Sverige under 1600-talet måste varit mycket hög, eftersom befolkningen kunde växa trots krig och katastrofer, vilket tyder på att det västeuropeiska giftermålsmönstret ännu inte etablerat sig, då detta generellt sett leder till färre födda barn.²⁸ Malin Lennartsson har undersökt giftermålsåldrar och normer kring äktenskap i 1600-talets Småland och kommer fram till att äktenskap mellan unga personer verkar varit accepterat, vilket tyder på att ett västerländskt giftermålsmonster ännu ej var etablerat.²⁹ Daniel Larsson har genomfört lokala undersökningar som visserligen uppskattar det svenska mönstret under 1600-talet som ett västeuropeiskt, men där ytterligare ökade giftermålsåldrar under 1720-talet ledde till något han kallar för Sveriges dolda demografiska transition.³⁰ Dessa undersökningar av det svenska giftermålsmönstret under 1600-talet pekar mot att det västeuropeiska giftermålsmonster Hajnal beskriver eventuellt inte slagit igenom i Sverige under 1600-talets början.

I förlängningen bör detta ha påverkat hur det svenska tjänstefolkssystemet såg ut.³¹ Martin Andersson, som

---

28 Palm, 2001, s. 112–114.

29 Lennartsson, 2012.

30 Larsson, 2006 s. 196. Hajnal menar själv att de bör ha slagit igenom i de skandinaviska länderna under åtminstone 1600-talets slut. Hajnal, 1982, Lundh 1993.

31 Palm, 2001 skriver: ”De socialkulturella biverkningarna av dessa förändringar kan knappast överskattas. Till dessa

undersökt migration i det tidiga 1600-talet, konstaterar att detta bör innebära att människor var tjänstehjon en kortare period under det tidiga 1600-talet, eftersom de gifte sig tidigare. Ändå visar hans undersökningar att tjänstefolket verkar ha utgjort en ungefär lika stor andel av befolkningen under det tidiga 1600-talet som de gjorde under det tidiga 1800-talet. Istället för att se tjänstefolkssystemet som en effekt av höga giftermålsåldrar ser han *både* de höga giftermålsåldrarna och tjänstefolkssystemet som en följd av att kronan, staten och adeln drev på för ett ökat arbetskraftsuttag av befolkningen. Vissa människor tvingades helt enkelt att tjäna vid kronans gods och gårdar vilket drev upp andelen tjänstefolk i befolkningen.³²

Om förekomsten av tjänstefolk i hushållen i det tidigmoderna Europa förstås som en effekt av det västeuropeiska giftermålsmönstret som format tjänstefolkets villkor och samhällsroll innebär det att det saknas väsentlig kunskap om hur tjänstefolkssystemet såg ut i Sverige under det tidiga 1600-talet, en period då det är tveksamt om det västeuropeiska giftermålsmönstret ännu slagit igenom. Martin Andersson ser istället för giftermålsmönstret staten och kronan som viktiga aktörer för att tvinga in människor till tjänst och därmed skapa eller upprätthålla ett tjänstefolkssystem. Om det var staten, kronan och adeln som med sina centraliserade resurser och tvångsmedel var

---

hörde uppkomsten av vad som väl kan betecknas som 'pig- och drängsamhället.' s. 113.

32 Andersson, 2018, s. 99–129. Att det över huvud taget fanns en utbredd sedvänja att hålla sig med tjänstefolk i Sverige under tidsperioden visas även av Nygård, 1989, som undersöker tjänstefolk i Finland under 1600-talet. Även för Norge under 1600-talets mitt, se Østhus, 2017.

drivande bakom det svenska tjänstefolkssystemets uppkomst, vad innebär det då för tjänstefolkssystemet bland mindre hushåll, som Stockholms borgerskap?

Under- Tjänstehjonens ställning inom hushållen har av Peter Laslett
ordning karaktäriserats som en sorts inhyrda barn till husbonde och matmor, en relation som inte nödvändigtvis präglades av harmoni men som idealt hölls ihop av ett paternalistiskt beskyddande av tjänstefolket från husbondens sida. Det skulle enligt idealet vara en relation byggd på familjär omtanke.³³ Maza som studerar tjänstefolk i det tidigmoderna Frankrike visar hur den patriarkala relationen kunde medföra en viss trygghet för tjänstefolket. I tider av osäker ekonomi innebar den ej formaliserade patriarkala relationen att drängarna och pigorna kunde förvänta sig att inte stå utan resurser även nära tiderna blev svåra. Det var husbondens ansvar att ge dem mat och husrum oavsett brödpris och konjunktur.³⁴

Laslett och Maza beskriver en informell och organisk underordning. Men underordningens harmoni får inte överbetonas. Carolina Uppenberg som studerar tjänstefolket på svensk landsbygd under 1700- och 1800-talen menar att tjänstefolkssystemets tvångsaspekter är underskattade inom forskningen.³⁵ Tjänstefolkets underordning i hushållet

---

33 Formuleringen om hyrda barn återfinns hos Laslett, 2003, s. 4. Kussmaul, 1981, s. 7–9 beskriver tjänstefolkrelationen som i hög utsträckning informell relation. Även Cooper, 2004, Maza, 1983 s. 12.

34 Maza, 1983 s. 45.

35 Uppenberg, 2018 s. 265–266.

var i Sverige och på många andra platser reglerad i lag.³⁶ Den lagstiftning som tvingade människor in i tjänsten hade gamla anor. Redan under medeltiden fanns påbud om tjänstetvång för egendomslösa. Dessa bestämmelser kom dock under 1600-talets andra halva att utökas kraftigt. För att förhindra den ”stora oreda” där tjänstehjon blivit onödigt dyra, motvilliga och besvärliga för husbönderna i riket lanserades år 1664 en särskild tjänstehjonsstadga³⁷, som kom att förnyas och utökas succesivt under slutet av 1600-talet och under 1700-talet.³⁸

Tjänstehjonsstadgorna har i äldre forskning framför allt tolkats som ett sätt att binda arbetskraft till hushållen. Gustav Utterström menar att tjänstehjonsstadgorna gavs ut på grund av den arbetskraftsbrist som rådde under 1700-talet. Både krig och pest under det tidiga 1700-talet bör ha bidragit till minskad arbetskraft och lagstiftarna ville försäkra sig om att hushållen hade tillräckligt med folk.³⁹

-
- 36 En genomgång av den engelska praktiken finns hos Mansell, 2017, för Norge, Sogner, 2004.
- 37 Vissa forskare använder det något mer arkaiska namnet *Legostadga* som kortform. Exempelvis Harnesk, 1990. Men även tjänstehjonsstadga används, exempelvis: Silvé, 1972, Uppenberg, 2018.
- 38 Stadgornas fullständiga namn är: *Kongl. Maj:t stadga och påbudh, om tienstefolck och legohjon. Stockholm den 30 augusti år 1664; Kongl. Maj:ts stadga och förordning, angående tienstefolck och legohjon, samt åtskillige härtills där wid förelupne missbruk och oordningar. Dat. Stockholm den 23 novemb. Anno 1686; Kongl. Maj:ts förnyade stadga och förordning angående tienstefolck och legohjon, gifwen Stockholm i rådkammaren den 6 augusti 1723; Kongl. Maj:ts förnyade stadga och förordning, angående tienstefolck och legohjon. Gifwen Stockholm i råd-cammaren then 21 augusti 1739.*
- 39 Utterström, 1957 s. 252–256, 300.

Arthur Montgomery placerar in tjänstehjonsstadgorna i en större agrar utveckling mot kommersiella stordriftsjordbruk under 1600- och 1700-talen. Detta innebar ett ökat behov av arbetskraft. Tjänstehjonsstadgornas tjänstehjonstvång var lösningen. Även om det visserligen fanns hänsyn till krigsmaktens behov av manskap i lagstiftningen så var det "i varje fall tydligt, att bestämmelserna, i den mån de efterlevdes, gynnade tillströmningen av arbetskraft till frälsegodsén."⁴⁰ För Sveriges del var den restriktiva tjänstehjonspolitiken ett uttryck för samma utveckling som skedde på andra platser i Europa som också införde olika former av tjänstetvång. Stavnsbaandet i Danmark, som gjorde bönderna livegna, motsvarades av den svenska legostadgan. För svensk del hamnade trycket dock på tjänstehjonet och inte på bönderna.⁴¹

Harnesk tolkar tjänstehjonsstadgorna i första hand som ett mer allmänt ett uttryck för sin tids patriarkala ideologi, som under 1600- och 1700-talen inte präglades av de asymmetriska men ömsesidiga åtaganden, utan tvärt om närmast kan betecknas som en ensidig repression. Han menar att:

Relationerna till husbonden, och hushållets betydelse som den plats där tjänstefolket integrerades likt barn i familjen, tonades ned. Det var först i samband med kritiken mot den misslyckade restriktionspolitiken som idéer med släktskap till patriarkalismen började framträda.⁴²

Men Uppenbergs påpekar att även om tjänstehjonslagstiftningen innehöll många begränsande paragrafer, så

40 Montgomery, 1933 s. 247.

41 Montgomery, 1933 s. 276.

42 Harnesk, 1990 s. 217–218, 50–56.

innebar den att drängarnas och pigornas rättigheter också kodifierades. En utförligare tjänstefolkslagstiftning innebar att tjänstefolket fick nedskrivna rättigheter, till lön, husrum, anställningstrygghet och så vidare. Därmed kunde även tjänstefolket dra sina husbönder inför rätta och kräva skäligen ersättning när så behövdes. Därmed gav den utökade tjänstefolkslagstiftningen större utrymme för tjänstefolket att hävda sig gentemot sina husbönder eftersom positionen formaliserades som en kontraktbunden position. Tjänstefolkslagstiftningen kan därför både ses som en del i en ökad repression, men också som ett sätt att bryta ut och formalisera en informell relation.⁴³

Uppenberg menar även att tjänstehjonen i alla fall under 1700-talen snarast uppfattade sig själva som en kontrakterad arbetskraft, med vissa kodifierade rättigheter. Viktigast av allt var just rätten till lönen, för vilken tjänstefolk kunde dra sina husbönder inför rätta och ofta också vinna tvister.⁴⁴ Hanne Østhus som undersökt konflikter rörande tjänstefolk och deras husbönder i Köpenhamn och Christiania mellan åren 1750 och 1850 ser samma mönster som Uppenberg, men noterar också att tjänstefolkets ställning försämrades under 1800-talet då lagstiftningen luckrades upp.⁴⁵

Införandet av legostadgan kan alltså ha påverkat hur konflikter i hushållet hanterades. Gudrun Andersson som studerar aktörer och ärenden på tingen under 1600- och

---

43 Uppenberg, 2018 s. 114–115.

44 Uppenberg, 2018 s. 262–263. Uppenberg menar dock att detta kontrakterade förhållande var det som i grunden legitimerade en vidare underordning.

45 Østhus, 2013 s. 138–142, 340–342. Om hur den svenska tjänstehjonsstadgan användes i lösdriverlagstiftningen under 1800-talet, se Johnsson, 2016.

1700-talen ser att antalet konflikter mellan tjänstehjonen och deras husbönder ökade markant under 1600-talet efter det att legostadgan introducerades.⁴⁶ Vad innebär detta för tjänstehjonen under perioden innan legostadgan? Var de som släktingar och lärlingar i hushållen, eller dittvingad arbetskraft? Vilka rättigheter hade de gentemot sina husbönder innan en mer omfattande tjänstefolkslagstiftning? Och vilka strider kunde de ta under perioden före lagstiftningens utbyggnad?

Studiens utgångspunkter

Jag menar att det demografiska ramverket och hushållsrelationerna mellan tjänstehjon och husbönder inte ensamma kan beskriva tjänstefolkets tillvaro. För att förstå det tidiga 1600-talets tjänstefolkssystem som en erfarenhet för de människor som befann sig i det, utgår jag därför i denna studie från två utgångspunkter som formar undersökningen. Den första är att hushållsideologin var en grundläggande beståndsdel i 1600-talets samhälle som skapade olika hushållspositioner, men att dessa hushåll var öppna och situerade i sin omgivning. Den andra utgångspunkten är att 1600-talets olika samhällspositioner skapades genom en vardaglig praktik.

Hushållets ordning Det europeiska tidigmoderna samhället brukar förstås, och förstods i sin samtid, som ett samhälle ordnat i hushåll. Hushållet var på samma gång familjebostad och arbetsplats, kanske enklast föreställt som en bondgård eller en hantverkarbostad med verkstad på bottenplan

---

46 Andersson, 1998a s. 284–291.

där människor levde och arbetade tillsammans. Det var den gifta mannen som var hushållets husbonde och hans hustru som var matmoder. Dessa tillsammans styrde över hushållets barn och tjänstefolk.⁴⁷

Hushållsideologin innebar att sfärer som idag ses som separata under 1600-talet var sammanflätade med varandra. Inga tydliga gränsdragningar fanns mellan familj och anställd eller mellan hushållet och den politiska sfären. 1600-talets samhälle sågs som organiserat i enlighet med en familjemetafor där de överordnade skulle agera som fäder och mödrar gentemot de underordnade, som hade en ställning som barn inför sina överordnade. Den som var överordnad skulle fostra, skydda och leda och de som var underordnade skulle lyda och vörda. Detta gällde barnen och tjänstefolket i relation till sina husbönder och föräldrar, landbornas relation till adelsmannen och undersåtarnas relation till kungen. Detta gällde även den metafysiska nivån, Gud fader i himlen var den högsta patriarken.⁴⁸

För Sveriges del beskriver Hilding Pleijel denna ideologi som en produkt av prästernas predikningar av hustavlan ur Luthers lilla katekes. Hustavlan utgjordes av en samling bibelcitater som beskrev vilka plikter varje samhällsposition hade att leda, tukta eller lyda och arbeta gentemot andra. Pleijel menar att det kyrkliga och statliga propagerandet för hustavlan var så intensivt att den ”utgjorde liksom själva ryggraden i människornas tänkande och handlande, när det gällde samhällsfrågorna.”⁴⁹

---

47 Laslett, 2003 s. 392.

48 Denna samhällsordning har bland annat diskuterats av: Amussen, 1993, Roper, 1991.

49 Pleijel, 1970 s. 23.

Sannolikt är Pleijels betoning av hustavlans roll överdriven. Daniel Lindmark visar hur det var först under 1700-talet som hustavlans började predikas verkligt energiskt i de svenska kyrkorna, och den bör i vissa fall snarare ses som en partsinlaga, ett försök från vissa samhällsgrupper att inpränta sina värderingar på andra.⁵⁰ Inte heller är det säkert att föreställningar om den tidigmoderna samhällsordning hade, som Pleijel menar, sin upprinnelse i religionen och hustavlans. Ändå beskriver hustavlans samhällsordning, baserad på en hushållstanke och religiöst sanktionerad, som motsvarar både 1600-talets samhälle i Sverige och föreställningar om samhällsordningen på andra platser i Europa.⁵¹

Hushållsideologin var ett uttryck för den patriarkala samhällsstrukturen.⁵² Denna samhällsstruktur innebar att det ofta gjordes en stark åtskillnad mellan män och kvinnor. Generellt sett var män överordnade kvinnor. Men hushållsideologin innebar även att en kvinna kunde vara överordnad en man i egenskap av sin ställning inom hushållet. En gift man som förestod ett eget hushåll var överordnad sin hustru, men hustrun i egenskap av mat-

---

50 Lindmark, 1995.

51 Peter Aronson understryker att hustavlans som princip utmanades av en bondekommunal princip om självstyre. Jag menar dock att det inte hotar idén om husbonden som fader för sitt tjänstefolk. Aronson, 1993. Se även: Liliequist, 2001.

52 Forskningen använder skiftande begrepp för denna struktur. Harnesk, 1990, talar om patriarkalism, Uppenbergs, 2018, om paternalism och Sjöberg, 2002, om fadersväl-det, men huvudsakligen i samma betydelse. I den här avhandlingen håller jag mig till att prata om en patriarkal hushållsideologi.

moder för hushållet var överordnad hushållets drängar.⁵³ Dessa strukturer skapade olika positioner inom hushållet. Med positioner menas här en människas plats i samhällsordningen i stort. En persons position var beroende av kön, men också civilstånd, yrkeskunskap och så vidare. Därmed har begreppet en intersektionell prägel som tar i beaktande hur olika samverkande strukturer skapar en samhällsposition.⁵⁴

I denna avhandling kommer jag att utgå från fyra huvudsakliga positioner: (1) Den gifta mannen och husbonden som var överordnad alla andra inom hushållet, (2) Hans hustru, eller matmodern, som skulle lyda sin man men var överordnad hushållets tjänstefolk, (3) hushållets manliga tjänstefolk (4) hushållets kvinnliga tjänstefolk. Detta innebär att tjänstefolket ses som uppdelade i en manlig och en kvinnlig grupp som i den patriarkala hushållsideologin tillskrevs olika uppgifter och värde.

Anna Hansen studerar hushållets positioner i 1600-talets Jämtland med särskilt fokus på husbonden och matmodern. Hon visar hur dessa olika positioner inom hushållet förväntades utöva olika grader av kontroll över sig själv och andra.

En husbonde som klarade av att utöva kontroll över sig själv, över sitt hushåll och över hushållets resurser var den mest manlige mannen. Underordnad husbonden på grund av sitt kön fanns matmodern. Den kvinnligaste kvinnan

53 Denna enkla beskrivning av vad patriarkalismen innebär är närmast hämtad från: Capp, 2003 s. 1–3.

54 Hansen, 2006 s. 23–25, Jansson, 2002 s. 21. Denna intersektionella modell som delar upp hushållet i gifta och ogifta respektive män och kvinnor får ett tydligt genomslag i: Ågren, 2016.

var den matmor som klarade av att utöva kontroll över sig själv, över sitt hushåll och vid behov också över hushållets resurser.⁵⁵

Den som var ogift hade i första hand endast att utöva kontroll över sig själv. Detta innebar, med Hansens ord, att det i det tidigmoderna samhället inte fanns bara "[...] en manlighet och en kvinnlighet utan flera, vilka var beroende av en persons position."⁵⁶

Denna hushållsordning framträder tydligt i de mantalslängder som upprättades för Stockholm från 1652 och framåt där stadens invånare står prydligt uppgradade under sin hushållsföreståndare i klart avgränsade enheter: Husbondens namn och yrkestitel är listad, under honom hans hustru och under denna hushållets barn och sedan hushållets tjänstefolk.⁵⁷ Men verkligheten var sällan så prydlig som mantalslängdernas kolumner. Sofia Ling har till exempel undersökt kvinnors arbete i Stockholm åren 1650 till 1750 och visat hur mannen och kvinnan i ett hushåll ofta arbetade inom olika näringar på olika platser i staden. Kanske arbetade mannen i en verkstad och tillverkade en vara och kvinnan med försäljning av andra varor på stadens torg. Denna typ av diversifiering av inkomstkällor innebar att hushållet inte la alla ägg i samma korg och var bättre rustat att klara eventuella kriser. Men detta innebar också att den hushållsenhet som framträder i mantalslängderna inte var så sammanhållen som man kan förledas att tro:

---

55 Hansen, 2006 s. 298.

56 Hansen, 2006 s. 298.

57 *Mantalsförteckning öfver staden mellan broarna från år 1652*, finns återgiven i: Särtryck ur samfundet S:t Eriks årsbok, 1906.

hushållen kunde innefatta olika ekonomiska aktiviteter på olika platser i staden.⁵⁸

Hushållet i sig, som fysisk plats, var inte heller en sluten enhet. Susan Dwyer Amussen studerar norra England under tidigmodern tid och beskriver hur varje hushåll var integrerat i sitt grannskap där det rådde en stark social kontroll. Grannar såg och övervakade varandra och om en husbonde inte tog tillräckligt ansvar för sitt hushåll ingrep grannarna för att upprätthålla hushållsordningen.⁵⁹ Bernard Capp som studerar kvinnliga nätverk i det tidigmoderna London menar dessutom att nätverk grannar emellan var helt nödvändiga för att upprätthålla ett fungerande hushåll.⁶⁰

Det fanns alltså en stor insyn från omvärlden i vad som skedde inom hushållet. Joachim Eibach tar fasta på hushållets själva arkitektoniska villkor och beskriver 1600-talets hus som det ”öppna huset”.⁶¹ Detta hus karaktäriserades av en avsaknad av helt privata ytor och en öppenhet inför det kringliggande grannskapet. Denna avsaknad av en helt privat sfär har Erling Sandmo karaktäriserat som 1600-talets permanenta offentlighet.⁶²

Denna öppenhet mot omgivningen bör i synnerhet ha gällt tjänstefolket. Ojala påpekar att eftersom tjänstehjonen ofta bytte hushåll bör deras relationer utanför hushållet i många fall varit viktigare och starkare än deras relationer

58 Ling, 2016 s. 102–103.

59 Amussen, 1993 s. 96–97, 129.

60 Capp, 2003 s. 51. Capp antyder även att dessa nätverk grannar emellan för kvinnor kunde fungera som en social arena utanför den manliga kontrollen, s. 64.

61 Eibach, 2011.

62 Sandmo, 1999 s. 131.

inom det.⁶³ Också Maza ser att tjänstefolket knöt kontakter utanför hushållet, men menar att dessa relationer huvudsakligen var med andra människor som också var tjänstefolk och inte med andra socialgrupper.⁶⁴ Men när tjänstefolket har studerats har intresset i första hand legat på auktoritetsrelationerna mellan tjänstefolket och deras husbönder, som om hushållet varit tydligt avgränsat från det sammanhang det placerats i. Men om hushållet ses som en öppen enhet och integrerat med grannskapet och omgivningen innebär det att det inte kan studeras enskilt. I linje med Ojals studie kommer jag därför att ta fasta på tjänstefolkets tillvaro både inom och utom hushållet, och hur dessa båda påverkade varandra. Genom positionsbegreppet ser jag i förlängningen tjänstehjonens ställning som deras ställning i samhället. Tjänstefolkspositionen var en position som inte inskränkte sig till relationen till husbonden eller andra hushållsmedlemmar, utan som också gav möjligheter och begränsningar och formade tjänstefolkets tillvaro i umgänget med människor utanför deras hushåll. Därför är det viktigt att också förstå tjänstefolket i relation till den kringliggande staden och det kringliggande samhället.

Praktiker

Den här avhandlingen kommer att utgå från praktiker för att förstå tjänstefolkets ställning i den tidigmoderna staden. Historiker har i allt högre utsträckning börjat visa hur ett normativt källmaterial, som lagstiftning,

---

63 Ojala, 2009.

64 Mazas studier rör delvis tjänstefolk i en fransk högreståndsmiljö under 1700-talet med villkor som svårligen låter sig jämföras med svenska villkor. Maza, 1983, s. 107–154. Se även Fairchilds, 1984, kapitel 3, som menar att tjänstefolket ofta var isolerat i hushållet.

förordningar, predikningar och handböcker, inte ensamt kan användas för att förstå historien. För att blottlägga det förflutnas vardag är det nödvändigt att inte bara studera hur människor idealt sett skulle leva sina liv, utan hur detta gick till i praktiken. Sådana undersökningar av tidigmoderna praktiker har framför allt tjänat till att lyfta fram nominellt underordnade grupper. Undersökningar av tidigmodern könsarbetsdelning har exempelvis synliggjort det kvinnliga deltagandet i ekonomisk verksamhet och domboksforskningen har visat hur kvinnor, trots formella begränsningar, aktivt deltog i rättsliga processer. Därmed lämpar sig ett praktikorienterat angreppssätt väl även för att studera tjänstefolket.⁶⁵

En inspirationskälla här är forskningsgruppen kring *Gender and Work*-projektet i Uppsala som utgår från Judith Butlers teorier kring performativitet när de undersöker det tidigmoderna Sveriges försörjningsstruktur och könsarbetsdelning.⁶⁶ Butler menar att performativa praktiker skapar skillnader mellan människor. Det innebär att det är genom vardagligt upprepade handlingar, som andra människor tar efter, som skillnader skapas och manifesteras mellan grupper. Upprepas de tillräckligt ofta framstår sedan dessa skillnader mellan samhällsgrupper som självklara.⁶⁷

Dessa performativa praktiker innebär därmed att den sociala ställningen också visas upp inför andra genom att

---

65 Det främsta exemplet avseende undersökningar av könsarbetsdelningens praktiker är Ogilvie, 2003, Pihl, 2012, Ågren, 2016, Whittle, 2005, 2019. Rättsliga processer och rättslig praktik har bland annat undersökts i: Andersson, 1998a, Sjöberg, 2001.

66 Gräslund et al, 2013.

67 Butler, 2006, s. 58–72.

människor utför dem. Detta innebär att en samhällsställning både är någonting som utövas eller praktiseras och samtidigt visas upp för omgivningen. På detta sätt skapas en slags repertoar av accepterade handlingar, och de praktiker som går utanför denna repertoar blir svårförklarade, svårsorterade för omgivningen. Detta innebär att det genom att studera människors handlingar i olika situationer också är möjligt att analysera och tolka hur olika samhällspositioner skapas i vardagen.⁶⁸

Inom antropologiskt inspirerad forskning har detta praktikinära sätt använts som ett sätt att kartlägga normer i främmande kulturer. Clifford Geertz, som inspirerat många studier, menar att man bör vara uppmärksam på beteenden, för det är genom olika uppträdanden som ”kulturella normer artikuleras”.⁶⁹ Butler, som huvudsakligen intresserar sig för frågor som rör genus, påpekar dock att det inte alltid är nödvändigt att konstruera normer utifrån ett sådant här observerande av praktiker. Hon skriver att ”normen inte kan reduceras till någon av sina exempel” men att det inte heller är ”möjligt att utläsa normen från exemplifieringarna. Normen existerar inte utanför sitt tillämpningsfält.”⁷⁰ Det innebär för denna studie att vardagens praktiker inte ses som ett sätt att komma åt samhällets normer från ett nytt håll. En studie av praktiker kan inte helt ersätta en studie av normer. Istället är det praktikerna i sig som jag

---

68 Butler, 2006, s. 58–72.

69 Geertz, 1973, s. 17. Min översättning. Originallets engelska: ”Behavior must be attended to, and with some exactness, because it is through the flow of behaviour – or, more precisely, social action – that cultural forms find articulation”.

70 Butler, 2006, s. 68.

är intresserad av att studera. Det var genom sitt arbete och sina dagliga interaktioner som tjänstefolket och deras husbönder skapade tjänstefolkpositionen, det var genom att ålägga drängar och pigor skilda arbetsuppgifter som en åtskillnad mellan dem skapades och det var genom att särskilja husbönders arbete från tjänstefolkets som en åtskillnad skapades mellan tjänstehjon och husfader eller matmoder. Ågren skriver att det var ”genom sitt arbete som tjänstefolk visade världen att de var tjänstefolk. På samma sätt visade husfadern och matmodern resten av världen att de inte var det.”⁷¹

Detta innebär att tjänstefolket måste studeras i sitt vardagsliv, i de performativa praktiker som skapade, formade och upprätthöll tjänstefolkssystemet i den tidigmoderna staden i stort. Men också hur detta tjänstefolkssystem i gjorde åtskillnad mellan vilka uppgifter som hörde till den manliga arbetskraften och vilka uppgifter som tillföll den kvinnliga.

Vi kan vara ganska säkra på att drängar och pigor bidrog med någon form av nytta i de tidigmoderna hushållen. Inte minst lagens tvång om att tjäna vittnar om att drängarna och pigorna var eftertraktad arbetskraft.⁷² Forskning har betonat tjänstefolkets roll framför allt i samband med att sköta hushållssysslor och att upprätthålla sina husbönders sociala status.⁷³

71 Min översättning. Ågren, 2016, s. 218: ”Through their work, servants showed the rest of the world that they were servants. Similarly, the master and mistress showed the rest of the world that they were not.”

72 För en övergripande genomgång av tjänstefolkslagstiftningen, se Winroth, 1878.

73 Dessa är uppgifter som behandlas av bland annat Steedman, 2009, Maza, 1983 och Jansson 2013. För resone-

Men ändå saknas större studier om tjänstefolkets funktion i de tidigmoderna arbetslagen, i synnerhet i stadsmiljöer. I de fall då tjänstefolkets arbete har undersökts har det varit i studier som velat kartlägga en tidigmodern arbetsdelning i ett bredare perspektiv.⁷⁴ *Gender-and-Work*-projektet i Uppsala har genomfört omfattande undersökningar av arbetsdelningen i de tidigmoderna hushållen i Sverige utifrån framför allt dagböcker, räkenskapsmaterial och rättsligt material. Resultaten visar att den största skillnaden i arbetsuppgifter inte var den mellan män och kvinnor utan den mellan den som var gift (och därmed ofta var en hushållsföreståndare) och den som var ogift. En gift kvinna kunde driva en egen affärsverksamhet och arbetsledda människor i hushållet, något som tjänstefolk inte hade möjlighet till.⁷⁵

---

mang kring tjänstefolkets arbete i samband med djurhållning på landsbygden se Uppenberg, 2018, s. 218–233.

- 74 Sådana studier som visserligen nämner tjänstefolkets arbete, och huvudsakligen deras göromål i hushållet är: Maza, 1983, Fairchilds, 1984, Meldrum, 2000, Jansson, 2013 och Prytz, 2017.
- 75 Lindström et al., 2017, s. 244–55. Även Ling, 2016, s. 115–117. Liknande resultat finns hos Ogilvie, 2003 och Pihl, 2012. *Gaw*-projektet har även presenterat detta i sin slutrapport, Ågren, 2016. Slutrapporten har Maria Ågren som redaktör och innehåller bidrag från Jonas Lindström, Rosemarie Fiebranz, Göran Rydén, Dag Lindström, Jan Mispelaere, Sofia Ling, Karin Hassan Jansson, Marie Lennerstrand, Christopher Pihl, Hanna Östholm, Christina Prytz, Ann-Catrin Östman, Erik Lindberg och Benny Jacobsson. Även om boken tekniskt sett alltså är en antologi så har den tillkommit inom ramen för ett och samma forskningsprojekt, och varje delkapitel bygger på samma dataset. Därför kommer jag referera till verket

Sverige, Stockholm och Rådstugan

Vi återvänder till pigan Margareta och 1600-talets Stockholm. När Margareta upptäckte att hon var gravid började hon att röra sig in mot staden. Själv var hon född i Hedemora, men större delen av hennes släkt bodde på Södermalm i stadens utkanter.

Stockholm var en mötesplats. Det var en plats dit människor *Stockholm* reste för att bosätta sig, för att sälja sina varor eller för att fortsätta sin resa längre ut i världen, eller längre in i Sverige. Koppar och järn från Bergslagen forslades ned längs älvar och vattendrag för att vägas vid järnvågen innan det skeppades vidare till tyska hamnar. Bönder från Uppland och Södermanland reste in till staden för att sälja sin skörd på marknaderna, skärgårdsbor rodde in till kajerna för att sälja sin fisk och utländska köpmän lade till vid Skeppsbron och öppnade handelskontor. Inför krigstågen gästades staden av soldater som stökade runt i inkvarteringar och krogar i väntan på att skeppas ut till kriget. Och inte minst var staden en mötesplats mellan rikets västra halva, där man talade svenska, och den östra där många talade finska. Där levde också människor från en mängd olika nationaliteter. Staden hade starka tyskspråkiga inslag och grupper av skotska och ryska handelsmän.⁷⁶

På detta vis var Stockholm likt andra städer i östersjöområdet. Sådana städer, i skärningspunkten mellan hav och land, mellan det lokala och det internationella, knutpunkter

---

som Ågren, 2016, men vill för den sakens skull inte osynliggöra övriga författares bidrag.

76 För Stockholms finska befolkning, se: Lamberg & Sjöstrand, 2000.

för kulturer, handel och administration, låg spridda över hela Nordeuropa. Stockholm blir som ett kalejdoskop med ett myller av människor och verksamheter sida vid sida. Där fanns adelsmän och tiggare, trollkonor och präster, husfruar, hantverkare och soldater tätt inpå varandra.

Kring 1620-talets slut började staden att växa, explosionsartat. Det medeltida Stockholm hade varit en liten stad dominerad av borgare och med en bebyggelse som huvudsakligen var belägen på Stadsholmen (dagens *Gamla stan*). I och med statens handelsregleringar gjordes Stockholm till ett centrum för internationell handel i det växande svenska riket. Gustav II Adolfs utökning av statsadministrationen och nya vapenmanufakturerna på malmarna runt staden skapade grund för inflyttning av människor från hela landet. Även om krigen på andra sidan haven redan under 1600-talets första decennier slukat stora mängder människoliv, och även om kravaller utbröt på Stortorget 1623 i protest mot nya pålagor, så kan krigsansträngningarna ha bidragit till stadens handel och i befolkningstillväxt.⁷⁷ Trots krigen, trots en brand som brände ned en delar av Stadsholmen år 1625 och trots två pestepidemier kom stadens befolkning att nästan femdubblas på bara några årtionden, från knappt 6 000 invånare på 1580-talet till upp emot 40 000 invånare vid 1600-talets mitt.⁷⁸ Detta gjorde Stockholm till en av de

---

77 Nilsson, 1990, s. 237, Ericson, 1987.

78 Angående stadens tillväxt, se: Sandström, 1990, Söderberg et al, 2003. Angående uträkningen av befolkningens storlek, se Lager-Kromnow, 1962, Lilja, 1995, 1996. Stadens utveckling under det tidiga 1600-talets har även undersökts ur ett flertal vinklar inom ramen för projektet *Stockholm blir huvudstad*. Se: Ericson Wolke, 1988, Fors-

största städerna runt östersjön. Näst efter Riga den största i det svenska riket.

I och med inflyttningen svälde stadens bebyggelse ut på malmarna kring Stadsholmen. Södermalm och Norrmalm blev till labyrintiska kåkstäder som skulle bestå till 1640-talets stora gatureglering.⁷⁹ Nominellt blev även Stockholm till två städer då Norrmalm fick egna stadsrättigheter under namnet den Norra förstaden mellan 1602 och 1635, med egen borgmästare, råd och rättsskipning. Men i praktiken, för människors dagliga liv, fungerade Stockholm som en enad stad.⁸⁰

1600-talet var också en tid då staten tog ett fastare grepp om människors liv. Genom handelsregleringar som styrde vem som fick handla var, vilka städer som fick skeppa sina varor till vilka platser och hur dessa skulle förtullas styrde staten huvuddelen av den svenska handeln via Stockholms hamnar i syfte att ge staten större förmåga att kontrollera priser och tullar.⁸¹

I de svenska städerna, och framför allt i Stockholm, organiserades även hantverket i högre utsträckning än tidigare i skråorganisationer, så kallade ämbeten. Visserligen hade det funnits skråorganisationer i Stockholm allt sedan medeltiden, men 1600-talet innebar ett mer systematiskt ordnande och reglerande av hantverksverksamheterna. Det var först under 1620-talet som det svenska skråvä-

---

berg, 2001, Jansson, 1991, Sandberg, 1991, Sandström, 1990, Unger, 1996.

79 Forsberg, 2001.

80 Ericson Wolke, 1988 s. 90 för en diskussion om varför Norra förstaden tillkom. Han menar att det skulle varit på grund av Karl IX:s hämndvilja.

81 Sandström, 1990 s. 40–57, Sandberg, 1991 s. 140–182.

sendet upplevde sin verkliga blomstringstid i och med att staten initierade hantverkarnas organisering i skrån, med skråstadgor som reglerade yrkesutövningen och på vilka villkor arbetskraft fick anställas.⁸²

Samtidigt som staten stärkte sitt grepp om samhället gjorde också kyrkan det. 1600-talet är århundradet då kyrkbokföringen blev verkligt omfattande, då prästerna ålades att registrera och notera varje medlem i sin församling. Från predikstolarna predikades att varje människa skulle veta sin plats i tidens hushållsordning och att överheten skulle vördas med stöd i Luthers lilla katekes.⁸³

Kyrkan fick även ett stort inflytande över lagstiftningen. I Sverige användes fortfarande under 1600-talet Kristoffers landslag från 1442 och Magnus Erikssons stadslag från 1357. Men 1608 trycktes lagen med instruktioner till domstolarna att i flera typer av brottsmål istället döma efter Guds lag. Bibelns Moseböcker bifogades lagen som en bilaga. Detta ledde till att sjuttio olika brottskategorier rent formellt medförde dödsstraff. Synen på sexualbrott skärptes markant och betraktades inte längre som en fråga inom och mellan familjer, utan en angelägenhet mellan den enskilde och staten.⁸⁴

Hur stor roll dessa förändringar spelade för människors dagliga liv är svårt att säga. De grundläggande ekonomiska villkoren för de allra flesta, de som inte begav sig ut i krig och som inte sögs upp i det expanderande statsmaskineriet, var trots allt de samma under hela århundradet. Men på ett avstånd av flera sekler framstår förändringarna som

---

82 Lindström, 1988, Lindström, 1991, Lindberg, 1964 s. 194–195.

83 Pleijel, 1970.

84 Tamm et al, (2000) s. 31, Inger, 1997 s. 72.

stora och genomgripande. De manifesterar sig tydligt i källmaterialet: antalet bevarade texter, protokoll och längder blir fler liksom deras uppdelning av människor. Kontrollen, sorteringen och hierarkiseringen blir allt mer finmaskig ju längre fram på 1600-talet man söker sig.⁸⁵

Under min undersökningsperiod, 1600 till 1635, var dock fortfarande många av dessa förändringar i sin linda. Stadens vapenmanufaktur hade just grundats och skråväsendet höll just på att regleras. Men statens agerade fortfarande inte på individnivå i den omfattning som den skulle komma att göra senare under seklet; skattelängder upptog vid 1600-talets början i regel endast husfäderna och husförhörslängderna hade ännu inte börjat upptecknas. Samtidigt innebar statens och kyrkans nya intresse för människors liv och verksamhet att källorna från perioden är rikare än för föregående århundrade. Det är genom detta källmaterial som vi kan få en så pass detaljerad berättelse som den om pigan Margareta och hennes möte med den före detta skeppsskrivaren Israel Hanson. Därmed är denna period under 1600-talets början en synnerligen lämplig period för att undersöka tjänstefolkets levnadsvillkor före de stora omvälvningar av tjänstefolksinstitutionen som påbörjades mot slutet av århundradet.

Som miljö lämpar sig Stockholm väl för att studera tjänstefolkets villkor. Dels för att det för Stockholms del finns ett omfattande domboksmaterial bevarat som möjliggör undersökningen, men också för att människor med olika näringsverksamheter, olika kulturer och olika samhällsstånd möttes och blandades i den lilla men växande staden.

---

85 Ett exempel på hur detta ordnande av samhället kunde uttrycka sig i något som enkelt som tilltalstitlar, se Ågren, 2019.

Till skillnad från landsbygden ger stadsmiljön en inblick i många olika sammanhang som tjänstefolket kunde vistas i och många olika grupper av människor att umgås med.

Stadsmiljön innebär dock att lantbruksnäringar, som de flesta människor i 1600-talets Sverige försörjde sig genom, kommer i skymundan på bekostnad av hantverket och handeln som bedrevs i staden. Att många människor flyttade in till Stockholm under undersökningsperioden innebär också att de släkt nätverk som drängar och pigor sannolikt var inbäddade i framstår som mindre starka i Stockholms källmaterial medan andra former av bekantskaper, vänskaper och umgängen kan framträda tydligare.

Rådstugan Berättelsen om pigan Margareta som inledde kapitlet är hämtad ur ett protokoll från Stockholms rådhusrätt den 19 juni 1608. Hon var anklagad för att ”emot all naturlig inplanterad kärlek” ha dödat sitt eget barn två veckor efter påsk. Men hennes redogörelse för händelseförloppet på rådstugan vittnar också om var hon var född, var hennes familj bodde och hur villkoren var för tjänstefolket i hennes samtid.⁸⁶ Det är ofta i just rättsligt material, i vittnesmål om begångna brott, som historiker kan finna en ingång till vanliga människors liv i det förflutna. Därför är ett rättsligt material också denna avhandlings huvudkälla.

Att studien är baserad på rättsprotokoll innebär att den är nära knuten till en specifik process, den rättsliga, och ett par specifika rum: sammanträdesrummen på rådstugorna och kämnärsrätterna på torget utanför. Det är inte den rättsliga processen eller det rättsliga rummet i sig som intresserar mig, men det är viktigt att förstå dessa

---

86 Stb 1608–1613 s. 6–7, citat hämtat från sidan 7.

processer och rum för att förstå källmaterialets karaktär och tillkomst.

Eftersom Stockholm var uppdelat i två stadsbildningar – den Norra förstaden och Stockholms stad – var även rättsväsendet uppdelat. Båda städerna hade var sin kämnärsrätt, där enklare ärenden avhandlades ute på torget. Över kämnärsrätten fanns rådhusrätterna, som dömde i mer allvarliga brott. Den Norra förstadens rådhusrätt låg vid rådstugan nära det som idag är Gustav Adolfs torg. Stockholms rådhusrätt låg i ett rum på andra våningen i Rådstugan vid Stortorget. Från 1614 fanns även Svea Hovrätt som fungerade som överrätt och huserade i slottet Tre kronor. Hovrättens uppgift var att granska rådhusrätternas protokoll. Den fungerade även som högre rättsinstans. Brott som innebar dödsstraff överklagades alltid till hovrätten och adeln hade privilegiet att bara dömas av hovrätten. Eftersom hovrätten var bemannad av juridiskt skolade ledamöter hade den även möjlighet att ta hänsyn till för mildrande omständigheter i sina domar, varför flertalet av de dödsstraff som rådhusrätterna var tvungna att utdöma ändrades till böter i hovrätten.⁸⁷

En förutsättning för 1600-talets rättskipning var att invånarna själva drog varandra inför rätta. I Stockholm var det en nödvändighet då de fyra stadstjänare som rådet hade till sitt förfogande inte räckte till för att hålla ordning

---

87 Ylikangas et al, 2000 s. 108: "In practice people used a completely different procedure offered by the law. There is ample support for the claim that the court system functioned as a forum where the parties reached settlements." För en genomgång av 1600-talets rättsliga teori och praktik, se Sundin, 1992, Inger, 1972, Thunander, 1993.

på stadens svällande befolkning. Det gjorde inte heller stadsvakten, där stadens borgerskap motvilligt tvingades att tjänstgöra. Detta är också talande för rättens funktion. Rådhusrätten var en plats dit människor gick för att lösa tvister sinsemellan. Den skymfde kunde också dra sin vedersakare inför rätta för att återupprätta sin ära.⁸⁸ På det sättet fyllde rätten en funktion i upprätthållandet av den sociala kontrollen i staden. Människorna höll ordning på varandra och stävjade omoral och oreda.⁸⁹

Det framgår inte av protokollet från den 19 juni 1608 hur rätten blivit uppmärksam på det misstänka barnamordet. Kanske var det till följd av allmän ryktesspridning som Margareta till slut hamnat inför rätta? Den 25 april samma vår hade rätten behandlat frågan om varför drängen Mårten spridit ut rykten om att en piga vid namn Margareta skulle ha fött och dödat ett barn. Drängen menade han att pigan skulle gjort sig av med barnkroppen på ett sätt som framstår som både omständligt och synnerligen bisartt; genom att hacka den i bitar och ge den till mat åt svinen.⁹⁰ Eftersom inga bevis framkom följdes inte fallet upp. Men det är inte omöjligt att denna Margareta var den samma som den som senare stod anklagad för barnamord. Den 25 april inföll år 1608 ungefär 4 veckor efter påsken

---

88 För rättens funktion som ärans återupprättare, se Lindstedt Cronberg, 2008 s. 121.

89 Naess & Österberg, 2000, s. 162: "The penal practice of society thus concurred with value structures which remained solid for a long time. These values were supported by fundamental ethical commandments, and by a social reality in which everything was small-scale, people lived close together, and collectivism prevailed."

90 Stb 1605–1608 s. 317–318.

(som inföll den 27:e mars år 1608), så tidpunkten gör det möjligt. Men i sådana fall bör barnet ha varit för tidigt fött.

Oavsett hur hon kom att dras inför rätta så stod dock Margareta på Stockholms rådstuga på Stortorget den 19 juni 1608 för att svara på anklagelserna. I salen där hon framförde sitt vittnesmål satt en av stadens tre borgmästare. Borgmästarna var män som valts ur stadens borgerskap och ledde rådets arbete. Längs rummets båda väggar satt runt tio rådmän.⁹¹ Rådet bestod huvudsakligen av köpmän – det rikare skiktet av stadens borgerskap. När vakanser i rådet uppstod valdes nya ledamöter in genom *kooptation*. Det innebar att rådet själv bestämde vilka nya ledamöter som skulle väljas in.⁹² Tillsammans utgjorde borgmästare och råd stadens styrelse. Utöver att sköta stadens förvaltning fungerade den också som domstol.

Bakom Margareta fanns ett skrank för åhörare. Dessa kunde ibland bli så högljudda att rätten fick svårt att arbeta. Därför kunde vissa förhandlingar ske bakom lyckta dörrar, men vanligtvis hölls sammanträdena öppna.⁹³ Detta gjorde rätten till en allmän plats för stadens befolkning. Den var där med på samma gång en arena där stadens medborgare löste konflikter och öppet förhandlade och diskuterade

---

91 Frånvaron kunde tidvis vara hög bland rådets medlemmar, trots att närvaron för rådsmedlemmar var obligatorisk på rådets möten. Ericson Wolke, 1988, s. 120.

92 Det var i sällan som kooptationen fick verka ostört. I praktiken hade kronan ofta ett finger med i spelet när det kom till val av nya borgmästare och ledamöter. Det kungliga inflytandets former varierar under perioden från att vara öppet och institutionaliserat till att vara informellt eller frånvarande. Ericson Wolke, 1988, s. 116–117.

93 Ericson Wolke, 1988, s. 178.

rätt och fel, men också en plats där överheten inför öppen ridå utfärdade lagar och påbud.⁹⁴

Margareta förde sin egen talan inför rätten, även om det också kunde hända att kvinnor representerades av en manlig släkting. Både Israel Hanson och hon själv var närvarande. Hon berättade hur hon fött barnet i Frösunda by och att det var levande när hon svepte in det i ett litet knyte och bortåt kvällen började vandra in mot Norrmalm. När klockan var elva på natten gick hon ut till en bro och kastade ned barnet i strömmen. Protokollet noterar att Margareta grät under sitt vittnesmål. Hon sade att Israel inte hade uppmanat henne till det. Hon sade att det skett på djävulens ingivande. Och hon blev dömd till döden för ”icke allenast det, att hon haver låtit sig belägra, utan och att hon emot all naturlig inplanterad kärlek, hade burit händer på sitt eget köttsliga foster”.⁹⁵

Flera delar av det som förmedlas i Margaretas vittnesmål kan framstå som närmast impressionistiska detaljer som ger en stämningsbild av en rå 1600-talsrättvisa. Men vilka detaljer som nämns i vittnesmålen är ofta knutna till ett rättsligt regelverk som inte alltid är tydligt för en sentida läsare. Vad gäller Margareta var den sena nattliga promenaden med det nyfödda barnet i ett knyte i famnen inte bara en miljöskildring, utan en central del av anklagelsepunkten om barnamord.⁹⁶ Men trots sin rättsliga form

94 Lindstedt Cronberg, 1997, s. 41. Österberg, 1995, s. 119–121.

95 Stb 1608–1613, s. 7.

96 Andersson, 1998a, s. 146–148 och särskilt s. 141: ”Centrala punkter är att kvinnan blivit gravid genom otillåtet sexuellt umgänge, att hon dolt sitt havandeskap, fött barnet i ensamhet och sedan gömt kroppen.” För vidare

så är rättegångsprotokollen ett material som låter många olika röster komma till tals, stundtals med direkta citat. Det var viktigt att protokollet trots allt återspeglade vad som faktiskt hade hänt och som hade sagts, i syfte att vinna legitimitet åt rättens verksamhet.⁹⁷

Vad som utspelade sig inför rätten kan inte heller helt ignoreras i en studie av tjänstefolkets villkor. Vilka lagar som kringskar dess liv, vilka möjligheter det hade att föra någon inför rätta och vilka straff det kunde utsättas för var i högsta grad en del av det som formade tjänstefolkets tillvaro. Som för pigan Margareta som bortrövades från sin tjänst av fogdekarlen, födde ett barn och kastade det i strömmen och sedan dömdes till döden. Det var en ovanlig händelse, men också en del av 1600-talets verklighet.

Metod och källmaterial

Rättens sammanträde är nedtecknat av stadens stads- *Protokoll* skrivare. Han satt framför Margareta vid ett bord och antecknade. Stadsskrivaren var ofta universitetsutbildad i Tyskland. Han fungerade som rådets ende skrivare och förde protokoll över sammanträdena. Det är genom hans anteckningar som tjänstefolkens upplevelser förmedlas till oss idag. Detta innebär att det inte är tjänstefolkets direkta röster som förmedlas till oss genom rättens protokoll. Utsagorna i kämnärsrätter och rådstugor har filtrerats genom skrivarens penna. Relevanta bevis har lyfts fram

---

kring barnamord, se: Hagelin, 2010, s. 13.

Lövkrona, 1999.

97 För vilka röster som framträder, se: Pettersson, 2017, s. 19–20.

och kommentarer och sammanhang kan ha utelämnats. Rättegångsprotokollen blir därmed inga oförmedlade ögonblicksbilder från det förflutna. Men denna filtrering inte ska överdrivas. Protokollen anpassades och formades visserligen efter sitt rättsliga sammanhang, samtidigt var det viktigt för rättens legitimitet att protokollen faktiskt återspeglade vad som hade sagts. Därmed fanns det ett värde i att protokollen faktiskt förmedlade rösterna från människor som befann sig inför rätta på ett någorlunda sanningsenligt sätt. Detta innebar att rättsinstansernas protokoll blir den kanske bästa källan för berättelser ur vardagslivet och gemene mans tillvaro under 1600-talet, eftersom det innehåller röster som annars inte framträder i källor från 1600-talet.

Under förhandlingarna på rådstugan förde stadsskrivaren anteckningar, *koncepter*. En gång om året renskrevs sedan dessa till den *renskrivna tänkeboken*. Det är renskrifterna som är det slutgiltiga protokollet och de som från och med 1614 lämnades till Svea Hovrätt i Stockholms slott för revision. Men den renskrivna tänkeboken är en tillrättalagd version av koncepterna. Förhandlingar som sträckt sig över flera dagar har ibland sammanfattats till en enda. Komplicerade procedurer har förenklats. Det slutgiltiga protokollet är en skrift som tydligt skrivits i efterhand. Det innebär att vi inte kan vara säkra på om hela Margaretas rättegång faktiskt utspelade sig den där junidagen, eller om det faktiskt var en process som var utdragen över flera rättegångsdagar. Överflödiga information kan även ha redigerats bort för att presentera hovrätten en tydlig bild som rättfärdigar domen. Studier som jämför renskrift och konceptversion har påpekat hur konceptversionen av protokollen i högre

utsträckning än renskrifterna även låter underordnade grupper att komma till tals.⁹⁸

Materialet från Stockholms rättsinstanser har utgivits av Stockholms stadsarkiv. Denna undersökning grundar sig på volymerna 3 till 23 som omfattar åren 1600 till 1635. Utgivningen omfattar protokollen från Stockholms stads rådstugurätt under hela undersökningsperioden samt protokoll från den Norra förstadens rådstugurätt åren 1614 till 1623 och 1627 till 1635. För åren 1603 till 1604, 1619, 1621–1624 och 1635 finns även protokoll från Stockholms kämnärsrätt och för år 1635 finns även protokoll från den Norra förstadens kämnärsrätt. Detta innebär att materialet har en stark slagsida mot rådstugurätten. Eftersom rådstugurättens protokoll i regel är mer utförligare än kämnärsrättens innebär det att dess vittnesmål ofta ger mer upplysningar om händelseförlopp i förbifarten. Å andra sidan innebär avsaknaden av kämnärsrättsprotokoll att många mindre allvarliga och kanske vardagliga ärenden får en mer undanskymd roll. Källmaterialets tyngdpunkt ligger också mot den senare delen av undersökningsperioden eftersom protokollen över tid blir allt utförligare. För undersökningen bör detta inte vara något problem, eftersom jag inte undersöker utveckling över tid.

Att källmaterialet finns utgivet i tryckt version har varit en förutsättning för att kunna genomföra studien. Drängar och pigor förekommer relativt sällan i rättens protokoll och för att kunna samla in en tillräcklig mängd fall för studien har det varit avgörande att ett stort källmaterial kunnat bearbetas inom rimlig tid.⁹⁹

98 Pettersson, 2017, s. 31.

99 Jag är även i gott sällskap i användandet av detta källmaterial. Ex. Lindström, 1988, Ericsson, 2003,

Sammantaget ger det rättsliga materialet från Stockholm under åren 1600 till 1635 goda förutsättningar att få inblick i tjänstefolkets vardagsliv. Inblickarna är dock inte ofiltrerade ögonblicksbilder utan förmedlas genom en rättslig process. Den rättsliga processen formar källmaterialet dels genom att framför allt lyfta fram detaljer som är relevanta för rättsfallen i fråga, dels genom att ha formats efter folkliga föreställningar om vilka beteenden som var önskvärda att visa upp. Men framför allt innebär valet av ett rättsligt material att det förekommer många abnormala händelser i källmaterialet, sådant som sågs som oacceptabelt eller gränsöverskridande av sin samtid, medan vissa delar av vardagslivet riskerar att förtigas. Hur detta hanteras är en fråga om metod.

Metod Det är vanligt bland historiker att använda rättsligt material för att återskapa det förflutnas vardagsliv och tankevärldar, från klassiska studier som Emanuel Le Roy Laduries *Montaillou*, och Arlette Farges *Livets sköra tråd*.¹⁰⁰ Men materialet medför vissa begränsningar.

För det första innebär det rättsliga källmaterialet att normbrytande handlingar blir mer synliga än an andra och att vissa rum, som krogen eller gatan efter mörkrets inbrott, får en framskjuten plats i undersökningen just för att detta var platser där mycket stök och våld och annat ordningsstörande beteende förekom, medan andra platser, som hemmets enskildhet eller vad som skedde i skogsdungarna strax utanför staden, hamnar i skymundan. Vissa platser och sammanhang som bör ha varit framträ-

---

Lamberg, 2008 och Petterson, 2017.

100 Le Roy Ladurie, 1980, Farge, 1989.

dande i det förflutnas vardagsliv hamnar då i bakgrunden. Exempelvis förekommer mycket få omnämningen av hantverksarbete eller jordbruksarbete i detta källmaterial, och i rättsligt källmaterial över lag från tidigmodern tid.¹⁰¹ Å andra sidan förekommer ofta skulder, handel och varutransporter frekvent i källmaterialet, då detta innebar transaktioner som gjordes upp, förhandlades eller bestreds av handelsmän på rådstugan. Valet av ett rättsligt material som huvudsaklig källa innebär också att vissa platser som stod under annan jurisdiktion faller utanför blickfånget. Detta gäller i första hand kyrkan. Ärenden som rörde störningar i kyrkorummet, och även vissa osedlighetsärenden, togs huvudsakligen upp i domkapitlet som fungerade som en sorts kyrklig domstol.¹⁰² Dessa protokoll hade varit intressanta att inkludera i studien, men jag har varit tvungen att lämna dem därhän av arbetskonomiska skäl.

Skevheten i källmaterialet är något att vara vaksam över. Den bild som tecknas i rättsliga källor är ingen total beskrivning av det förflutnas verklighet och 1600-talets Stockholm riskerar att framstå som stökigare och våldsammare än vad det faktiskt var. Ändå ger det rättsliga materialet tillräckliga inblickar i det förflutna för att vi genom just detta stök och våld ska kunna rekonstruera något av vardagen i det förflutna.

---

101 *Gender and Work*-projektet i Uppsala har indexerat arbetsuppgifter i en stor samling källmaterial under tidigmodern tid och finner mycket få omnämningen av jordbrukssysslor. Detta projekt kommer att diskuteras mer utförligt i kapitel 3. Ågren, 2016, s. 17.

102 För undersökningar som baserat sig på denna typ av källmaterial och som gett goda inblickar i vardagslivet under 1600-talet, se: Lennartsson, 1999, Malmstedt, 2002.

När det kommer till själva läsningen av den här typen av källmaterial har historiker ibland inspirerats av Natalie Zemon Davis. Hon gör i en undersökning av benådningssökningar skrivna till den franska kronan under 1500-talet en narrativ analys och visar hur ansökningarna kan ses som en sorts folkligt berättande, där komplicerade händelser inordnas i tydliga berättelser.¹⁰³ Davis själv menar dock att detta i första hand gäller rättegångsförfaranden där människor lämnar skriftliga redogörelser till rätten. Detta är oftast inte fallet i de protokoll som producerades av Stockholms rättsinstanser under 1600-talet. Normalfallet är snarare att olika vittnesmål avlöser varandra i ett virrvarr och rättens utfrågning leder ofta till att händelseförloppen i protokollen framstår som ganska upphuggna, fragmentariska och röriga.

Men protokollen följer en rättslig logik. Det är dokument som söker bevisa, vederlägga och motivera ett domslut. Gudrun Andersson har påpekat att det är viktigt att ta detta rättsliga sammanhang i betraktande. Protokollen kan inte ses som en direkt redogörelse för ett historiskt skeende, utan bör istället läsas som en text, en berättelse som vittnar om människors föreställningar och normer under perioden.¹⁰⁴ Metodologiskt är detta rimligt. Det som sades av människor inför rätta kanske inte nödvändigtvis var sanning eller oförvanskad sanning, men var åtminsto-

---

103 Davis, 1987. I synnerhet s. 5–6. Lindstedt Cronberg, 1997, diskuterar dessa narrativa element, s. 37.

104 Andersson, 1998a s. 48, Geschwind, 2001 s. 18. Ett liknande resonemang om vittnesmål finns hos Capp, 2003 s. 2–3: Han menar att vittnesmålen är rika på ”*agreed facts*” som går att använda för att förstå delar av det förflutnas verklighet.

ne menat att tas för sanning. Det innebär att de rättsliga utsagorna var tvungna att vara trovärdiga och därmed kan säga något om vad som ansågs vara normalt i det förflutna. Samtidigt menar jag att ett sådant försiktigt angreppssätt på texterna inte får reducera källmaterialets människor till rena litterära exempel.

För att kunna undersöka tjänstefolkets vardagsliv genom Stockholms tänkeböcker har jag inspirerats av två olika metoder, en för att skapa en övergripande bild och en för att undersöka det specifika och enskilda.

I artikeln *Turning qualitative into quantitative evidence: a well-used method made explicit* förespråkar A. W. Carus och Sheilagh Ogilvie ett arbetssätt för att teckna en bild av forna lokalsamhällen genom att bearbeta ett i grunden kvalitativt källmaterial (som rättsprotokoll) till kvantifierbara studier.¹⁰⁵ För att göra detta menar Carus och Ogilvie att historikern måste ha en förförståelse för sitt material, eftersom historia alltid är en stökig¹⁰⁶ vetenskap där empirin sällan låter sig inpassas i förbestämda teoretiska begrepp. Därför måste de kategorier som källmaterialet passas in i och formuleras så att det varken gör våld på studiens teoretiska utgångspunkter eller källmaterialets eget språk. Detta innebär att historikern måste skapa ad-hoc-kategorier, anpassade för studien och dess ändamål.¹⁰⁷ Sådana ad-hoc-kategorier möjliggör sedan insamlandet av källmaterialet i en databas, som Carus och Ogilvie kallar

---

105 Carus & Ogilvie, 2009. Mer nyliga studier som praktiserar eller inspireras av denna metod är: Ogilvie, 2003, Ågren, 2016.

106 De använder själva ordet ”messy”. Carus & Ogilvie, 2009, s. 921.

107 Carus & Ogilvie, 2009 s. 902–904.

för en meta-källa. Denna meta-källa kan sedan användas för att skönja övergripande mönster i källmaterialet som inte blir synliga vid en läsning av texterna enskilt. Små återkommande detaljer kan synliggöras, eller kopplingar mellan olika människor i lokalsamhället. Dock betonar Carus och Ogilvie att de resultat som framträder av en sådan databas inte nödvändigtvis övertrumfar en kvalitativ läsning av källmaterialet. Tvärt om måste resultaten av databasens undersökningar förstås i ljuset av en kvalitativ läsning av källmaterialet för att ge en förståelse för deras sammanhang.¹⁰⁸

Jag har här följt denna metod dels i kategoriseringen av källmaterialets människor, dels genom att jag från tänkeboksmaterialet samlat in alla fall som nämner drängar eller pigor. Den sammanlagda mängden material som nämner drängar och pigor i dessa tänkeböcker är svår att uppskatta eftersom det inte är sällan som ett ärende börjar i en anklagelse, som sedan glider över i en annan fråga för att sluta i en tredje. Var ett ärende börjar eller slutar är därför oklart. Där till finns, som redan nämnts, vissa ärenden både i konceptversion och renskrift. Det sammanlagda antalet sådana ärenden jag samlat in uppgår till 819 olika fall. Det är en relativt omfattande fallsamling i jämfört med vad som är brukligt i studier av tjänstefolket. Vissa fall sträcker sig över flera sidor och innehåller komplexa händelseförlopp medan andra består av summariska notiser om klagomål eller förbrytelser. I vissa fall är det tjänstefolket självt som är anklagade, i andra agerar det som vittnen. En allmän tendens har dock varit att drängar är något överrepresen-

---

108 Carus & Ogilvie, 2009 s. 898.

terade jämfört med pigor, även om skillnaden på det hela taget inte är stor.¹⁰⁹

Dessa fall har sedan ordnats i en databas och sammanställts efter variabler relevanta för de enskilda delundersökningarna i studien. (Vilka variabler som varit intressanta för varje delundersökning redovisas i respektive underkapitel). Detta möjliggör att se övergripande mönster i tjänstefolkets liv som framträder i källmaterialet.

För att sedan kunna kontrastera dessa övergripande mönster med en kvalitativ läsning av källmaterialet har jag låtit mig inspireras av en mikro-historisk läsning sådan som den föreslagits av Jonas Lindström och Karin Hassan Jansson i artikeln *Pigan i fadersväldet: regler, undantag och mikrohistoriska möjligheter*. Författarna förespråkar mikrohistoria som ett arbetssätt där forskaren ”aktivt förhåller det enskilda som hen studerar till mer övergripande uppfattningar och teorier inom forskningen.”¹¹⁰

För att göra detta formulerar Lindström och Jansson regler för hur de menar att mikrohistoria bör skrivas. Innebörden är att historikern först utgår från en berättelse om en enskild händelse som sedan relateras till en relevant forskningskontext. Om forskningskontexten, som beskriver allmänna sammanhang, inte kan förklara det enskilda förloppet måste nya förklaringar av det allmänna konstrueras utifrån den enskilda händelsen som därefter bör testas

---

109 Som jämförelse när det kommer till fallurvalet storlek utgår Østhus från 317 fall medan Uppenberg utgår från 291 fall. Dessa båda använder dock i hög utsträckning även andra typer av källmaterial i sina undersökningar. Dessutom är deras källmaterial inte utgivet. Østhus, 2013 s. 128–129. Uppenberg, 2018 s. 71.

110 Lindström & Jansson, 2017 s. 352.

mot nya enskilda händelser. Det enskilda testas därmed mot forskningens förklaringsmodeller. Om modellerna inte är tillräckliga för att förklara det enskilda måste de omformuleras. Detta arbetssätt innebär därmed att det mikrohistoriska arbetet inte inskränker sig till att enbart beskriva enskildheter utan högre giltighet, utan tvärt om fungerar som ett sätt att genom närläsning utveckla vår förståelse för det allmänna. Detta arbetssätt gör att de enskilda fall som analyseras inte behöver vara representativa för andra fall.¹¹¹

Denna metod innebär att jag i relation till de övergripande mönstren som framträder i bearbetningen av databasen även kommer att läsa enskilda fall för att förstå databasens övergripande mönster. De fall som jag på detta sätt lyfter upp och analyserar har inte valts för att de på något sätt är typiska för helheten utan just för att de med sina enskildheter besitter ett förklaringsvärde som bidrar till att konstruera ny kunskap om det allmänna utifrån dess enskildheter. Därmed består denna undersökning både av övergripande redovisningar av hela källmaterialet och vissa närläsningar av enskilda fall. De specifika fallen lyfts inte nödvändigtvis fram för att de skulle vara representativa för en större massa fall. Istället har jag försökt finna fall som på olika sätt låter oss tolka och se övergripande strukturer.

Definitioner Det kan vara svårt att urskilja tjänstefolksgruppen från familjen i tidigmoderna källor. Tjänstefolkssystemets hela terminologi ligger under 1600-talet nära familjeinstitutionens. Raffaella Sarti skriver att själva ordet familj, från latinets *familia*, ursprungligen avsåg en grupp av tjänare

---

111 Lindström & Jansson, 2017 s. 375

eller slavar som arbetade i ett hushåll. Betydelsen kommer senare att vidgas till att även inkludera släktingar och andra människor som levde under samma tak. Gränsen mellan tjänstefolk, släktingar som levde och arbetade i hushållet och husböndernas barn kunde därför rent språkligt vara flytande.¹¹²

Att tjänstefolkssystemets titulatur låg nära familjens och även ungdomens säger också något om hur tjänstefolkssystemet faktiskt såg ut under tidigmodern tid. Maria Ågren och Christopher Pihl kallar de tidigmoderna hushållstitlarna för ståndsbeteckningar. Detta innebär att dessa beteckningar snarare avsåg en persons samhällsställning i allmänhet än en persons yrke. Dessa ståndsbeteckningar kunde innehålla flera komponenter och användas i skiftande betydelser. Det flertal komponenter de består av kan idag vilseleda, men att flera olika betydelser ryms i samma ord pekar också på att betydelserna ofta sammanföll.¹¹³

Möjligtvis för att undvika tjänstefolkssystemets språkliga mångtydigheter har engelsktalande historiker utgått från tjänstefolkets arbetsuppgifter istället för deras titlar. Vanligtvis åtskiljs då tjänstefolket som utför produktivt lantbruksarbete (*servants in husbandry*) från tjänstefolk som utför hushållssysslor (*domestic servants*) och båda dessa grupper särskiljs från hantverkarnas gesäller och lärlingar. Men sådana definitioner blir i praktiken ofta oklara och riskerar att föregripa de empiriska resultaten. Dessutom är det inte alls självklart att en bonddräng skulle arbetat mer med produktiva sysslor än en tjänstepiga. Var gränsen mellan produktivt och reproduktivt arbete går är sällan

112 Sarti, 2005 s. 3–5. Mitterauer, 1990.

113 Pihl & Ågren, 2014. Denna slutsats finns även hos Mitterauer, 1990.

tydligt, och var det än mindre under den tidigmoderna perioden.¹¹⁴

Sarti menar att den som vill studera tjänstefolket i det tidigmoderna Europa inte kan undvika tjänstefolkssystemets mångtydigheter och vagheter. Istället för att finna en allmängiltig definition av tjänstefolkgruppen menar hon att det är nödvändigt att utgå ifrån en tidigmodern vokabulär för tjänstefolkssystemet och den mening som det tillskrevs i sin samtid.¹¹⁵

I denna avhandling definierar jag därför tjänstefolkgruppen som bestående av de människor som benämndes som drängar eller pigor. Detta innebär att studiens tjänstefolksdefinition är inkluderande och källnära. Samtidigt så innebär den ett par avgörande avgränsningar av tjänstefolkgruppen.

Titlarna dräng och piga kan inte ses som rena yrkesbeteckningar eftersom de under det tidiga 1600-talet innehöll flera komponenter. De kunde beteckna en person som var ung eller en person som var ogift eller en person som befann sig i tjänsteställning i ett hushåll. Ofta sammanföll

---

114 Det är inte alltid termen *Domestic servants* blir tydligt definierad. Ann Kussmaul som själv inte undersöker dem men som definierar dem som en sorts motpol till det tjänstefolk hon undersöker beskriver dem som tjänstefolk som arbetar med att upprätthålla status och tillgodose personliga behov. Flera forskare noterar dock dessa definitioners problematik, en problematisering som sällan får något faktiskt genomslag i studierna. Se exempelvis: Kussmaul, 1981 s. 4–5. Andra som arbetar med en liknande implicit uppdelning och förförståelse är: McBride, 1976, Steedman, 2009, Meldrum, 2000, Hill, 1996, Richardson, 2010, Maza, 1983, Fairchilds, 1984.

115 Sarti, 2005 s. 34.

dessa tre komponenter, men inte nödvändigtvis. Att titlarna på detta sätt var mångtydiga är vanligt för de titlar som användes för att tala om tjänstefolk under tidigmodern tid. Svenskans *dräng* och *piga* har sin motsvarighet i tyskans *knabe* och *magd* eller franskans *garçon* eller *fille* som användes för att tala både om ungdomar, barn och tjänstefolk. Denna mångtydighet kring tjänstefolksterminologi går igen i hela det språkbruk som omgav hushållet i det tidigmoderna Europa. Rent språkligt kunde det vara svårt att särskilja mellan fosterbarn, lärlingar och tjänstefolk eller slavar, livegna och anställda.¹¹⁶ Därför kan inte *dräng* och *piga* ses som strikta yrkesbeteckningar. Istället var det en statusbeteckning som visade en människas plats i samhället, som underordnad i fadersväldet. Den som kallades *dräng* eller *piga* var ofta ogift, ofta ung och tjänade ofta i någon annans hushåll.¹¹⁷

När jag definierar tjänstehjonen som dem som kallas för *dräng* eller *piga* i källmaterialet innebär detta dock en avgränsning såtillvida att det fanns andra grupper som befann sig i en underordnad position i hushållen men som inte benämndes som *dräng* eller *piga*.

Dels utesluter denna definition de personer som benämndes som gossar, pojkar, flickor och liknande som befann sig i hushållen. I vissa fall var säkerligen dessa personer verkligen som ungt tjänstefolk i hushållet som kanske själva sökt sig till tjänsten eller blivit placerade där av sina föräldrar. Det är sannolikt att vissa av dem var adoptivbarn till husbondeparet. Denna typ av tjänande adoptivbarn nämns åtminstone i den tjänstefolkslagstift-

116 Mitterauer, 1990.

117 För samma resonemang, men framför allt motsvarande resonemang om hustrur: se Pihl & Ågren, 2014.

ning som kom att införas under 1700-talets gång.¹¹⁸ Dessa adoptivbarn kan ha levt i hushållen i en sorts limbo mellan att vara husbondeparets barn i och med att de inte fick betalt och som tjänstefolk i och med att de var tvungna att arbeta hårt för sitt uppehälle. Men i andra sammanhang kan benämningarna gosse, pojke och flicka ha syftat på husböndernas egna barn. Historien om 1600-talets tjänstefolkssystem är givetvis en historia i skärningspunkten mellan familj och arbete, mellan uppväxt och arbetsliv och inkluderar därmed dessa pojkar och flickor i 1600-talets hushåll. De har dock uteslutits ur den här studien dels för att det i praktiken är omöjligt att skilja mellan tjänande gossar och flickor, adoptivbarn och husböndernas egna barn i källmaterialet, dels för att en undersökning som inkluderade även dessa familjerelationer skulle innebära att uppgiften svällde utanför det görligas ramar. Detta innebär att det tjänstefolk som undersöks här i första hand består av människor i vuxen ålder och som därmed bör ha haft ett mer självständigt förhållande till sina familjer och husbönder, med en större arbetskapacitet och större förmåga att upprätthålla kontakter utanför hushållet och att, vid behov, lämna det.

Tänkeboksmaterialet är alltså sällan helt konsekvent med hur människor benämns. En person kan i källmaterialet på en och samma sida tituleras både som flicka och piga eller dräng och gesäll. Detta innebär att urvalet av drängar och pigor även inkluderar människor som i vissa fall också kunde uppfattas som något annat. Detta avspeglar de porösa gränserna för 1600-talets tjänstefolkssystem. I källurvalet har jag också tillåtit mig själv att göra vissa

---

118 Uppenbergs, 2018 s. 102.

tolkningar. Eftersom rättsprotokollen inte sällan är skrivna i efterhand händer det att en person kan benämnas som kona, tjuv eller liknande på grund av det brott som de har begått och dömts för, men att det av sammanhanget framkommer att de var i tjänsteställning till en husbonde, att de var unga och att de var ogifta. När de berättelser som framkommer i sådana fall ligger i linje med hur tjänstefolkets tillvaro skildrats också i andra fall har jag inkluderat dem i källurvalet.

Min definition av tjänstefolket utesluter vidare de människor som benämndes som tjänare, tjänarinnor eller lakejer. Titeln tjänare verkar i källmaterialet kunna användas om vem som helst som stod i en tjänsterelation till någon annan, vilket i princip kunde användas om såväl adelsmän som tjänstemän och tjänstefolk. I praktiken verkar titeln i första hand ha använts om de människor som tjänade någon adelsman eller större hushåll. Då kunde det röra sig om människor som antingen arbetade på gods och gårdar som hantverkare eller sådana som reste till staden för att företräda sin husbonde inför rådhusrätten. Inte sällan uppträder de inför magistraten i ärenden som rör husköp och liknande. Även de få gånger som lakejer uppträder i källmaterialet framstår det som att det rör sig om en form av karriärstjänare som arbetade för en adelsman. Dessa tjänare och lakejer har uteslutits ur undersökningen eftersom en definition av tjänstefolk som inkluderar alla som på något sätt stod i en tjänande relation till ett föreställt hushåll i 1600-talets samhälle skulle komma att inkludera en alldeles för bred och spretig grupp.

Även köpsvennar, hantverks-svennar och gesäller har uteslutits ur undersökningen. Dessa var visserligen människor som kunde leva och arbeta i samma hushåll

som drängarna och pigorna. De var en integrerad och antagligen nödvändig del av arbetskraften i de borgerliga näringarna. Men de utgjorde alla tre en mer kvalificerad form av arbetskraft.

Gesällerna är dock inte fullständigt uteslutna. Den terminologi som omgav skråväsendet var ännu inte lika fast under 1600-talets början som det senare skulle komma att bli. Detta innebar att de människor som under senare perioder skulle kallas för gesäller ofta benämns som drängar i det tidiga 1600-talets källmaterial.¹¹⁹ Därmed fångas en del av hantverkarproduktionen och gesäll-livet in i undersökningen. Sannolikt gäller detta särskilt de drängar som benämns med olika yrkes epitet, som tegelslagar-drängar eller mynt-drängar. Dessa drängar verkar oftare än de som enbart titulerades som drängar haft en mer självständig ställning i hushållen och ibland till och med haft egna hushåll. Dessa har inkluderats i undersökningen dels för att det varit svårt att göra en praktisk avgränsning mellan dessa och vanliga drängar, dels för att undvika en allt för snäv definition av tjänstefolk. Deras tillvaro visar på hur tånjbart dräng-begreppet kunde vara.

Vad gäller svennarna finns det framför allt två typer i källmaterialet: mästersvennar och köpsvennar. Köpsvennarna framstår i källmaterialet som en sorts junior position i en handelsmans hushåll. Inte sällan verkar de ha varit utsända från utländska handelsmän. Mästersvennarna och gesällerna å sin sida var kvalificerade arbetare inom de skråorganiserade hantverken. Skråsystemet var visserligen i sin helhet ordat efter samma principer som arbetet i 1600-talets övriga hushåll och hantverkarhushållen kan

---

119 Lindberg, 1964 s. 194–195.

därför med all rätt inkluderas i en undersökning av tjänstefolket. Svensnar och gesäller är dock överrepresenterade i källmaterialet. Tillsammans nämns dessa titlar i mycket högre utsträckning än drängar under perioden, trots att deras antal i staden var många gånger färre än drängarna. En stor mängd av de ärenden där svensnar och gesäller uppträder är sannolikt i förhållande till olika skrå-ärenden eller större köpensaker som hanterades på rådstugan. För att inte tillmäta gruppen för stor betydelse i studien har de därför uteslutits. Detta kan medföra att verksamheter där dessa var framträdande, hantverksproduktionen och köpensaker, samt deras sociala liv som kan ha innefattat omfattande nätverk och gesällsammanslutningar samt egna familjer, försvinner ur undersökningen.

Avslutningsvis har även ammor uteslutits ur undersökningen. Den person som arbetade som amma i ett hushåll bör själv ha fött barn och därmed befunnit sig i en ganska unik ställning inom 1600-talets hushållsideologi som både mor och en person i tjänsteställning inom hushållet. Det var en position som måste inneburet ett ambivalent mellanläge mellan att själv vara mor till egna barn och tjänstefolk åt någon annan. Amman var även en person som, om hon fött sitt eget barn utanför äktenskapet, var en figur som trotsade den moraliska ordningen i samtiden.¹²⁰ Ammans roll i hushållet sätter visserligen många delar av 1600-talets tjänstefolkssystem och hushållsordning på sin spets, men hör till så unika villkor att de faller utanför ramen för denna studie.

Dessa avgränsningar till trots är min definition av tjänstefolket inkluderande och bred. Den är bred för att

120 Dessa typer av problem diskuteras i en tysk kontext i Lindemann, 1981.

inte på förhand göra antaganden om tjänstefolksgruppens ställning, sysselsättning och sammansättning. Men viktigast av allt är att min avgränsning av tjänstefolksgruppen utgår från det språkbruk som faktiskt användes i dess samtid, varför det är ett lämpligt angreppssätt för att förstå den i sitt historiska sammanhang.

För att kunna placera in tjänstefolket i relation till andra grupper har också en rent allmän social kategorisering av stadens befolkning varit nödvändig. I detta fall har jag inspirerats av den kategorisering av olika samhällsgrupper som Jan Sundin använder i sina studier av tidigmoderna brott och rättskipning. Han ordnar det tidigmoderna samhället i nio grupper, från högre ståndspersoner till hantverkare, soldater och kvinnor med yrkestitlar.¹²¹ Modellen följer inte en strikt ståndordning, men inte heller något som kan anses vara en strikt klassordning. En sådan hållning passar väl för de tidigmoderna städerna, som förutom borgare och adelsmän var fulla av soldater, sådana som arbetade för kronan, förbipasserande allmoge och olika former av tjänstefolk och tjänare. Den stora skiljelinjen går mellan

121 Den första är (1) Högre ståndspersoner. Denna grupp utgör "ett slags medelklass av varierande sammansättning, till exempel adelsmän, officerare, präster, statliga ämbetsmän, läkare, lärare, rådmän och handlande". Därefter kommer (2) *Hantverksmästare* följt av (3) *Hantverkarsällar*, (4) *Soldater*, (5) *Andra obesuttna med yrkestitel* ("t ex. arbetskarl, vaktkarl, betjänt, fabriksarbetare och sjöman", (6) *Kvinnor med yrkestitel* (Spinnerskor, månglerskor, med mera), (7) *Hustrur och änkor utan annan specifikation*, (8) *Drängar och pigor* och avslutningsvis (9) *Obesuttna med deklasserande titlar* "till exempel vallackare, bödel, lösdrivare, fästningsfånge, tjuv, fattighjon, horkona, kvinns-person, osv." Sundin, 1992 s. 28. Hela resonemanget utspelar sig över s. 27–29.

den Sundin benämner som de besuttna samhällsgrupperna och de obesuttna.

Att göra denna typ av modeller över det tidigmoderna samhället är svårt. Sundin påpekar själv att hans modell inte får tas reservationslöst.¹²² Detta gäller framför allt om man måste förlita sig på källmaterialets benämningar av personer för att göra sin kategorisering. Som tidigare nämnts avspeglar de titlar som används under 1600-talet inte i första hand en persons försörjning, utan snarare en persons samhällsställning. Samtidigt kan allt för grova ståndsindelningar av stadens befolkning dölja den stora ojämlikhet som rådde. Det var exempelvis stor skillnad mellan olika borgargrupper. Vissa handelsmän tillhörde den rika eliten med flertalet fastigheter och stora skaror tjänstefolk medan andra handelsmän och hantverkare, som timmermän och åkare, var fattiga och hade sällan råd att anställa mer än något enstaka tjänstehjon. Detta gäller inte minst i större städer som Stockholm, där många olika grupper av människor och näringar konkurrerade och samverkade. Ändå är det viktigt att ta fasta på det sätt som människor faktiskt benämndes i 1600-talets källor. En viktig utgångspunkt för att förstå vilka människor var i det tidigmoderna samhället är, åter igen, att ta fasta på hur de faktiskt benämns i källmaterialet.¹²³ För att fånga nyanserna i tilltal och omnämnande kommer jag att måna om att använda de titlar och benämningar av människor som återfinns i källmaterialet när jag redogör för specifika fall. För en övergripande redogörelse krävs dock en modell.

---

122 Sundin, 1992 s. 27.

123 Sundin, 1992 s. 27–29. Denna ansats hos Sundin rimmar väl med den som föreslås i Carus & Ogilvie, 2009.

För att anpassa Sundins modell som han använder för hela Sverige under hela den tidigmoderna epoken till det tidiga 1600-talets Stockholm och till det sätt på vilket människor nämns i just dessa rättsliga källor har jag valt att använda mig av sex samhällskategorier, plus en sjunde för dem vars ställning inte går att utröna i materialet. Liksom i Sundins kategorisering går den huvudsakliga skiljelinjen mellan de grupper som förestod egna hushåll och de som kan antas inte ha gjort det.

1. Ståndspersoner (som präster och andra statsfunktionärer)
2. Borgare (i första hand hantverkare och köpmän)
3. Allmoge (i första hand bönder)
4. Obesuttna eller människor med yrkestitel (som soldater, båtsmän och månglerskor)
5. Tjänstefolk och svennar (som dräng, piga, gesäll eller köpsven)
6. Människor med deklasserande titlar (som tjuv eller kona)¹²⁴
7. Okänd ställning

De tre första grupperna tillhör de grupper som själva kunde vara gifta, förestå ett hushåll, utöva egna näringar och ha eget tjänstefolk. De två följande grupperna (4 och 5) tillhör de som antagligen själva inte hade hushåll eller eget tjänstefolk. Grupp 6 består av människor som det nog är rimligt att anta tillhör samhällets lägsta skikt. Om det

---

¹²⁴ Sundins benämning är "obesuttna med deklasserande titlar". Sundin, 1992, s. 28. Det är i samma anda jag använder kategorin här. Begreppet obesutten är dock svårtillämpat på en stadsmiljö, eftersom det utgår från om människor brukade jord eller inte.

framgår av materialet att en borgare eller bonde anklagats för att vara, och sedan i källmaterialet benämndes, som tjuv så har jag i första hand sorterat in dem i andra samhällskategorier. Endast i fall där den enda kategoriseringen som erbjuds är deklasserande har en person placerats in bland människor med deklasserande titlar. Det är då rimligt att anta att det rör sig om en person med låg samhällsställning, eftersom den person som på något vis hade en etablerad samhällsställning sannolikt även skulle benämnas genom den. Samtidigt är det givetvis viktigt att ha en förståelse för att dessa deklasserande benämningar ofta kan dölja mer om en persons samhällsställning än vad de visar. I brist på alternativ har de dock använts i denna undersökning.

Även denna indelning måste dock betraktas med en viss skepsis. I källmaterialet förekommer det exempelvis soldater och båtsmän som både är gifta och har eget tjänstefolk, trots att dessa grupper vanligen inte hade näringsverksamheter som krävde eller tillät detta. Ändå har jag valt att särskilja denna grupp, som ytterst inte hade en egen näring, från allmoge och borgare. Jag har även valt att skilja dem från ståndspersonerna för att betona skillnaden i samhällsställning mellan en båtsman, som kunde alternera mellan att tjäna som båtsman och dräng å ena sidan, och en präst eller stadsskrivare å andra sidan.

För kvinnor är den sociala ställningen, när den kategoriseras på detta sätt, ofta svårdefinierad. När tillräcklig information finns för att placera in kvinnan i sin egen rätt i tabellen har detta gjorts. Detta gäller framför allt kvinnor med deklasserande titlar, som hora, kona, och så vidare.¹²⁵ Oftare har jag dock tvingats att förlita mig på

125 Kona är ett ord som jag här tolkar som deklasserande.

Detta är inte nödvändigtvis den enda tolkningen. Det

deras makar, eller deras avlidna makars, sociala ställning och placerat in kvinnorna efter dem. Soldathustrur har därmed placerats in tillsammans med soldater, och andra obesuttna med yrkestitel. Återigen betonar denna placering snarare en social ställning, ett stånd, och inte ett yrke eller verksamhet för sin försörjning. Samma princip har följts när det gäller barn inom hushållet. När personer refereras i källmaterialet helt och hållet som barn till en viss person så har dessa placerats in efter den personens sociala ställning. En son till en åkare har således placerats in i gruppen av borgare, till exempel.

Denna sociala kategorisering av Stockholms befolkning tillsammans med min definition av tjänstefolket är bred. Men den avspeglar alltså den information som finns i källmaterialet. Dessa definitioner är inte tänkta att ge en definitiv social karta i staden, men att fungera som en utgångspunkt för diskussion och analys.

Avhandlingens disposition

Utgångspunkten för undersökningen är tjänstefolkets vardagliga interaktioner och sysslor inom och utom hushållet. Avhandlingens syfte är att genom dessa ge en fördjupad förståelse för vad tjänstefolkspositionen innebar för 1600-talets drängar och pigor, en period då vår kunskap om tjänstefolket är begränsad. Detta kommer jag göra utifrån tre mer övergripande frågeställningar.

---

kan teoretiskt sätt också användas för att anspela på en kvinna rent generellt. Vanligtvis kopplas det dock samman med andra nedsättande ord, som tjuvkona, horkona och så vidare.

Den första frågan är hur tjänstefolkssystemet var utformat i det tidiga 1600-talets Stockholm. Den frågan avhandlas först i *kapitel 2* där jag undersöker hur många tjänstehjon som fanns i staden, hur stora arbetslagen var och vilken bakgrund tjänstefolket hade. I *kapitel 3* studerar jag sedan de arbetsuppgifter som tjänstefolket skötte åt sina husbönder och var dessa sysslor utfördes. Avslutningsvis kommer jag att undersöka den patriarkala relationen i *kapitel 4*. Där går jag igenom vilka lagar och normer som omgav tjänstefolkssystemet, hur dessa upprätthölls och efterföljdes samt vilka möjligheter tjänstefolket hade att hävda sig gentemot sina husbönder. Dessa tre delstudier kommer sammanvägt att ge en bild av ett tjänstefolkssystem under en period i Sverige som vi ännu vet lite om.

Den andra frågan är hur den patriarkala hushållsideologin formade tjänstefolkets möjligheter att knyta kontakter och upprätthålla ett socialt liv med människor i och utanför de hushåll där de tjänade. Tjänstefolkstillvaron kan inte enbart förstås om tjänstefolket endast undersöks som isolerade i de hushåll de tjänade i. Flera forskare har betonat 1600-talshushållens öppna karaktär. Tjänstefolkets ambulerande tillvaro bör också ha inneburit att det hade starka band utanför hushållet. Denna frågan undersöks först i *kapitel 5* där jag dels analyserar tjänstefolkets umgänge, dels hur det inledde konflikter och försvarade sin ära på olika platser i staden gentemot olika samhällsgrupper. Bland tjänstefolkets relationer intar de sexuella relationerna en särställning. Dessa var viktiga för en grupp som till stor del kan antas ha bestått av ogifta människor. Samtidigt begränsades den för- och utomäktenskapliga sexualiteten av en sträng lagstiftning. Därför undersöker jag i *kapitel 6* tjänstefolkets möjligheter att ha föräktenskapliga sexuella

relationer i och utanför hushållet. Dessa undersökningar kommer sammanvägt att ge en bild av tjänstefolkets liv inom och bortom hushållet och därmed kunna ge en fördjupad förståelse för vad tjänstefolkpositionen innebar för 1600-talets drängar och pigor.

Den tredje frågan är hur tillvaron skilde sig för drängar och pigor. Eftersom 1600-talets hushållsideologi delade in människor utefter kön såväl som efter civilstånd kan skillnaderna mellan drängar och pigors villkor i tjänsten varit stora, även om det även fanns saker som förenade dem. Tjänstefolkpositionen förstås därmed i denna studie som tu-delad, bestående dels av en dräng-position och en pig-position i ett samhälle som ofta gjorde en tydlig åtskillnad mellan män och kvinnor. Denna fråga avhandlas inte i ett särskilt kapitel utan undersöks löpande genom avhandlingens alla kapitel.

Avhandlingen avslutas med *kapitel 7* där jag sammanställer mina resultat av de tre forskningsfrågorna och ger en sammanvägd bild av tillvaron som dräng eller piga i det tidiga 1600-talets Stockholm. Med från dessa dessa resultat diskuterar jag sedan vilken relevans detta har för forskningen om tjänstefolk under tidigmodern tid i stort och hur det tidiga 1600-talet kan ge nya perspektiv på de studier som utförts av tjänstefolket under senare århundraden.

Kapitel 2

OLOF BAGARES SYSTERSON

Tjänstefolket i Stockholms hushåll 1600–1635

Tjänstehjonen kunde vara mer eller mindre sammanlänkade med de familjer där de tjänade. Som hos Olof Bagare, som hade sin systerson hos sig som dräng.¹²⁶ Drängen var ung, hade mörkt hår och var älskad av sin morbror men hatad av hushållets mästersven Jacob och deras piga Gertrud. Hans husbonde såg honom som sin egen son och kunde inte förmå sig till att aga honom, men mästersvennen och pigan slog honom gärna. En dag var han saknad och ryktet gick ”att han skall vara sprungen i strömmen”.¹²⁷ Olof Bagare lade skulden på sin mästersven och piga. Han menade att de var ansvariga för försvinnandet.

I protokollen från Stockholms rådstuga omnämns systersonen ibland som dräng eller ung dräng men oftast som gosse och en gång som pojke. Mästersvennen och pigan berättade att gossen ljugit om dem för deras matmor. Han hade sagt att mästersvennen och pigan stulit och sålt stöldgods. Pigan menade också att gossen tagit en guldring

---

126 Hela redogörelsen för detta fall utgår från Stb 1616–1617 s. 34, 40–41.

127 Stb 1616–1617 s. 34.

från henne. En dräng sade att mästervennen slagit gossen och nypt honom i nacken. Flera vittnen bekräftade att de bråkat; tre pigor vittnade hur Gertrud sagt till gossen: ”din kyrkogård är på Södermalm, och ditt hjärta skall brinna som elden i ugnen.”¹²⁸ Det blev för mycket. Han bestämde sig för att rymma. Han rusade upp på kammaren och samlade ihop sina kläder, men mästervennen tog nyckeln och låste porten så att han inte kunde lämna gården.

Senare på tisdagskvällen skickades gossen ut på ett ärende i staden och kom inte hem. En av hushållets drängar berättade för rätten att gossen tidigare kommit till honom och bett om råd hur han bäst skulle göra för att ta sig till Tyskland. Den sista gången han sågs i livet var vid stallen på Norrmalm, nära Klara kyrka. Två vittnen berättade att de på onsdagsmorgonen sett ”en ung dräng som intet skägg hade och svart hår flöt i strömmen.”¹²⁹ De ropade ”till några som vore i ett skepp att de skulle hjälpa en som låg i strömmen, men i det samma sjönk han ned.”¹³⁰ Ingen kunde bekräfta att detta var Olof Bagares systerson. Rätten resonerade därför att man inte säkert kunde säga att det var mästervennen Jacob och pigan Gertrud som var ansvariga för gossens försvinnande. De frikändes.

I fallet med gossen som sprang i strömmen skymtar flera typer av tjänstefolk och kontakter i ett av stadens hushåll fram. Det tecknar en bild av hushållets positioner och sammansättning i det tidiga 1600-talets Stockholm. Gossen tjänade som dräng, men var Olof Bagares systerson. När han ville rymma så ville han rymma hela vägen till Tyskland. Var detta bara pojkdrommar, eller hade han

128 Stb 1616–1617 s. 40.

129 Stb 1616–1617 s. 40.

130 Stb 1616–1617 s. 41.

kontakter och släktingar där? Samtidigt fanns där pigan Gertrud som inte verkar ha haft liknande släktband till husbonden, men som verkar haft någon form av samförstånd med mästersvennen Jacob.

Detta kapitels syfte är att förstå tjänstefolksgruppens sammansättning i staden. Det tidigmoderna tjänstefolkssystemet brukar förstås som en effekt av det västeuropeiska giftermålsmönstret. I väntan på att kunna gifta sig tog unga människor tjänst i andras hushåll, och de utgjorde vanligtvis över tio procent av befolkningen.¹³¹ Men det är långt ifrån säkert huruvida detta västeuropeiska giftermålsmönster ännu slagit igenom i Sverige vid 1600-talets början.¹³² Martin Andersson menar att det trots detta fanns ett utbrett tjänstefolkssystem i Sverige vid denna tid, möjligtvis framdrivet av kronans och statens behov av arbetskraft som tvingade folk att ta tjänst.¹³³ Frågan är om det även fanns en sedvänja att hålla sig med drängar och pigor också utanför staten och kronans gårdar, bland Stockholms borgerliga hushåll. Hur mycket tjänstefolk fanns det? Hur var det fördelade över stadens hushåll? Och varifrån kom dessa drängar och pigor? Detta kapitel undersöker först drängarna och pigornas andel av Stockholms befolkning samt deras fördelning över stadens hushåll med hjälp av hjonelagslängderna för Älvsborgs lösen år 1613. Därefter redogör jag för vilka uppgifter om tjänstehjonens geografiska bakgrund och deras släktnätverk i staden som tänkeboksmaterialet ger.

---

131 Hajnal 1982.

132 Palm, 2001 s. 112–114, Lennartsson, 2012.

133 Andersson, 2018, s. 129.

Tjänstefolket bland Stockholms hushåll

För att förstå tjänstefolkets andel av befolkningen måste vi först ha en uppfattning om hela stadens storlek under undersökningsperioden. Men att uppskatta städers storlek innan folkräkningarnas tid är svårt.

Stadens befolkning Den gängse metoden för att uppskatta Stockholms folkmängd under denna period är att använda de mantalslängder som använts för skatteupptaget i staden. Där listas hushållsföreståndarna för de borgerliga hushåll som var skattepliktiga. I sådana längder är hushållets kvinnor, barn och drängar inte medräknade. Även hushåll som inte bedrev borgerlig näring och därför inte var skatteskyldiga till staden är uteslutna. Dessutom kan man misstänka att även de som inte hade råd att betala skatten uteslutits. För att uppskatta stadens verkliga befolkning måste man därför multiplicera de mantalsskrivna hushållsföreståndarna med en siffra som representerar detta bortfall. Vilken siffra som bäst representerar bortfallet är en fråga om kvalificerade gissningar.

Birgitta Lager-Kromnow uppskattar Stockholms befolkning år 1582 till mellan 7 500 och 8 000 personer genom att multiplicera de 1260 skattelistade hushållen med siffran 6,25. Siffran utgår från den genomsnittliga hushållsstorleken bland Stockholms hushåll år 1760.¹³⁴ Sven Lilja invänder mot Lager-Kromnows uppskattningar. Istället multiplicerar Lilja hushållsföreståndarnas antal med 4,5 eller 5,5. Hans multiplikationsfaktor baseras sig inte på Stockholms hushållsstorlek år 1760, utan på ”egna

---

134 Lager-Kromnow, 1962, s. 17–36, särskilt s. 26.

excerperingar av mantalslängder från 1700-talet".¹³⁵ Därmed kommer Lilja fram till att Stockholms befolkning bör ha uppgått till mellan 5 000 och 6 500 invånare år 1582.¹³⁶ Alltså en avsevärt mindre befolkning. Min poäng här är inte att Lager-Kromnows eller Liljas beräkningar av Stockholms befolkning är felaktiga. Men differensen mellan deras resultat visar vilket gissningsarbete sådana här befolkningsuppskattningar är. I det följande kommer jag att utgå ifrån Liljas beräkningar av Stockholms befolkning. Lilja har inte bara beräknat Stockholms storlek under tidigmodern tid, utan har även kartlagt invånarantalet i en stor mängd svenska städer och framstår därför som den centrala auktoriteten när det kommer till Sveriges urbanisering under tidigmodern tid.¹³⁷

Lilja undersökning av Stockholm visar en stad vars befolkning under 1400-talets slut och 1500-talets början låg stabilt på cirka 4 000–5 000 invånare. Under 1560-talet skedde en kraftig befolkningsökning till uppskattningsvis 10 000–12 000 invånare för att nära på omedelbart minska igen till 5 500–6 000 invånare år 1582. Under 1600-talets första år skedde sedan en tillväxt av stadens befolkning, från 8 000–9 000 invånare vid tiden för Älvsborgs lösen 1613 till mellan 12 000 och 15 000 år 1629. Därefter mer än fördubblades stadens befolkning på bara 23 år. År 1652 bodde mellan 35 000 och 43 000 personer i Stockholm. Därefter bromsade befolkningsökningen in.¹³⁸

Lilja menar alltså att Stockholms befolkning förändrades drastiskt under åren 1600 till 1635. Men vi vet inte precis hur

---

135 Lilja, 1995, s. 310.

136 Lilja, 1995.

137 Lilja, 2000.

138 Lilja, 1995, s. 315.

den snabba befolkningsökningen gick till, bara att stadens befolkning under de 23 åren mellan 1629 och 1652 mer än fördubblades. Utvecklingen kan knytas till att Sveriges förvaltning ökade under 1600-talets början och förlades till Stockholm med nya myndigheter och en expansion av armé och flotta, samtidigt som rikets ledning bedrev en handelspolitik som tvingade många svenska städer att i första hand exportera sina varor till Stockholm.¹³⁹ Detta kan i sin tur ha stimulerat en stor inflyttning till staden. Därmed var Stockholm del av en allmän trend av stark tillväxt bland 1600-talets huvudstäder. Deras befolkningar svällde hastigt till följd av statsmaskineriets utbyggnad.¹⁴⁰

Älvsborgs lösen Befolkningen skiftade och ökade snabbt, men hur stor andel av den utgjordes av tjänstefolk? För att räkna antalet tjänstehjon i staden använder jag hjonelagslängderna för Älvsborgs lösen. Älvsborgs lösen var den lösensumma om 1 miljon riksdaler som Sverige förbundit sig att betala Danmark för att återfå Älvsborgs fästning efter freden i Knäred 1613. För att samla in denna oerhörda penningssumma infördes bland annat en personskatt. Skatteuttaget för Älvsborgs lösen är det enda tillfället under undersökningsperioden då staten i sitt skatteuttag haft anledning att intressera sig för andra samhällsgrupper än dem som förestod egna hushåll. Detta skatteupptag är listat i hjonelagslängderna.¹⁴¹ Därför

139 Lilja, 1995, Sandberg, 1991, kapitel 3.2.

140 De Vries, 2013, kapitel 4.

141 Beslutet finns återgivet hos Ahnlund, Nils, 1932, *Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförvaltningens historia. Första serien. Tidevarvet 1521–1718. Avdelning II. Tiden från 1611*. Del I:2, 1613–1616, Stockholm. s. 310–320.

är dessa hjonelagslängder det enda möjliga källmaterialet för att uppskatta tjänstefolkets andel av befolkningen under min undersökningsperiod.

Det ursprungliga beslutet om uttagandet av Älvsborgs lösen är från den 23 juli 1613. Där föreskrevs att varje undersåte över 15 år skulle betala en del av lösensumman. Beskattningens storlek varierade beroende på samhällsställning. Frälset, fogdar och skrivare samt biskopar och officerare skulle betala mellan 32 riksdaler och 12 riksdaler. Men de allra flesta hushållsföreståndare bör ha fallit inom kategorin för en ”gemen ryttare, landsknekt, besutten borgare eller bonde, frälst eller ofrälst, hel eller halv”.¹⁴² För dessa var summan 2 riksdaler. ”En lösgångare, driftekarl och dräng, som är 15 år gammal och antingen tjänar eller är hemma hos föräldrarna och icke sin egen man” skulle betala 1 riksdaler.¹⁴³ För ”En tjänstehustru eller piga, som är 15 år gammal, hon vare sig hemma hos föräldrarna eller tjäna andra” skulle en halv daler betalas.¹⁴⁴ Kort sagt skulle en genomsnittlig husbonde i Stockholm betala 2 riksdaler, en dräng skulle betala 1 riksdaler och en piga skulle betala en halv. Hjonelagslängderna innehåller därmed skatteuppgifter för varje hushåll och allt tjänstefolk samt hemmavarande barn över 15 års ålder.

Det kan i sammanhanget noteras hur man talade om tjänstefolket i samband med Älvsborgs lösen. Drängarna och pigorna kopplas samman till ungdomar och föräldrahemmet. Trots att vi inte kan undersöka tjänstefolkgruppens ålderssammansättning eller dess koppling till ett västeuropeiskt giftermålsmönster under denna tidsperiod

142 Mötesbeslutet 23/7, återgivet i Ahnlund, 1932, s. 312.

143 Mötesbeslutet 23/7, återgivet i Ahnlund, 1932, s. 312.

144 Mötesbeslutet 23/7, återgivet i Ahnlund, 1932, s. 312–313.

så kan vi konstatera att man i alla fall definierade och tänkte på tjänstefolk som en grupp som bestod av ungdomar, på gränsen mellan barndom och vuxenhet, just på det sättet som Hajnal karaktäriserat det tidigmoderna tjänstefolkssystemets drängar och pigor.¹⁴⁵

I sådant här uppbördsmaterial är det rimligt att anta att vissa fattiga, husvillor, lösdrivare och dagsverkare fallit ur längderna eftersom deras fasta vistelseort kan ha varit svår att bestämma och få skatter var att vänta från dessa grupper, även om de formellt var skyldiga att betala två riksdaler per hjonelag (alltså gift par) som alla andra. Även adelns tjänare saknas i materialet. Andelen människor som upptecknades i längderna minskade också för vart år som skatten togs upp. Eli Heckscher undersöker den svenska skadeståndsbetalningen och nämner det minskade skatteunderlaget i förbifarten och tillskriver det underlåtenhet hos uppbördscommissionärerna utan att närmare gå in på frågan.¹⁴⁶ Ett tecken på att vissa personer undanhölls är att rannsakningslängder upprättades i efterhand för att fånga upp dem som utlämnats i längderna.¹⁴⁷ Rannsakningslängderna var längder som upprättades som ett slags komplettering till de första uppbördslängderna där hushåll som fallit ur de första längderna upptecknades. De kan således fungera som en källa till de mindre bemedlade samhällsgrupperna i landet. Några sådana finns dock ej i Stockholms tänkeböcker.¹⁴⁸

---

145 Hajnal, 1982.

146 Heckscher, 1933, s. 7.

147 Lundkvist, 1974.

148 För mer om dessa längder, se Lundkvist, 1974, Andersson, 2018, s. 38–57.

Bortfallet ur hjonelagslängderna behöver dock inte tolkas som skattesmitning. Eftersom de som arbetade för kronan inte var skattepliktiga är det möjligt att husbönder och tjänstefolk tog tjänst eller uppdrag för kronan för att därmed slippa betala skatten, vilket kan förklara det ökade bortfallet över tid.¹⁴⁹ En sammanställning av antalet drängar, pigor och svennar i staden mellan broarna och Södermalm i längderna visar också att antalet drängar och pigor succesivt minskar år från år. 1617 fanns endast 32 procent av svennarna kvar mot 60 procent av drängarna och 72 procent av pigorna.¹⁵⁰ Jan Brunius har undersökt tjänstefolket i landsbygdssocknar och noterar liksom jag för Stockholm ett stort bortfall av tjänstefolk.¹⁵¹

Hjonelagslängderna som uppfördes i samband med Älvsborgs lösen är därmed en långt ifrån perfekt källa, men det är den enda källan som står till buds för att göra en uppskattning av tjänstefolket i Stockholm under 1600-talets första hälft. Av de längder som upprättats år från år måste 1613 års längd ses som mest representativ för hela undersökningsperioden 1600 till 1635, eftersom de påföljande åren visar ett stort bortfall av tjänstefolk, antagligen till följd av minskad efterfrågan från husbönderna och smitningar från uppbördsmännen, men kanske även på grund av att människor i högre grad sökte sig bort från de borgerliga näringarna och mot sysselsättning hos kronan för att undkomma de höga skatterna.

---

149 För ett exempel på detta, se: Stb 1616–1617 bilaga 14 s. 479.

150 Stb 1608–1613 bilaga 11, 13, 14 och Stb 1616–1617 bilaga 15, 21.

151 Brunius, 1980, s. 140–141. 254 av 296 flyttningar finns redovisade.

Min utgångspunkt är därmed längder från år 1613 i högre utsträckning kan ses som ett normalår än vad längder för kommande år är. Samtidigt är det viktigt att minnas att Stockholms befolkning snabbt förändrades under undersökningsperioden. Antagligen förändrades tjänstefolksgruppen också, i takt med stadens övriga befolkning. År 1613 blir därför en ögonblicksbild ur en snabb förändringsprocess.

För att uppskatta antalet tjänstefolk i Stockholm år 1613 har jag räknat de personer som befann sig i en underordnad ställning i hushållen, alltså de som skrivits under en annan husbonde. Detta innebär att ett fåtal drängar som skrivits som föreståndare för egna hushåll har uteslutits (mer om dessa drängar i kapitel 6). Det innebär även att vissa grupper, som här inte definierats som tjänstefolk men som var i underordnad ställning i hushållen, som mästersvennar, köpsvennar och ammor, har inkluderats. Dessa har inkluderats för att det ska bli möjligt att se hur stor andelen drängar och pigor var i jämförelse med andra underlydande hushållspositioner. När jag i det här kapitlet talar om anställda eller underlydande i hushållen innefattar det alltså en större grupp än bara tjänstefolksgruppen. Dock har vissa personer i underordnad ställning uteslutits. Dessa är personer som betecknas som gäster i hushållen eller inhyses personer som baserat på deras titlar framstår som hyresgäster. Även vissa äldre släktingar som lever inhyses har uteslutits. Dock har jag räknat med yngre släktingar, som söner, bröder och döttrar, då dessa beskattades enligt samma principer som tjänstefolk.

*Andel
tjänstefolk*

I hjonelagslängderna från år 1613 finns sammanlagt 428 drängar och 647 pigor upptecknade i staden. Till dessa tillkommer även 86 svennar (källarsvennar, köpsvennar

och framför allt mästersvennar), 31 kvinnliga släktingar (varav majoriteten, 28 stycken, döttrar till respektive husbonde), 17 manliga släktingar (varav 16 söner) samt tre huskvinnor¹⁵² och en person som benämns som pojke. Sammanlagt är det 1 217 personer.¹⁵³ Detta innebär att av de grupper som var underställda en husbonde och saknade självständig yrkestitel var 532 män respektive 685 kvinnor. Det fanns alltså en övervikt av kvinnor i underordnad ställning inom hushållen, men skillnaden var inte stor.

I denna uträkning är det viktigt att notera att listorna för den Norra förstadens Östra och Västra kvarter inte har gjort någon skillnad mellan kategorierna *Drängar*, *Svennar* och *Söner* liksom mellan *Pigor*, *Huskvinnor*, *Döttrar*. Därför har dessa alla förts in som drängar och pigor. För den Norra förstadens Östra kvarter rör det sig om sammanlagt 41 drängar och 62 pigor.¹⁵⁴ För det Västra kvarteret rör det sig om sammanlagt 39 drängar och 71 pigor.¹⁵⁵ Att säga att alla dessa människor bör klassas som just drängar och pigor är en överdrift. Men med tanke på dräng- och piggruppens dominans bland de personer som befann sig i en underordnad ställning bör en sådan överslagsräkning inte märkvärdigt skifta de övergripande resultaten.

De absolut största kategorierna av underordnade personer benämndes alltså dräng eller piga: 428 drängar och 647 pigor. Sammanlagt 1 075 personer. Dessa utgör

152 Vad en huskvinna var är oklart. Det kan ha rört sig om kvinnor som befann sig i tjänsteställning i hushållet, men som var gifta. Det är också möjligt att det rör sig om egendomslösa hyresgäster i hemmen

153 Stb 1608–1613 bilaga 11, 13, Stb 1614–1615 bilaga 27, 28, 29.

154 Stb 1614–1615 bilaga 27.

155 Stb 1614–1615 bilaga 27.

tillsammans 88 procent av alla underordnade personer i längderna, en överväldigande majoritet. Dessa är dock bara de drängar och pigor som tjänade och arbetade i borgerliga hushåll och i vissa av adelns hushåll. Dessa 1 075 personer bör alltså ses som en minimisiffra för antalet tjänstehjon i Stockholm.

Lilja har uppskattat Stockholms befolkning vid tiden för Älvsborgs lösen till mellan 8 000 och 9 000 invånare. Detta innebär att de 1 075 drängar och pigor som listats i hjonelagslängderna ensamma utgjorde åtminstone en tiondel av stadens befolkning. Men med stor sannolikhet var de många fler än så. Liljas uppskattningar tar höjd för ett stort bortfall ur hjonelagslängderna: vissa kan ha undandragit sig skatten, andra (även tjänstefolk) var yngre än 15 år och registrerades därför inte i skattelängderna. Dessutom har inte kronans tjänstefolk eller personal på slottet och i hovet noterats i hjonelagslängderna. Det är därför rimligt att utgå ifrån att en tiondel är en absolut minimumsiffra för stadens tjänstefolk. Den siffran förutsätter att hela bortfallet ur hjonelagslängderna består av folk som inte var drängar eller pigor, vilket jag bedömer som osannolikt. Tjänstefolkets verkliga andel av befolkningen kan mycket väl ha varit upp emot en femtedel, eller kanske fler än så! Det innebär att andelen tjänstefolk i Stockholm under vid 1600-talets början motsvarade vad som var brukligt i tidigmoderna städer också under kommande århundraden.¹⁵⁶ Under 1700-talets andra halva hade exempelvis Åbo cirka 900 tjänstehjon på ungefär 7 000 invånare medan

---

156 Den bästa uppställningen av tjänstefolksgruppens storlek hos olika forskare står nog att finna hos Andersson, 2018 s. 114.

tjänstefolket utgjorde en dryg tiondel av befolkningen i Köpenhamn år 1728.¹⁵⁷

Tabell 2.1 visar hur dessa drängar och pigor tillsammans med svennar och huskvinnor i tjänst var fördelade över stadens hushåll, både i absoluta tal och i procent av det totala antalet hushåll, för att ge en bild av hur stora arbetslag tjänstefolket arbetade i. *Fördelning i staden*

Tabell 2.1 Antal anställda i stadens borgerliga hushåll enligt hjonelagslängderna 1613.

ANTAL ANSTÄLLDA	ANTAL HUSHÅLL
Ingen anställd	311 (39 %)
En person anställd	193 (24 %)
Två personer anställda	152 (19 %)
Tre personer anställda	77 (10 %)
Fyra personer anställda	40 (5 %)
Fem personer anställda	20 (3 %)
Sex personer anställda	15 (2 %)
Sju eller fler anställda	6 (< 1 %)
Totalt antal hushåll med anställda	483 (61 %)
Totalt antal hushåll	794 (100 %)

Källa: Stb 1608–1613 bilaga II, 13, Stb 1614–1615 bilaga 27, 28, 29.

Tabellen visar att en majoritet av hushållen hade någon anställd, men att arbetslagen genomgående var små. Sällan utgjordes de av fler än en handfull personer. Stora verkstäder eller köpmannaorganisationer lyser med sin frånvaro

¹⁵⁷ Ojala, 2008, Østhus, 2015 s. 54.

i materialet. Knappt en tiondel av stadens hushåll höll sig med fyra eller fler anställda. En genomläsning av Stockholms hjonelagslängder ger även intrycket av att bland hushåll med mer än en person i tjänst så var enkönade arbetslag ovanliga.¹⁵⁸ Hushållen verkar ha strävat efter att åtminstone hålla sig med en dräng och en piga. Det antyder att drängar och pigor hade olika och kompletterande roller i hushållens arbetsdelning.

Men av tabellen framgår också att närmare 311 hushåll saknade tjänstefolk eller andra anställda. Sådana hushåll var vanligare på Södermalm och i den Norra förstaden än på Stadsholmen innanför broarna. 254 av de 311 hushåll som saknade anställda låg nämligen utanför Stadsholmen. Den största koncentrationen av hushåll utan anställda fanns på Södermalm, där 104 hushåll saknade personer i tjänst och endast 67 hushåll hade det. Antagligen vittnar det om att dessa hushåll var fattigare än dem innanför broarna. Södermalm framstår därmed som en av stadens fattigare delar medan de mer välbärgade borgarhushållen återfanns på Stadsholmen.

Den resursknapphet som ledde till att några hushåll inte kunde hålla sig med tjänstefolk behöver inte ha berott på en kronisk fattigdom. I vissa fall kanske drängarna och pigornas uppgifter sköttes av barn i hushållet. Vissa människor kan också ha befunnit sig i en fas i livet då ekonomin inte tillät att hålla sig med tjänstefolk. Det kan ha gällt äldre personer eller ensamstående. Den bild som just dessa hjonelagslängder ger måste därför förstås som en ögonblicksbild över hur tjänstefolket var fördelat kring stadens hushåll vid just en specifik tidpunkt. Det är

158 Stb 1608–1613 bilaga 11, 13, Stb 1614–1615 bilaga 27, 28, 29.

möjligt – ja rent av troligt – att antalet drängar och pigor i varje enskilt hushåll varierade över tid.¹⁵⁹

Om man tolkar dessa siffror utifrån tjänstehjonens egna perspektiv innebär det att de flesta drängar och pigor också tjänade i ett hushåll tillsammans med andra. Av stadens 647 pigor, 428 drängar, 86 svennar och sju huskvinnor så arbetade endast 193 personer ensamma i ett hushåll. Vilka var dessa personer som arbetade ensamma? Tabell 2.2 visar antalet pigor, huskvinnor, drängar och svennar som arbetade utan andra anställda i hushållet.

Tabell 2.2 Ensamanställda i hushåll enligt hjonelagslängderna 1613.

ENSAMANSTÄLLDA	ANTAL HUSHÅLL
Piga	148 (77 %)
Huskvinna	2 (1 %)
Dräng	39 (20 %)
Sven	4 (2 %)
Totalt	193 (100 %)

Källa: Stb 1608–1613 bilaga II, 13, Stb 1614–1615 bilaga 27, 28, 29.

Tabellen ovan visar att när ett hushåll bara hade en person anställd var det i 148 fall av 193 en piga, i 39 fall en dräng. Det kan ha berott på att pigor var billigare att anställa än drängar. Det saknas löneuppgifter för tjänstefolket i det tidiga 1600-talets Stockholm, men ett allmänt mönster i det tidigmoderna Europa och Sverige var att pigors löner var avsevärt lägre än drängarnas.¹⁶⁰ Kostnaden för en piga

159 Just denna typ av variation över en livstid undersöks ur hushållsperspektiv i Berkner, 1972, för österrikiska hushåll. Det är rimligt att anta att det samma gäller här.

160 Se exempelvis de lönestadgor som finns återgivna hos Utterström, 1957 bilaga 2 a.

bör dessutom ha sjunkit ytterligare då pigor betalade hälften så mycket i skatt i till Älvsborgs lösen som drängarna, och därför även kunde ha lägre löneanspråk. Samtidigt fanns det många andra krafter i tiden som gjorde anspråk på den unga manliga arbetskraften, framför allt krigsmakten med ett ständigt behov av båtsmän och soldater. Men förklaringen kan också ligga i vilka arbetsuppgifter som pigor och drängar utförde. Pigor kan ha utfört uppgifter som överlag ansågs vara nödvändigare för ett hushåll än vad en dräng gjorde, vilket skulle förklara varför det var vanligare att hålla sig med åtminstone en piga än en dräng.

Tjänstefolkssystemet Hur bör dessa siffror förstås i relation till förekomsten av ett tjänstefolkssystem i det tidigmoderna Sverige? Inom forskningen har tjänstefolkssystemet i det tidigmoderna Europa setts som en biprodukt av det västeuropeiska giftermålmönstrets höga äktenskapsåldrar.¹⁶¹ Det är dock möjligt att detta giftermålmönster ännu inte slagit igenom i Sverige.¹⁶² Huruvida så är fallet eller inte ligger utanför denna studies räckvidd. Men vad som är tydligt är att det redan under tidigt 1600-tal fanns en väl spridd sedvänja att hålla sig med drängar och pigor bland stadens borgerliga hushåll. I detta bekräftar den här undersökningen Martin Anderssons undersökningar av tjänstefolket i det övriga Sverige vid tiden för Älvsborgs lösen.¹⁶³

Anderson resonerar att detta tjänstefolkssystem kan ses som en oförutsedd följd av den tidigmoderna västeuropeiska statsbyggnadsprocessen.¹⁶⁴ Denna statsbyggnadsprocess

161 Hajnal, 1982.

162 Palm, 2001 s. 112–114, Lennartsson, 2012.

163 Andersson, 2018 s. 99–129.

164 Andersson, 2018 s. 130.

skapade en efterfrågan på drängar och pigors arbetskraft vid upprättandet av kronogårdar och andra institutioner.¹⁶⁵ Därmed skapades möjligheterna för en stor grupp unga och ogifta, vilket i sin tur även kom att öka de genomsnittliga giftermålsåldrarna.

Det som undersöks här är de borgerliga hushållen i Stockholm. Den här undersökningen kan därför inte svara på vilken roll statens arbetskraftsbehov hade för att skapa ett tjänstefolkssystem under undersökningsperioden. Vad som dock framgår av undersökningen är att tjänstefolk var vanligt förekommande också bland stadens borgerliga hushåll. Gruppen av tjänstefolk var så stor att den utgjorde åtminstone en tiondel av stadens befolkning. Antagligen var gruppen mycket större än så. De var spridda över en stor del av stadens hushåll. Merparten av hushållen höll sig med tjänstefolk, men det var ovanligt att någon enskild husbonde höll sig med mer än fyra drängar och pigor. Det verkar alltså funnits ett väl etablerat tjänstefolkssystem i staden redan vid 1600-talets början. Om detta var en förändring som drevs fram av statsbyggnadsprocessen så framstår det som att denna process redan var fullbordad i Stockholm under undersökningsperioden.

Tjänstefolkets bakgrund och släktnätverk

Tjänstefolket har beskrivits som en av det tidigmoderna Europas mest rörliga befolkningsgrupper.¹⁶⁶ Utan fast egendom kunde de röra sig från hushåll till hushåll. Studier av tjänstefolkets flyttningsmönster under 1700-talet visar en ganska liktydig bild: Drängarna och pigorna bytte ofta

165 Andersson, 2018 s. 129.

166 Harnesk, 1990 s. 173.

husbönder. Sällan stannade de längre än två eller tre år i ett och samma hushåll. Detta var fallet såväl i 1700-talets Burgund som i 1800-talets Skåne.¹⁶⁷ Tjänstefolkets benägenhet att flytta runt har dels förklarats med att det var ett sätt att förhandla upp sin lön vid varje tjänstbyte, dels som ett sätt att knyta nya kontakter.¹⁶⁸ För 1600-talets del har Andersson undersökt tjänstefolkets flyttningsintensitet och finner ett liknande mönster som de som studerat 1700-talet. Tjänstefolket flyttade i högre utsträckning än andra samhällsgrupper.¹⁶⁹

Överlag var tjänstefolkets flyttar korta, oftast inom ett par mil från föräldrahemmet.¹⁷⁰ Men när det kom till migration in till städerna kunde avstånden bli längre. Sarah Maza ser för 1700-talets Frankrike att en stor del av tjänstefolket ursprungligen var födda på landsbygden och vandrade in till städerna från många mils omkrets. Detta gällde i synnerhet det manliga tjänstefolket som rörde sig över större avstånd än det kvinnliga.¹⁷¹

För svensk del menar dock Andersson att tjänstefolksmigrationen in till de svenska städerna ofta kom från städernas omedelbara omland och sällan var längre än en dagsmarsch, och att det svenska tjänstefolkssystemet vid 1600-talets början karaktäriserades av att drängar och

---

167 Hayhoe, 2012, Dribe & Lundh, 2005, Christiansson, 1989.

168 Maza, 1983 s. 103–105, Harnesk 1990, s. 165 angående löner. Ojala, 2008 s. 215 om nätverk.

169 Andersson, 2018 s. 116–117.

170 Andersson, 2018 s. 118–119 innehåller en forskningsöversikt i frågan samt redovisar siffror för tjänstefolkets migrationsavstånd i Sverige under 1600-talet.

171 Maza, 1983 s. 30–39.

pigor flyttade ungefär lika stora avstånd.¹⁷² Om det svenska tjänstefolket bara flyttade korta sträckor in till staden bör detta ha inneburit att Stockholms tjänstefolk, till skillnad från tjänstefolket under senare perioder och i andra städer i Sverige, hade nära till sina släkt nätverk i staden. Andersson studerar dock svenska städer i allmänhet under det tidiga 1600-talet. Många av dem hade färre än tusen invånare.¹⁷³ Det är inte säkert att samma mönster gjorde sig gällande i Stockholm, med upp emot 10 000 invånare, som i det tidigmoderna Arboga eller Tunafors.

Frågan är därför varifrån Stockholms tjänstefolk kom? *Härkomst*
 Var de inflyttade från närområdet, bytte stadens hushåll tjänstefolk emellan sig eller bestod tjänstefolkgruppen av unga människor från mer avlägsna platser som sökte lyckan i staden? För en uppskattning av tjänstefolkets födelseorter har jag använt tänkeboksmaterialet. Men det är inte ett material som möjliggör en fullständig översikt över alla drängar och pigors födelseorter. Istället måste man förlita sig på de indicier som materialet ger. I en relativt stor del av fallen har stadens skrivare valt att nedteckna tjänstefolkets härkomstorter. Varför skrivaren har valt att nämna en persons födelseort är oklart. Det sker för ofta för att vara slumpvisa omnämmanden, men inte tillräckligt ofta för att det ska vara fråga om en uppenbar systematik. Födelseorten för både anklagade och vittnen förekommer i protokollen. De förekommer både när tjänstehjonen hade sin födelseort i Stockholm och när de var födda på andra platser. Inte heller handlade det om att notera vilka

172 Andersson, 2018 s. 148.

173 Andersson, 2018 s. 120, 148.

som inte talade svenska eftersom det även förekommer födelseortsnotiser för personer från flera delar av Sverige.

Sammanlagt har jag funnit 137 uppgifter om tjänstefolkets geografiska bakgrund. Det rör sig dels om uppgifter kring födelseort, men också allmänna referenser till etnicitet (som ”tysk”) eller var tjänstehjonets föräldrar bodde. Materialet omfattar sammanlagt 69 ursprungsomnämmanden för drängar och 68 omnämmanden för pigor. Av de 137 härkomstsuppgifterna är 40 stycken upptecknade mellan åren 1600 och 1620 medan 97 stycken är upptecknade mellan åren 1621 och 1635. Det finns alltså fler uppgifter om tjänstehjonens födelseplats under undersökningsperiodens senare delar än de tidigare. Forskningen har inte klarlagt den precisa tidpunkten för stadens snabba expansion under 1600-talets första årtionden. Men det är möjligt att det ökade antalet uppgifter om födelseplats från senare delen av undersökningsperioden avspeglar den ökningen.

Men inflyttning är inte den enda, eller ens den troligaste förklaringen till ökningen av uppgifter över tid. Snarare bör förklaringen finnas i själva källurvalet. Under den senare delen av undersökningsperioden är tillgången till både konceptversion och renskrifter av rådstugurättsprotokollen bättre och även vissa av kämnärsrättens protokoll finns bevarade. Materialet är helt enkelt större, och detta är antagligen vad som avspeglar ökningen av ursprungsomnämmanden över tid. Samtidigt är det inte omöjligt att ökningen till viss del också avspeglar att stadens befolkning växte under perioden och att en större del av tjänstefolket var inflyttade till staden under undersökningsperiodens slut än tidigare.

Varifrån kom då de drängar och pigor som flyttat in till staden? Tabell 2.3 redovisar tjänstefolkets ursprung efter landsdelar. Landsdelarna har här, för att skapa en enkel översikt, definierats som dagens land/landsdelar, men med Viborg inräknat i Finland. Kategorin övrigt avser övriga platser runt om norra Europa.

Tabell 2.3: Tjänstefolkets härkomst efter landskap i tänkeboksmaterialet

OMRÅDE	DRÄNGAR	PIGOR	TOTALT
Stockholm	5	4	9
Norrland	4	6	10
Svealand	18	20	38
Götaland	7	6	13
Finland	23	27	50
Övrigt	12	6	18
Totalt	69	68	137

Källa: Stb del 3–23.

I sammanlagt nio fall nämndes en person som född i Stockholm eller på malmarna runt Stadsholmen.¹⁷⁴ Att det bara är nio personer som omnämns som födda i Stockholm innebär nog inte att andelen infödda stockholmare var i stark minoritet bland tjänstefolket. Jag tror att det är rimligare att tolka resultaten som att infödda stockholmares härkomst noterades mer sällan och att bortfallet därför

¹⁷⁴ Stb 1620–1621 s. 322, Stb 1624–1625 s. 29, Stb 1624–1625 s. 345–346, Stb 1627 s. 212, Stb 1629 s. 327, Stb 1629 s. 70–71, Stb 1631–1632 s. 301, Stb 1634 s. 219, Stb 1635 s. 6.

blir för stort för att någon slutsats ska kunna dras om de inföddas andel av tjänstefolksgruppen.

Bland de hemorter som nämns så är de vanligaste angivna platserna i Finland, följt av Svealand. En relativt liten del av tjänstefolket hade sitt ursprung i Norrland eller Götaland. Av de tolv drängar och sex pigor som har kategoriserats under övrigt kom 14 ifrån platser runt Östersjökusten som Stralsund, Danzig och Riga.¹⁷⁵ En person kom från Holland, en från Skottland och två personer kom från Danmark.¹⁷⁶ Det fanns ingen avgörande skillnad i ursprung mellan drängar och pigor.

Att Svealand och Finland dominerar tillsammans med de personer som hade sitt ursprung runt Östersjökusten talar för vattenvägarnas och handelsnätverkens vikt för staden. Drängarna och pigorna verkar ha dragits in till staden långväga ifrån via sjöfarten och handeln på Östersjön och längs med Mälarens farvatten.

Om tjänstehjonens ursprung istället för landskapsdel fördelas efter vilken typ av plats de kom förstärks bilden av att vattenvägar och handelsnätverk ofta förband tjänstefolkets hemorter med Stockholm. Tabell 2.4 redovisar tjänstefolkets bakgrunder grupperade efter stad respektive landsbygd. Stockholm har här hänförs till en egen kategori för att särskilja tjänstefolket med sin bakgrund själva staden från dem som var inflyttade långväga ifrån.

-
- 175 Stb 1601–1602 s. 242, Stb 1603–1604 s. 296, Stb 1603–1604 s. 338, Stb 1608–1613 s. 219, Stb 1608–1613 s. 231–233, Stb 1618 s. 233, Stb 1618 s. 342, Stb 1620–1621 s. 148, Stb 1624–1625 s. 22, Stb 1627 s. 201, Stb 1628 s. 181, Stb 1629 s. 266, Stb 1631 s. 144, Stb 1633 s. 262.
- 176 Stb 1630 s. 193, Stb 1634 s. 10–13, Stb 1627 s. 46, Stb 1618 s. 280.

Tabell 2.4: Tjänstefolkets härkomst efter områdestyp i tänkeboksmaterialet

OMRÅDESTYP	DRÄNGAR	PIGOR	TOTALT
Stockholm	5	4	9
Andra städer	21	28	49
Landsbygd	25	24	49
Okänt	18	12	30
Totalt	69	68	137

Källa: Stb. del 3–23.

Av 137 ursprungsuppgifter som redovisas i tabell 2.4 har det varit omöjligt att fastställa vilken typ av område någon kom från i 30 av fallen, oftast för att en person endast omnämns som ”finne” eller ”skotte” eller att deras ursprung endast markerats med en generell region. Till dessa får läggas de sammanlagt nio personer hade sitt ursprung i Stockholm med närområde.¹⁷⁷ Av de resterande tjänstehjonerna hade 49 drängar och pigor sitt ursprung i en annan stad jämfört med 49 drängar och pigor som kom från en landsbygdssocken. Några stora skillnader mellan drängars och pigors geografiska ursprung kan inte utläsas.

Den jämna fördelningen mellan stad och landsbygd i tjänstefolket födelseorter är anmärkningsvärd. Sven Lilja har uppskattat att andelen av det svenska rikets befolkning som levde i städer under 1600-talets början var klart lägre än fem procent vid sekelskiftet 1500–1600.¹⁷⁸ Att det var

¹⁷⁷ Stb 1620–1621 s. 322, Stb 1624–1625 s. 29, Stb 1624–1625 s. 345–346, Stb 1627 s. 212, Stb 1629 s. 327, Stb 1629 s. 70–71, Stb 1631–1632 s. 301, Stb 1634 s. 219, Stb 1635 s. 6.

¹⁷⁸ Lilja, 2000 s. 75.

nästan lika vanligt för de tjänstehjon vars bakgrund nämns i tänkeboksmaterialet att ha sitt ursprung i en annan stad som i en landsbygdssocken är därför ett tecken på hur viktiga nätverken till just andra städer runt Östersjön var för rekryteringen av Stockholms tjänstefolk. Trots att urvalet här endast avspeglar en minoritet av alla som någon gång hade tjänst som dräng eller piga i Stockholm mellan åren 1600 och 1635 så är det ett indicium på att drängar och pigor födda i en stad var starkt överrepresenterade bland de inflyttade drängarna och pigorna i jämförelse med landet som helhet.

En möjlig förklaring till detta är att drängarna och pigorna kunde fungera som en sorts förbindelselänkar i handlande släkt nätverk som sträckte sig över Östersjön. Genom att ha släktingar, bekanta och vänner i andra städer kunde nätverk och förtroenden etableras och handelskontakter underlättas. Detta är en möjlig funktion av tjänstefolkssystemet som sällan lyfts i forskningen.

Släktnätverk - Många drängar och pigor kan alltså antas vara inflyttade från platser som låg långt ifrån Stockholm. Innebar detta att deras släkt nätverk också var svaga? För franska städers del menar Maza att tjänstefolket hamnade i en utsatt position inom hushållet just för att de sällan var födda i staden. Hon menar att husbönderna kunde tvinga och manipulera tjänstefolket just eftersom gruppen utgjordes av fattiga människor som inte var födda i staden långt från sina egna nätverk.¹⁷⁹ Var även Stockholms tjänstefolk långt från sina släkt nätverk?

---

179 Maza, 1983 s. 54.

Med släktnätverk menas här inte bara de släktingar som faktiskt fanns tillgängliga för tjänstefolket i själva staden, utan de fall deras släktingar nämns över huvud taget som ett sätt att se hur ofta deras släktnätverk aktiverades i olika sammanhang i källmaterialet. I tänkeboksmaterialet har jag funnit sammanlagt 35 drängar och 35 pigor vars släktingar omnämns. Dessa redovisas i tabell 2.5. Det rör sig dels om fall då tjänstefolkets föräldrar boendes på annan ort nämns, dels i fall som rör arvstvister eller i fall då tjänstefolkets släktingar uppträder i rätten. I vissa fall nämns flera släktrationer till ett och samma tjänstehjon. Det innebär att antalet släktförbindelser i tabellen (75) överstiger antalet tjänstehjon som utgör underlaget (sammanlagt 70).

Tabell 2.5: Tjänstefolkets släktrationer nämnda i tänkeböckerna

NÄMNDASLÄKTRATIONER	ANTAL
Förmyndare	10
Förälder	18
Föräldrasykon	10
Syskon	18
Övriga släktingar	6
Allmänna omnämmanden	13
Summa	75

Källa: Stb. del 3–23.

75 nämnda släktrationer kan inte ge en heltäckande bild av släktnätverken hos de många tusen personer som tjänade som dräng eller piga i Stockholm mellan åren 1600 och 1635. Ändå kan det ge en antydning om hur tjänstefolks släktnätverk i staden såg ut och i vilka fall dessa aktiverades. De 13 fall som har klassats som allmänna omnämmanden

är då tjänstefolk omnämns i testamenten eller gör anspråk vid en arvsfördelning inför rådstugurätten.¹⁸⁰ Dessa fall visar endast att tjänstehjonen i staden hade någon form av koppling till sina släktingar, även om den inte närmre kan preciseras. När tjänstefolkets släkt nämndes var det annars vanligtvis deras föräldrar eller syskon som omtalades.¹⁸¹ Även nätverk genom föräldrarnas syskon, som morbröder eller fastrar, förekommer relativt ofta.¹⁸²

Att tjänstehjonen ofta var födda på en plats långt bort från staden innebar alltså inte att de saknade släkt nätverk i staden. I avhandlingens inledande kapitel såg vi till exempel hur pigan Margareta, som var född i Hedemora men

---

180 Stb 1619 s. 97, Stb 1622–1623 s. 359, Stb 1622–1623 s. 407, Stb 1622–1623 s. 497, Stb 1628 s. 213, Stb 1628 s. 15, Stb 1629 s. 244, Stb 1630 s. 17–19, Stb 1630 s. 78–79, Stb 1631–1632 s. 161–162, Stb 1635 s. 320–321, Stb 1635 s. 210, Stb 1635 s. 115.

181 Föräldrar: Stb 1614–1615 s. 216–217, Stb 1616–1617 s. 332, Stb 1616–1617 s. 352–353, Stb 1616–1617 s. 65–68, Stb 1620–1621 s. 288, Stb 1622–1623 s. 498, Stb 1622–1623 s. 75, Stb 1626 s. 19, 23, Stb 1626 s. 272, Stb 1626 s. 290–291, Stb 1626 s. 78, Stb 1626 s. 164, Stb 1629 s. 244, Stb 1634 s. 100, Stb 1634 s. 27, Stb 1635 s. 210, Stb 1635 s. 7–9, Stb 1635 s. 74. Syskon: Stb 1603–1604 s. 77–79, Stb 1603–1604 s. 135–136, Stb 1605–1608 s. 99–102, Stb 1614–1615 s. 197, Stb 1618 s. 382, Stb 1620–1621 s. 63, Stb 1622–1623 s. 257–258, Stb 1622–1623 s. 503, Stb 1626 s. 164, Stb 1627 s. 73, Stb 1628 s. 213, Stb 1629 s. 249–250, Stb 1629 s. 266, Stb 1631–1632 s. 139, Stb 1633 s. 136, Stb 1624–1625 s. 147–149, Stb 1616–1617 s. 362–363, Stb 1631–1632 s. 195–196.

182 Stb 1603–1604 s. 231–232, 247, Stb 1614–1615 s. 141–142, Stb 1616–1617 s. 384, Stb 1618 s. 143, Stb 1620–1621 s. 63, Stb 1622–1623, s. 498, Stb 1626 s. 198–200, Stb 1633 s. 140, Stb 1634 s. 289, Stb 1616–1617 s. 34–41.

tjänade i Uppland, uppgav att hon hade större del av sin släkt på Södermalm på Stockholm.¹⁸³

I rättsprotokollen nämns också hur den unge drängen Holwaster som tjänade hos en köttmånglare i staden varit hos sina föräldrar i Södermanland och där hämtat en ox som han drivit in till staden för att den skulle slaktas av hans husbonde.¹⁸⁴ Detta styrker tesen att tjänstefolk kunde placeras ut i andra hushåll för att fungera som ett sorts affärsmässig länk mellan föräldrarna och husbönderna. Spår av liknande praktiker återfinns också i 1600-talets skråordningar. I Skråordningen för Kopparslagarämbetet från år 1602 föreskrivs att ingen "läredräng" ska antas som inte "är av goda föräldrar".¹⁸⁵ Forskare som undersökt rekryteringen av lärlingar i det engelska skråhantverket under åren 1600 till 1749 visar att de starka familjebanden sällan var de avgörande för rekryteringen av lärlingar, men att svaga band, som avlägsna släktingar eller vänner till familjen ofta användes för långväga flyttningar och rekryteringar till lärlingspositioner.¹⁸⁶ Släktnätverken kunde på så sätt vara vidsträckta och möjliggöra kontakter över stora områden utan att den unga lärlingen någonsin stod helt utan nätverk.

När släktrationen inte fanns inom själva hushållet så kunde den finnas i ett annat hushåll i staden. Detta verkar särskilt ha varit fallet med syskonskaror. Drängar och pigor som var syskon höll kontakten med och tog hand om varandra så gott de kunde när de tjänade i samma stad. I

183 Stb 1608–1613, s. 6–7.

184 Stb 1634, s. 27.

185 Kopparsmedernas skrå från 1602, kapitel 10. Återgivet hos Klemming 1856, s. 283–284.

186 Leunig et al., 2011.

ett fall söker en dräng upp sin bror, som tjänar i ett annat hushåll.¹⁸⁷ I ett annat fall drar en ung piga från Stralsund en grupp unga män inför rätta för att de har slagit ihjäl hennes bror.¹⁸⁸ Syskonen kunde på så vis föra varandras talan och hjälpa varandra i nödfall.

Även föräldrars syskon förekommer som en stödjande funktion. Möjligtvis kunde exempelvis en morbror i staden fungera som en säker punkt för drängarna och pigorna. I två fall antar de en beskyddande och omvårdande roll. Pigan Lisa tog exempelvis tjänst hos sin morbror, som arbetade som smed i staden, när hon flydde från sin matmor som slog henne.¹⁸⁹ I ett annat fall betalar en dräng för sjukvårdskostnaderna för en piga som är hans syskonbarn.¹⁹⁰ På så vis fanns ett släktnätverk på plats för drängarna och pigorna i krissituationer.

Släktingar till tjänstefolk kunde också träda in när problem uppstod inom det hushåll där deras anförvant tjänade. Den dräng som misstänktes för att ha stört hushållsordningen genom att inleda en relation med sin matmor blev exempelvis åthutad av sin far för att han inte betedde sig som en ärlig dräng, särskilt som han också drack och undandrog sig sina sysslor.¹⁹¹ Därmed visade han även att fadersauktoriteten över drängen inte upphörde bara för att drängen nu tjänade hos någon annan, och fadern visade ett fortsatt intresse i hur hans son uppträdde. Även släktingar från andra städer kunde resa in till staden för att hävda sina anhörigas intressen. Detta skedde dock

---

187 Stb 1622–1623 s. 503.

188 Stb 1629, s. 266–268.

189 Stb 1622–1623 s. 425.

190 Stb 1603–1604 s. 231–232, 247.

191 Stb 1616–1617 s. 65–68.

endast i mycket allvarliga fall, som när en dräng eller piga hade blivit så illa behandlad av sin husbonde att de skadats allvarligt eller avlidit.¹⁹²

I jämförelse med det bild som Maza uppstår av det franska tjänstefolkets tillvaro som utsatta invandrare i staden så verkar situationen ha varit något bättre för Stockholms tjänstefolk, om än inte mycket bättre. Utifrån 75 nämna släktrationer går det inte att säga hur starka tjänstefolkets kontakter med sina släktingar var i allmänhet i 1600-talets Stockholm. Men dessa 75 fall visar i alla fall att drängar och pigor kunde ha föräldrar, syskon eller andra släktingar i staden eller dess närhet som de kunde ta till stöd. Att karaktärisera tjänstehjonerna som helt fränskurna sina släktnätverk är därför inte en rimlig tolkning. Men frågan är hur man bör tolka att omnämmandet av dessa nätverk är så sparsmakat i källmaterialet? En förklaring kan vara att många tjänstehjon faktiskt saknade kontakter över huvud taget. Mer troligt är dock att dessa nätverk fanns, men att de var svärmobiliserade. De syskon som fanns inom staden kunde också tas till hjälp och föräldrar som befann sig någon dagsmarsch ifrån staden kunde träda in för att hävda sina barns intressen, men det tog tid att mobilisera dessa nätverk.

Stockholms tjänstefolk

Det här kapitlet har kartlagt tjänstefolket i Stockholm utifrån Älvsborgs lösen samt deras bakgrund och släktnätverk genom omnämmanden i tänkeboksmaterialet. Syftet har

---

192 Exempelvis: Stb 1616–1617 s. 352–353.

varit att få en bild av tjänstefolksgruppens sammansättning i staden under undersökningsperioden.

Undersökningen har visat att tjänstehjonen utgjorde minst en tiondel, möjligtvis så mycket som en femtedel, av stadens befolkning. De var även jämt fördelade över stadens hushåll. Medan en majoritet av hushållen höll sig med åtminstone ett tjänstehjon så var det mindre än en tiondel som hade mer än fyra drängar och pigor.

Piggruppen var större än dränggruppen. I de hushåll som endast anställde ett tjänstehjon var också pigorna vanligare förekommande än drängarna. Detta kan förklaras med att pigorna antagligen ofta hade lägre löneanspråk. Dock framstår det som att hushållen strävade efter att hålla sig med åtminstone en dräng och en piga när det var möjligt. Detta kan vara ett tecken på att drängar och pigor utförde distinkt olika arbetsuppgifter i hushållen. Frågan om arbetsuppgifter kommer dock att undersökas i kapitel 3.

Forskningen har ifrågasatt om det fanns ett västeuropeiskt giftermålsmönster i Sverige vid 1600-talets början.¹⁹³ Det är detta giftermålsmönster som brukar anses vara upphovet till ett tjänstefolkssystem där ungdomar tjänar i andras hushåll i väntan på att själva kunna gifta sig och etablera egna hushåll.¹⁹⁴ Trots det är den övergripande bilden i denna undersökning att sedvänjan att hålla sig med drängar och pigor var väl etablerad i Stockholm kring år 1613.

Martin Andersson resonerar att tjänstefolkssystemets uppkomst vid denna tid kanske snarare var en effekt av den västeuropeiska statsbyggnadsprocessen och dess behov av arbetskraft, som i sin tur drev upp giftermålsåldrarna och i förlängningen etablerade ett tjänstefolkssystem. Jag

193 Palm, 2001 s. 112–114, Lennartsson, 2012.

194 Hajnal, 1982.

menar att även om de drängar och pigor som arbetade för kronan och staten inte är synliga i det källmaterial jag här har använt så pekar mina resultat på att statens utbyggnad inte ensam kan förklara förekomsten av tjänstefolk, eftersom de var så vanliga även bland de borgerliga hushållen. Istället för ett storskaligt statligt behov av arbetskraft verkar Stockholms tjänstefolkssystem ha karaktäriserats av en småskalighet och bred förankring i stadens hushåll.

Undersökningen av tjänstefolkets geografiska bakgrund och deras släkt nätverk i staden visar att drängarna och pigorna i hög utsträckning var inflyttade från andra städer runt Östersjön. Bland de tjänstehjon vars bakgrund nämns i tänkeböckerna hade hälften en bakgrund i just en annan stad, en anmärkningsvärt hög andel i ett land där stadsbefolkningen inte uppgick till mer än en tjugondel av den totala befolkningen.¹⁹⁵ Givet hur många omnämmanden som finns av tjänstefolkets bakgrunder utanför staden och att Stockholm under dessa år såg en omfattande inflyttning är det rimligt att utgå ifrån att många, men nog långt ifrån alla, drängar och pigor var inflyttade till staden.

Men trots detta hade de fortfarande viss tillgång till sina släkt nätverk. Detta kan ses som ett tecken på att de drängar och pigor som tjänade i stadens hushåll kunde fungera som en sorts informella förbindelselänkar mellan hushåll. I sådana fall innebär det att tjänstefolkssystemet, åtminstone för Stockholms del, bör förstås som en del av ekonomiska nätverk som spänns över östersjövattnet. Detta motsäger inte tesen att det ytterst är statsbildningsprocessen som skulle vara tjänstefolkssystemets uppkomst. Men det bekräftar den inte heller. Det pekar dock på att

---

195 Lilja, 2000 s. 74–77.

ett tjänstefolkssystem redan under det tidiga 1600-talet var väl etablerat bland stadens hushåll och att det kan ha varit förbundet med ekonomiska verksamheter som endast indirekt kan härledas till den statliga expansionen.

Att den unga drängen som tjänade hos sin morbror Olof Bagare i Stockholm ville fly till Tyskland framstår därmed kanske först som övermodigt.¹⁹⁶ Och det kanske var övermodigt. Men det behöver inte ha varit det. Den här undersökningen har visat att tjänstehjonen ibland kom långa väga ifrån, från hela östersjöområdet. Därmed blir de drängar och pigor som tjänade i de borgerliga hushållen små avlägsna noder i en vidsträckt väv av släktingar och vänner.

---

196 Stb 1616–1617 s. 34, 40–41.

Kapitel 3

MIKAEL PÅ GALGBACKEN

Tjänstefolkets sysslor

Sommaren 1602 klättrade Mikael Grünewald upp i galgen utanför staden. Han var född i Köningsberg, son till en timmerman och tjänade nu som dräng åt bödlarna i Stockholm. Med en kniv började han att karva i en kropparna. Han skar ut två stycken ryggkotor och tappade ut ister som han sedan lade i en säck han bar på ryggen. På väg tillbaka från galgbacken blev han tillfångatagen.¹⁹⁷

Kroppsdelar efter avrättade brottslingar, i synnerhet tjuvar, ansågs under 1600-talet ha särskild magisk potens. De användes för att få tur i spel, för att bättra på försäljningen när affärerna gick dåligt eller för att brygga bättre öl.¹⁹⁸ Men bruket var tabu och sågs med oblida ögon av myndigheterna.

Mikael blev fasttagen och fick stå till svars för sina handlingar på rådstugan. Rådmännen frågade vem som sänt Mikael till galgen. Han svarade att det var Mäster Anders,

---

197 Stb 1601–1602 s. 242.

198 För tur i spel: Stb 1619 s. 120, bättre öl: Stb 1634 s. 25–27, och för att bättra försäljningen av gräs: Stb 1601–1602 s. 242. För detta bruk av kroppsdelar, se Sandén, 2016 s. 216.

den svenska bödeln, som sänt honom på begäran av en hovman. Men han visste inte själv vad istret och kotorna skulle användas till. Kanske var det en sidoinkomst för bödeln att sälja delar av de avrättades kroppar, men bödeln gick uppenbarligen inte själv till galgen. Han skickade sin dräng. Att skära i avrättades kroppar var sannolikt en syssla som ansågs förkastlig – gjorde detta den till en syssla för just tjänstefolket?

Detta kapitel handlar om tjänstefolkets arbetsuppgifter och de sysslor som formade drängarnas och pigornas vardag. Jag menar att tjänstefolkssystemet inte kan beskrivas utan en förståelse för vad det var som drängarna och pigorna gjorde i hushållen. Det var genom de vardagliga arbets- sysslorna som tjänstefolket särskildes från sina husbönder och drängar särskildes från pigor. Personer i olika samhällspositioner gjorde helt enkelt olika saker. Men arbetets historia är inte bara en del av tjänstefolkets historia, utan även tvärt om. Eftersom tjänstehjonen utgjorde en så stor del av den tidigmoderna arbetskraften är även deras arbete viktigt för att förstå hur människor i tidigmodern tid försörjde sig över lag.

Vilka sysslor karakteriserade då tjänstefolket i det tidigmoderna Stockholm? Bestod arbetet av enkla eller mer kvalificerade uppgifter? Var det knutet till hushållet och hemmet eller kunde tjänstefolk röra sig över större avstånd i sin husbondes tjänst? Och var det stor skillnad mellan drängarnas och pigornas arbete eller fyllde de liknande roller i hushållen?

Arbete och arbetsdelning i tidigmodern tid

När tjänstefolkets sysslor diskuteras i engelsk forskning görs det ofta med utgångspunkt i en tänkt uppdelning mellan *domestic servants* (ungefär: hushållstjänstefolk) som ägnade sig åt reproduktivt hushållsarbete å ena sidan och landsbygdens eller verkstädernas tjänstefolk å andra sidan som var sysselsatta med produktiva sysslor. När tjänstefolket undersöks i sådana sammanhang brukar det kvinnliga hushållstjänstefolkets roll som upprätthållare av en hygglig levnadsstandard i hemmet betonas tillsammans med det manliga tjänstefolkets roll som upprätthållare av status för sin husbonde.¹⁹⁹ Men jag menar att en sådan uppdelning mellan reproduktivt och produktivt tjänstefolk inte kan eller bör göras.²⁰⁰ Sådana uppdelningar innebär att det tas för givet att en piga (*maid*) i ett stadshushåll främst arbetar med hushållssysslor medan en dräng på en bondgård (*a servant in husbandry*) ägnar sig åt lantbruksarbete. En sådan uppdelning leder till antaganden om tjänstefolkets arbetsuppgifter grundat på deras titlar och kan leda tanken fel.²⁰¹ Visserligen brukar också forskningen problematisera denna tänkta uppdelning mellan olika grupper av tjänstefolk och deras sysslor. Konsekvensen av en sådan problematisering blir att vi inte kan göra några antaganden om tjänstefolkets sysslor baserat på deras titlar. Men den konsekvensen tas sällan i beaktande.²⁰²

199 Maza, 1983 s. 199.

200 Om svårigheterna med denna typer av uppdelningar, se Ling, 2011.

201 Se Kussmaul, 1981 s. 4, Steedman, 2009 s. 41-42.

202 Ett av de mest flagranta exempel på detta är Meldrum, 2000.

Tjänstefolksforskningen har överlag inte varit särskilt intresserad av vilka arbetsuppgifter tjänstefolket hade att utföra. Ann Kussmaul nämner en arbetsdelning mellan drängar och pigor baserat på vilka djur som hanteras av män respektive kvinnor, men låter i övrigt tjänstefolkets produktiva arbete vara helt frånvarande i sin undersökning av tjänstefolk på den engelska landsbygden under tidigmodern tid. På samma sätt är Gustav Utterströms, Börje Harnesks och Carolina Uppenbergs undersökningar av det svenska tjänstefolket under 1700-talet snarare intresserad av kontraktsfrågor än arbetsuppgifter.²⁰³ Den som söker kunskap om vilka uppgifter drängar och pigor utförde i hushållet får vända sig till den bredare arbetsforskningen.

Den tidigmoderna arbetsforskningen har huvudsakligen intresserat sig för arbetsdelning mellan män och kvinnor och hur arbetet som praktik skapade olika sociala positioner i det tidigmoderna samhället.

Såklart arbetade både män och kvinnor. Sofia Ling visar i en undersökning av suppliker i Stockholm åren 1650 till 1750 hur båda makarna förväntades arbeta, ofta med olika typer av näringar, för att bidra till hushållets försörjning. En man utan en hustru ansåg sig vara ekonomiskt utsatt på samma sätt som en hustru som förlorat sin man.²⁰⁴

Föreställningar om skilda sfärer, en kvinnlig som var knuten till hushållet och dess reproduktiva arbete och en manlig som var knuten till verkstaden eller åkern och det produktiva arbetet, har starkt ifrågasatts. Judith Bennet visar hur kvinnor i England under sen medeltid

---

203 Kussmaul, 1981, s. 34. Utterström, 1957, Harnesk, 1990, Uppenberg, 2018. Därmed inte sagt att arbete är fullständig frånvarande i dessa studier.

204 Ling, 2016, s. 61.

och tidigmodern tid producerade varor som öl och bröd för försäljning. Det som kodades som kvinnligt var inte vad som tillverkades utan själva skalan på verksamheten. Kvinnors ekonomiska verksamheter var i regel småskaliga, när de organiserades i större organisationer tog männen över.²⁰⁵ Även Sheilagh Ogilvie visar i sin omfattande studie av arbete i Wittenberg under tidigmodern tid att kvinnor i hög utsträckning arbetade med produktiva sysslor. Däremot saknade de tillgång till männens sociala resurser, som skråorganisationer, vilket skapade en kvinnlig underordning i samhället.²⁰⁶ Christopher Pihl som undersöker arbete på svenska kungsgårdar under 1500-talet betonar också organisationens roll snarare än själva arbetsuppgifterna; små arbetslag präglades av en stor flexibilitet i arbetsdelningen mellan män och kvinnor, medan stora arbetslag ledde till en högre grad av specialisering och större manlig dominans.²⁰⁷ Vad man arbetade med var alltså i hög utsträckning beroende på inom vilken organisation arbetet utfördes. Små arbetslag gav mer utrymme för flexibel arbetsdelning och kvinnligt deltagande.

Eftersom forskningen intresserat sig just för könsarbetsdelning i allmänhet och kvinnligt arbete i synnerhet så har pigors arbete ägnats en del uppmärksamhet i forskningen. De kunde utföra tunga arbetsuppgifter.²⁰⁸ Sheilagh Ogilvie noterar att tjänstefolket i hög grad arbetade med produktivt arbete och även om kvinnligt tjänstefolk i högre utsträckning arbetade i hemmet än manligt tjänstefolk var huvuddelen av båda gruppernas arbete förlagt utanför

---

205 Bennett, 1996.

206 Ogilvie, 2003, s. 326-334.

207 Pihl, 2012, s. 100-105.

208 Lindström et al, 2017. Även Ling, 2011.

hemmet.²⁰⁹ Ling påtalar också att handlande kvinnor ofta höll sig med egna pigor och menar att dessa var nödvändiga för att få en småskalig verksamhet att fungera. Pigan kunde springa ärenden, hjälpa till med transporter och på annat sätt underlätta arbetet sin matmoder.²¹⁰ De arbetsuppgifter Sofia Ling ser för pigorna i Stockholms handel liknar de funktioner som Jan Mispelaere visat att barn och ungdomar hade i 1600-talets hushåll: unga människor användes för att utföra transporter, vakta boskap eller på annat sätt utföra arbetsuppgifter som möjliggjorde för deras föräldrar att vara på en annan plats och arbeta med annat. På detta sätt var ungdomars okvalificerade arbetskraft viktig för hushållens ekonomi.²¹¹

Pigorna kunde också ha specialistkompetens för att utföra vissa arbetsuppgifter och företa långväga resor i matmoderns namn eller tillsammans med henne. Pigans arbetserfarenhet i handeln kunde sedan användas av henne om hon en dag ville söka privilegium för att själv få utöva egen ekonomisk verksamhet.²¹² Även Kekke Stadin visar även på flera specialiserade arbetsuppgifter för pigor i 1600- och 1700-talets Stockholm, som att agera roddarmadamer och ro människor mellan stadens öar eller som ammor i stadens borgerliga hushåll.²¹³

Ett nymornat intresse för människors arbete under tidigmodern tid har lett till ett omfattande forsknings-

---

209 Ogilvie, 2003, s. 124, Ågren, 2016, s. 32–33.

210 Ling, 2016, s. 112–116. Även Hansen, 2006, s. 137–138 nämner hur pigor hjälper matmodrarna i arbetet.

211 Mispelaere, 2013, Detta är även i linje med: Jansson, 2013, Prytz 2017.

212 Ling, 2016, s. 112–116.

213 Stadin, 1980.

projekt under ledning av Maria Ågren, *Gender and Work* (hädanefter GaW) vid Uppsala universitet, som på bred front undersökt arbete och arbetsdelning i det tidigmoderna Sverige genom att upprätta en databas som i skrivande stund innehåller 21 878 registrerade aktiviteter.²¹⁴ Det huvudsakliga resultatet från projektets första etapp presenterades i en slutrapport år 2017.²¹⁵ Det är GaW-projektet kommer att vara min huvudsakliga diskussionspartner i detta kapitel.

GaW:s resultat visar dels hur flexibel arbetsdelningen mellan män och kvinnor kunde vara i det tidigmoderna Sverige, framför allt när arbetslagen var små. De visar även att de flesta människor ägnade sig åt någon form av mångsyssleri. I en ospecialiserad ekonomi fanns det fördelar med att ha flera olika näringskällor för att säkra sin försörjning.²¹⁶

Trots flexibiliteten i arbetsdelningen visar GaW hur det också fanns avgörande skillnader i mäns och kvinnors

---

214 <https://gaw.hist.uu.se/vad-kan-jag-hitta-i-gaw/statistik-om-gaw/> Besökt 19 november 2019.

215 Ågren, 2016. Slutrapporten har som sagt Maria Ågren som redaktör och innehåller bidrag från Jonas Lindström, Rosemarie Fiebranz, Göran Rydén, Dag Lindström, Jan Mispelaere, Sofia Ling, Karin Hassan Jansson, Marie Lennersand, Christopher Pihl, Hanna Östholm, Christina Prytz, Ann-Catrin Östman, Erik Lindberg och Benny Jacobsson. Även om boken tekniskt sett alltså är en antologi så har den tillkommit inom ramen för ett och samma forskningsprojekt, och varje delkapitel bygger på samma dataset. Därför kommer jag referera till verket som Ågren (2016), men vill för den sakens skull inte osynliggöra övriga författares bidrag.

216 Projektet har på ett översiktligt sett summerat sina huvudsakliga resultat på: <https://gaw.hist.uu.se/vad-ar-gaw/gender-and-work/resultat/> besökt 7 april 2020.

arbete, även om det är en nyansskillnad snarare än en artskillnad.²¹⁷ Frågan är dock i vilken utsträckning denna flexibilitet i arbetsdelningen speglar en historisk verklighet och i vilken utsträckning den är en effekt av hur GaW-projektet strukturerat sin kategorisering av arbete. De kategorier projektet använder för att analysera arbetsuppgifter är medvetet breda och är inte baserade i någon teoretiskt förankrat systematik.²¹⁸ De breda kategorierna är ett medvetet drag, men medför också problem. Under kategorin handel samsas exempelvis både kvinnor som utför en småskalig brödförsäljning med den handelsman som handlar med stora mängder koppar till främmande hamnar. Dessa två verksamheter är visserligen båda handelsverksamheter, men är i övrigt ganska väsensskilda och tolkades antagligen på olika sätt av sin omgivning. Det finns därmed skäl att inte överdriva den likhet och flexibilitet i arbetsdelningen som framhävs i GaW:s sammanställningar.

GaW-projektet visar även hur en persons civilstånd, i synnerhet kvinnors, ofta var avgörande för vilka arbetsuppgifter som utfördes. Giftna personer, både män och kvinnor, hade ett arbetsledande ansvar över de ogiftna personer som levde i hushållet. Detta innebar att också giftna kvinnor hade en ledande funktion i arbetet. Dessutom utförde giftna människor sällan de arbetsuppgifter som

---

217 Skillnaden i arbetsuppgifter diskuteras bland annat vid Ågren, 2016, s. 82–83.

218 Ågren, 2016, s. 32: Kategorierna som används är: *Administration and justice, Agriculture and forestry, Care, Crafts and construction, Credit, Food and accomodation, Hunting and fishing, Managerial work, Military, Teaching, Theft and misappropriation, Trade, Trade in real estate, Transport, Unspecified work, Other specified work.*

ogifta utförde, och vice versa.²¹⁹ Att civilstånd, vilket ofta sammanföll med en persons ställning i ett hushåll, var en bestämmande faktor för vilka arbetsuppgifter den utförde riktar blicken mot tjänstefolkets sysslor i hushållen. Det har dock gjorts få studier som mer utförligt intresserar sig för vad dessa människor i underordnad ställning gjorde. Inte heller arbetsdelningen mellan underordnade grupper, som tjänstefolk, har ägnats systematisk uppmärksamhet.

Att studera arbete

För att fånga något så flyktigt som vardagens arbete har GaW-projektet utvecklat den så kallade verb-metoden. Det är också en metod som jag utgår från i denna studie. Verb-metoden innebär att man ser till den faktiska praktiken istället för människors yrkestitlar för att förstå vad de arbetade med. GaW-projektets forskare har gått igenom ett mycket omfattande källunderlag av dagböcker, rättsprotokoll och löneutbetalningslistor i jakt på verb-fraser. Dessa verb-fraser är omnämmanden av att någon gör något. Dessa fraser har sedan sammanställts i en databas och utifrån den kan människors aktiviteter och försörjningsmönster undersökas kvantitativt. Detta möjliggör att se bakom yrkestitlar som inte alltid överensstämde med vad människor faktiskt försörjde sig med. Verb-metoden närmar sig därmed den faktiska praktiken.²²⁰

De verb-fraser som GaW-projektet samlat in har sammanställts till en databas med sammanlagt 16 182 verb-fraser

---

219 Lindström et al, 2017, s. 243.

220 Gräslund et al, 2013. Metoden har även presenterats inom: Lindström et al, 2017, Fiebranz et al, 2011.

från 3 032 fall.²²¹ Men dessa data kan inte godtas utan tolkning, eftersom källmaterialet synliggör vissa verksamheter på bekostnad av andra. Exempelvis är lantbruk en relativt ovanligt förekommande uppgift i GaW-databasen, trots att större delen av Sveriges befolkning under tidigmodern tid försörjde sig som jordbrukare. Även kvinnors arbete tenderar att vara mindre synligt än manligt. Dessutom utgår en stor del av GaW-projektet från domboksmaterial som framhäver otillåtna och ovanliga verksamheter på bekostnad av vardagliga rutinverksamheter. Databasen ger därför en skev bild av hur vanligt vissa typer av arbete var jämfört med andra och resultaten måste tolkas, viktas och diskuteras. Ändå kan databasen fungera som en översikt och utgångspunkt för vidare tolkning av källmaterialet.²²²

Jag har behövt anpassa GaW-projektets tillvägagångssätt för denna studie. För det första gäller det definitionen av arbete. GaW-projektet undersöker nämligen arbete på ett sätt som tenderar att osynliggöra tjänstefolkets sysslor. För det första är deras huvudfråga för översiktlig för att fånga in tjänstefolkets uppgifter. På frågan: ”vad gjorde människor för att försörja sig?” är ”tjänade som piga” ett tillfredsställande svar, men det är inte ett särskilt fruktbart svar på frågan ”vad arbetade tjänstefolk med?” Som en konsekvens av detta har jag varit tvungen att definiera arbete på ett annat sätt än vad GaW-projektet har gjort. GaW:s definition av arbete är alltså verksamheter som syftar till någons försörjning.²²³ Det är en bred definition. I denna studie har jag dock valt att definiera arbete som

221 Här utgår jag ifrån den data som låg till grund för slutrapporten, Ågren, 2016.

222 Lindström et al, 2017.

223 Ågren, 2016 s. 205.

sådana verksamheter tjänstehjonen gjorde just i egenskap av tjänstefolk. Denna definition inkluderar konventionella arbetsuppgifter som att hugga ved, bära varor eller laga mat. Men den inkluderar också verksamheter som tjänstefolk kunde instrueras att göra, men som GaW-projektets metod osynliggör, som att följa sin husbonde till kyrkan, att vittna till husbondens förmån i rätten eller att trakassera en husbondes fiender.

Som en konsekvens av att min definition av arbete skiljer sig från GaW-projektets har jag även varit tvungen att konstruera egna kategoriseringar av arbetsuppgifter. En ansats till att dela in arbetsuppgifterna efter teoretiska modeller, som mellan produktion och reproduktion har visat sig svår att genomföra. Istället har jag fått konstruera kategorierna utifrån de arbetsuppgifter som varit framträdande i källmaterialet för att försöka skapa en översikt. Detta har resulterat i 17 olika arbetskategorier.²²⁴

Dessa 17 arbetskategorier har sedan grupperats i fem övergripande kategorier. De övergripande kategorierna är konstruerade för att avspegla skillnaden mellan arbetsuppgifter som var knutna till husbonden eller andra personer, till produktion av varor, skötande av hemmet eller till handel. Den första övergripande kategorin är *A: personcentrerade uppgifter* som består dels av service-uppgifter, som omvårdnad eller att ledsaga människor runt staden men även uppgifter som att hålla ordning på en krog, att vakta varor eller att springa ärenden åt husbonden. Den andra kategorin *B: Produktionscentrerade arbetsuppgifter* utgår från arbetsuppgifter som syftade till att producera varor, som hantverksproduktion eller storskalig livsmedelspro-

224 Detta sätt att kategorisera källmaterialet är utfört efter rekommendationer från Carus & Ogilvie, 2009.

duktion, men även djurhållning. Den tredje kategorin, *C: Hushållningscentrerade uppgifter*, består av uppgifter som var centrerade kring att hålla igång hemmet och hushållet, som att städa, tvätta, laga mat och liknande. Den fjärde kategorin, *D: Handel och transport*, består av försäljning men också långväga handel och varutransporter. Även stölder, som utförs tillsammans med husbonden, har räknats med här. Tjänstefolkets uppgifter vid dessa stölder var huvudsakligen att just transportera stöldgods. Vad som skiljer en stöld från en varutransport är därför inte så mycket själva verksamheten i sig utan det sammanhang den utfördes i. Den sista kategorin, *E: Övriga tjänster*, består av övriga arbetsuppgifter, som att be för någon, terrorisera personer på husbondens begäran eller andra aktiviteter som varit svåra att foga in i ett annat sammanhang.

Det finns varken vattentäta skott mellan de 17 arbetskategorierna som strukturerats ur källmaterialet eller de fem övergripande kategorierna. De bör snarast ses som ett sätt att försöka skapa en översikt över ett mycket mångsidigt källunderlag. En utgångspunkt för tolkning, inte som en slutgiltig kategorisering. Därför kommer jag nedan att gå igenom varje kategori var för sig och redogöra för dess mångsidiga och skiftande innehåll.

Arbetsdelning kan också kopplas till rumsliga aspekter. Inte bara vilka arbetsuppgifter, utan också var de utfördes är viktigt för en förståelse av drängarna och pigornas uppgifter i hushållen. För att ge arbetet ett sammanhang har jag även undersökt var tjänstehjonen utförde sina arbetsuppgifter. Därför har verb-uppgifterna även kategoriserats efter vilken plats de utförs på. Denna kategorisering har dock med nödvändighet blivit mycket grov eftersom källmaterialet sällan ger några precisa platsangivelser för var olika saker

sker. Därför har jag grupperat platserna i fem kategorier. Den första består av platser långt utanför staden, som andra städer eller andra länder (*Utanför staden*). Den andra kategorin består av platser i stadsrummet, som gatan eller torget eller platser i stadens omedelbara omland (*Inom staden*). Den tredje kategorin består av produktionsanknutna sfärer, som verkstaden eller åkern (*Produktionsfär*), medan den fjärde kategorin består av platser knutna till hemmet, som vedboden eller kammaren (*Hemmet*). Den femte kategorin består av de verb-fraser då platsen inte kunnat närmre bestämmas. Detta kategoriseringssystem möjliggör att teckna en grov bild över vilket tjänstefolk som uppträdde runt landet, i gaturummet och i Stockholms hem och verkstäder. Jag kommer framför allt att använda kategorierna för att förstå skillnaden mellan drängar och pigors arbetsvillkor.

I min genomgång av Tänkeboksmaterialet har jag funnit 418 verb-fraser som rör tjänstefolkets arbetsuppgifter, fördelat på 238 drängar och 180 pigor. Vanligtvis är männens arbete långt mer synligt än kvinnornas arbete i historiska undersökningar. I GaW:s databas utgör det kvinnliga arbetet endast 22 procent av de totala observationerna. Att fördelningen av observationer mellan drängar och pigor är relativt jämn i denna undersökning underlättar jämförelser mellan grupperna.

I jämförelse med GaW-projektets imposanta källunderlag om 16 182 verb-fraser kan mina 418 verb-fraser framstå som föga imponerande. Men av GaW-databasens fall är det endast 60 fall som rör tjänstefolk i Stockholm under tidigmodern tid. Det sammanlagda antalet arbetsuppgifter utfört av drängar och pigor, i hela Sverige under hela den tidigmoderna perioden i GaW-databasen är endast 359

stycken. Därmed utgör de 418-verbfraser som jag undersöker här ett betydande bidrag till vår kunskap om vad tjänsten som dräng eller piga faktiskt innebär.²²⁵

Tjänstefolkets arbete

Tabell 3.1 nedan visar en översikt över alla de arbetsuppgifter tjänstefolk utförde som jag funnit i tänkeboksmaterialet, fördelade efter drängar och pigor. Sammanlagt består det av 238 verksamhetsuppgifter för drängar och 180 för pigorna. Detta innebär att det finns en överrepresentation av drängar i källmaterialet. Men den är inte tillräckligt stor för att det ska finnas anledning att tro att källmaterialet konsekvent osynliggör pigors arbete på bekostnad av drängars.

Tabell 3.1. Översikt över antalet observationer av tjänstefolkets göromål i tänkeboksmaterialet

ARBETSUPPGIFTER	DRÄNGAR	PIGOR	TOTALT
A: Personcentrerade uppgifter	83	76	159
1. Arbetsleda	2	2	4
2. Ledsaga	11	6	17
3. Omvårdnad	6	15	21
4. Gå ärenden	22	39	61
5. Företräda husbonden	10	5	15

225 Detta utgår från slagningar gjorde i 2014-års version av GaW-databasen. Databasen finns i skrivande stund (7 april 2020) tillgänglig genom <https://gaw.hist.uu.se/vad-kan-jag-hitta-i-gaw/statistik-om-gaw/>.

ARBETSUPPGIFTER	DRÄNGAR	PIGOR	TOTALT
6. Våld vakt och ordning	32	9	41
B: Produktionscentrerade uppgifter	45	13	58
7. Hantverksproduktion	19	1	20
8. Livsmedelsproduktion	10	2	12
9. Djurhållning	9	8	17
10. Övrig produktion	7	2	9
C: Hushållningscentrerade uppgifter	6	49	55
11. Sköta huset	2	24	26
12. Städa, tvätta, rengöra	3	23	26
13. Laga mat	1	2	3
D: Handel och transport	79	31	110
14. Varutransport och långväga handel	57	5	62
15: Försäljning	18	21	39
16: Stöld	4	5	9
E: Övriga tjänster	25	11	36
17. Övriga tjänster	25	11	36
Summa	238	180	418

Källa: Stb. del 1–23.

I tabellen framgår att de största kategorierna är *kategori A: personcentrerade uppgifter* med 159 verksamhetsuppgifter följt av *kategori D: Handel och transport* med 110 verksamhetsuppgifter. Att de personcentrerade uppgifterna samt handel och transporter är så synligt i källmaterialet beror sannolikt på tänkeböckernas karaktär. I fall av våldsbrott blev det viktigt att hålla ordning på vilka människor som var närvarande, vilka som kom och gick, för att klargöra vilka människor som var vittnen till vad. Därmed riktas även ljuset på hur tjänstehjonen kom och gick i sina husbönders närhet. Den andra delen av tänkeboksmaterialet kretsar kring bekräftelser av eller konflikter kring olika affärsuppgörelser mellan stadens borgare, vilket synliggör deras tjänstefolks roll i dessa affärstransaktioner.

Kategori B: produktionscentrerade uppgifter och *kategori C: hushållningscentrerade uppgifter* är mindre och består endast av 58 respektive 55 verksamhetsuppgifter. Att produktionscentrerade och hushållningscentrerade uppgifter är mindre synliga i källmaterialet beror inte nödvändigtvis på att dessa arbetsuppgifter var ovanligare för tjänstehjonen. Det har tidigare nämnts hur jordbruksproduktion varit underrepresenterat i GaW:s databas, trots att de flesta människorna i Sverige försörjde sig med någon form av jordbruksproduktion under tidigmodern tid. Det är därför troligt att tjänstefolkets arbetsuppgifter i hushåll och inom produktion sällan nämns, kanske för att de tagits för givna av sin samtid och därför inte behövts nämnas i källmaterialet. Det kan också vara så att dessa verksamheter var mer knutna till hushållet, verkstaden och hemmet och därför blir mindre synliga eftersom dessa platser spelar en något mer undanskymd roll i tänkeboksmaterialet. Dessa verksamheter bör därför vara underrepresenterade.

Den femte verksamhetskategorin, *kategori E: övriga tjänster*, är också den minsta med 36 observationer. Denna kategori består av uppgifter som är svåra att placera in i de andra kategorierna. Jag återkommer till dessa uppgifter längre fram.

Grupperandet av arbetsuppgifter i övergripande kategorier visar en viss skillnad mellan drängarnas och pigornas verksamheter. Medan drängar och pigor är ungefär lika synliga inom de personcentrerade arbetsuppgifterna (med 83 dräng-observationer kontra 76 pig-observationer) så är drängarna starkare representerade inom de produktionscentrerade uppgifterna (45 dräng-observationer kontra 13 pig-observationer). Drängarna är även överrepresenterade inom handel och transport, med 79 observationer kontra 31 observationer av pigor. Pigorna är starkt överrepresenterade inom de hushållningscentrerade uppgifterna (sex dräng-observationer kontra 49 pig-observationer). Även om drängarna och pigorna agerade inom samma fält så tyder denna översiktliga bild på att det ändå fanns vissa verksamhetsområden som var mer könssegregerade än andra. Men för att urskilja tjänstefolkets arbete, och arbetsdelningen mellan drängarna och pigorna, måste vi gå närmre källorna och särskåda varje kategori av uppgifter var för sig.

Bland de personcentrerade arbetsuppgifterna har jag placerat sådana uppgifter som handlade om att vara husbonden behjälplig på alla möjliga sätt, som att följa med husbonden eller andra personer för att vara till hands, att springa ärenden eller att företräda husbondens intresse inför rätten eller vid andra tillfällen. Här har jag även placerat vård och omvårdnad av sjuka eller skadade personer och

*Ärenden,
vårda och
vakta*

av barn, men också fall då tjänstehjon arbetsleder annat tjänstefolk och säger åt dem vad de ska göra och slutligen när tjänstefolk förekommer antingen som hejdukar eller får i uppgift att utföra olika vaktuppdrag. Det dessa uppgifter har gemensamt är att de alla var knutna till att vara närvarande och omhändertaga en person eller på andra sätt hantera just människor. En översikt över dessa verksamheter presenteras i tabell 3.2.

Tabell 3.2 Personcentrerade arbetsuppgifter

ARBETSUPPGIFTER	DRÄNGAR	PIGOR	TOTALT
A: Personcentrerade uppgifter	83	76	159
1. Arbetsleda	2	2	4
2. Ledsaga	11	6	17
3. Vårda	6	15	21
4. Gå ärenden	22	39	61
5. Företräda husbonden	10	5	15
6. Våld vakt och ordning	32	9	41

Källa: Stb. del 3–23.

Att på olika sätt vara husbonden behjälplig för att springa ärenden och hämta saker eller personer framstår som en av tjänstefolkets huvudsakliga sysselsättningar. Detta var en uppgift som verkar ha varit vanlig både för drängar och för pigor. Tänkeböckerna är fulla av sådana små notiser om tjänstefolkets ärenden: Vid ett tillfälle skickade matmodern ut drängen och pigan tillsammans med en båt för att köpa några höns, vid ett annat tillfälle skickade en matmoder sin

piga för att hämta hushållets kock.²²⁶ Vid ett tredje tillfälle sände en husbonde sin dräng till härbärgets för att hämta hans värja när ett gatubräk eskalerade.²²⁷ I stort och smått skickades tjänstehjonen på detta vis av sina husbönder att utföra diverse ärenden.

Ett av de vanligare ärendena var att hämta mat eller öl när husbonden begärde det eller när någon gäst kom till hushållet. Dessa uppgifter, i synnerhet att hämta öl, utfördes oftast av pigor i hushållet. Detta kan avspegla att vissa hushåll fungerade som en sorts informella krogar på ett sätt som inte synliggörs i källmaterialet, men det kan också helt enkelt setts som en del av grundläggande gästfrihet. I dessa situationer verkar pigornas roll som betjäning ha tagits för given. Ett exempel på hur omgivningen verkar tagit denna uppgift för given är när en Mats skomakares son gästade ett hushåll och ropade "lät pigan komma i källaren, jag vill hava ett par kannor öl."²²⁸ Ofta fångas dessa korta interaktioner i källmaterialet just för att källaren inte hade någon ingång från själva bostaden, varför tjänstefolk varit tvungna att ge sig ut i stadsrummet med lykta efter öl och brännvin och då råkat springa på en eller annan stökig person i gaturummet som slog sönder deras lykta eller stal deras öl.²²⁹

Tjänstehjonen kunde utföra dessa ärenden eftersom de ofta ledsagade sina husbönder och deras gäster. I vissa fall var detta säkerligen i samband med andra arbetsuppgifter, som då en piga följde sin matmoder ut till staden

---

226 Stb 1614–1615 s. 102, Stb 1616–1617 s. 232.

227 Stb 1620–1621 s. 240.

228 Stb 1622–1623 s. 477.

229 Stb 1624–1625 s. 464.

till rökstugan.²³⁰ I andra sammanhang kan hushållen ha skickat sitt tjänstefolk att bära lyktan åt sena gäster när de gick hem genom staden.²³¹ Resande adelsmän eller andra funktionärer verkar även ha omgivit sig med drängar som sprang ärenden åt dem och underlättade deras resa. Vid ett tillfälle nämns ett par junkrar som dels sände iväg sina drängar att leta reda på deras härbärke för natten, dels lät dem följa efter dem bärandes på deras värjor.²³² I en sådan roll kunde tjänstehjonen också agera i sin husbondes namn: I vissa fall genom att identifiera sin husbondes tillhörigheter i rätten, i andra fall genom att driva in husbondens skulder eller sköta andra rättsliga ärenden.²³³

En annan framträdande grupp av arbetsuppgifter faller under kategorin våld, vakt och ordning. Denna kategori domineras, inte särskilt förvånande, av drängar. I vissa fall rörde det sig om drängar som följde med sin husbonde som rena hejdukar i överfall och hotelser, som då en husbonde tillsammans med sina drängar överföll sin bror på en åker och misshandlade honom med rönnpåkar.²³⁴ Vid ett annat tillfälle fick en ung dräng i pengar av Jacob Kopparslagares mästersven för att sticka ned Marcus Kopparslagare på en marknad i Enköping. Han vågade dock inte genomföra dådet.²³⁵ Men tjänstehjon kunde också vakta saker för sina husbönders räkning. En dräng fick till exempel i uppgift

230 Stb 1614–1615 s. 81–82.

231 Stb 1634 s. 246.

232 Stb 1605–1608 s. 83–87.

233 Stb 1601–1602 s. 186, Stb 1622–1623 s. 436, 1601–1602 s. 119–120.

234 Stb 1600 s. 7.

235 Stb 1622–1623 s. 13, 407. Givet Marcus och Jacobs konflikt kan man fråga sig om den unga drängen verkligen vittnade sant. Det kan faktiskt lika gärna ha rört sig om

att vakta båten medan övriga besättningen gick i land, och en piga fick i uppgift att tillsammans med en knekt och en ung dräng vakta ett parti kläder som förvarades i en kryddgård.²³⁶ På detta sätt användes tjänstefolk för att främja husbondens intressen och skapa kontroll och ordning gentemot andra hushåll och människor.

En annan vanlig uppgift för tjänstehjon var att gå i stadsvakten, något som också synliggörs i källorna alla gånger då stadsvakten hamnade i slagsmål på de mörka gatorna. Att drängarna gick i stadsvakten för sina husbönders räkning kan ha varit ett sätt för husbönderna att undkomma en tråkig syssla och rikta sin energi mot andra uppgifter.²³⁷

Tjänstefolk förekommer också som vårdare i olika situationer. För de sex observationer av drängars arbetsuppgifter som faller under kategorin omvårdnad rör det sig nästan uteslutande om att fysiskt bära människokroppar. Exempelvis hjälptes en husdräng och en piga åt att bära in en skadad lakej i huset.²³⁸ I ett annat fall höll en dräng fast sin husbonde medan han mycket berusad stod och lutade sig ut över skeppsrelingen på en båt när han skulle kissa. I fyllan puttade den irriterade husbonden bort drängen. Sedan tappade han balansen och tumlade ned i vattnet. Drängen kastade sig efter honom och försökte, utan att lyckas, få upp honom ur vattnet.²³⁹ Dessa fall av omvårdnad är alltså en form av hjälp som sker i stunden, i krislägen.

---

ett sätt för Marcus Kopparslagare att rikta en anklagelse mot Jacob.

236 Stb 1601–1602 s. 61–62 och Stb 1608–1613 s. 88–90.

237 Ericson Wolke, 1988, s. 259.

238 Stb 1634 s. 220.

239 Stb 1631–1632 s. 78–80.

Pigornas omvårdande uppgifter kretsade tydligare till att omhänderta sjuka och barn. En piga sade sig vilja vaka hos sin matmoder när hon klagade att hon hade ont i huvudet, en annan piga rusade in för att ta över och lugna ett gråtande spädbarn och en tredje piga omnämns inför rätten som den som hade till uppgift att ”sköta Grönskallens hustru”.²⁴⁰ I dessa fall verkar alltså pigornas omvårdande uppgifter ha varit mer långsiktiga än drängarnas. Att ha hand om sjuka verkar helt enkelt varit en uppgift för pigor, inte för drängar.

Vad gäller omvårdnad så överensstämmer mina observationer med de som gjorts inom Gaw-projektet. De observerar att visserligen förekommer både män och kvinnor i omvårdande roller, men att den manliga omvårdnaden oftare var en sorts krishantering, som att ta hand om skador, medan det långsiktigt omvårdande ansvaret, det som innebar repetitiva omvårdande uppgifter över tid, framför allt var en kvinnlig syssla.²⁴¹

Fallsamlingen visar även några händelser som kan beskrivas som att tjänstehjon arbetsledde annat tjänstefolk, åtminstone i ordets bredaste bemärkelse, då drängar eller pigor hunsade varandra. Dessa fall är för fragmentariska för att kunna säga något bestämt om hur auktoritetsförhållandena såg ut i specifika situationer, men de är illustrativa i hur de visar på vem som hade auktoritet över vem i hushållet och i kraft av vad. Husdrängen Hans Olsson fick antagligen sin auktoritet i hushållet där han tjänade eftersom han var äldre än hushållets pigor – en av dem beskrivs ömsom som piga ömsom som lite flicka. På natten hörde han att mat-

240 Stb 1608–1613 s. 133–135, Stb 1635 s. 15–16 och Stb 1633 s. 178.

241 Ågren, 2016 s. 138.

modern gick ut genom dörren. Då ”Gick [han] ned i stugan och slog på pigorna och bad dem stå upp och se var deras matmoder var tagen vägen och icke så ligga och sova.”²⁴² I sammanhanget är det också intressant att drängen slog dem men ”bad” dem att stiga upp, istället för att beordra dem. Det ligger i linje med hur GaW-projektet noterat hur kvinnor i rättsligt material oftare beskrivs som att de ber andra göra saker, medan män beordrar.²⁴³ Att drängen här bad dem stiga upp kan därför ses som en markör på att denna arbetsledande auktoritet som tjänstehjonen kunde besitta ändå var begränsad.

Denna typ av auktoritet att arbetsleda var inte förbehåll-
 len manligt tjänstefolk. En julikväll 1610 fick pigan Brita, tillsammans med landsknekten Mårten och husdrängen Jöns i uppgift att vakta de kläder som förvarades i en kryddbod. Av dessa tre är det Brita som ges huvudansvaret för kvällen. Deras husbonde, Ståthållaren Erik Göransson, ”befalld [...] henne att tillsäga drängen att han skulle taga en av stallhundarna dit till gården med ifrån stallet.”²⁴⁴ Senare på kvällen sade hon till drängen att en vakthund inte behövdes. Hon begav sig även ut för att hämta två hantverkare, en av dem var hennes fästman, som varit och druckit i staden och sov över på gården. Fallet togs upp i rätten eftersom kläderna saknades när Pigan, knekten, husdrängen och hantverkarna vaknade på morgonen. Då instruerade Brita husdrängen att han inte skulle berätta för någon om hennes fästman och hans vän som sovit över i gården.²⁴⁵ Det verkar alltså som att även drängar eller

242 Stb 1605–1608 s. 93–94.

243 Ågren, 2016 s. 141–142.

244 Stb 1608–1613 s. 88–90.

245 Stb 1608–1613 s. 88–90, Stb 1631–1632 s. 78–80.

pigor i hushållen kunde ha viss auktoritet, i alla fall över annat tjänstefolk. När det hade sådan auktoritet var det antagligen på grund av sin ålder, möjligtvis sin erfarenhet. Inte sitt kön.

Sammantaget framstår en av tjänstefolkets viktigaste uppgifter i hushållen ha varit att vara en sorts allestädes närvarande allt-i-allo-personal, redo att gripa in, springa iväg eller vara behjälplig på ett sätt som möjliggjorde för deras husbönder att stanna hemma, resa bort eller fokusera på annat. På detta sätt fungerade de som en sorts förlängning av deras husbönders räckvidd. Detta gällde i lika hög utsträckning för drängar och för pigor. Ändå finns det också tydliga skillnader i vad drängar och pigor gjorde. Medan drängarna i högre utsträckning uppträdde i våldsamma sammanhang, gick vakt eller följde sin husbonde på långväga resor verkar pigorna varit mer i synliga när det kom till omvårdande uppgifter och att hämta mat eller öl åt gäster.

*Verkstad,
åker, stall
och stia*

Det finns anledning att anta att de produktionscentrerade uppgifterna är underrapporterade i källmaterialet. Sammanlagt rör det sig om 58 observationer fördelade på hantverksproduktion, livsmedelsproduktion, djurhållning och övrig produktion. Inom samtliga kategorier, förutom vad gäller djurhållning, finns det avsevärt fler observationer av drängarnas arbetsuppgifter än pigornas. En översikt över dessa uppgifter presenteras i tabell 3.3.

Tabell 3.3. Produktionscentrerade uppgifter

ARBETSUPPGIFTER	DRÄNGAR	PIGOR	TOTALT
B: Produktionscentrerade uppgifter	45	13	58
7. Hantverksproduktion	19	1	20
8. Livsmedelsproduktion	10	2	12
9. Djurhållning	9	8	17
10. Övrig produktion	7	2	9

Källa: Stb. del 3–23.

Hantverksproduktion skymtar endast till i undantagsfall i källmaterialet. I ett fall var det en repslagares dräng som slagit till en båtsman när han ”haver gått i hans garn” vid repslagarbanan. I ett annat fall skickades en smedsdräng för att hjälpa till med ett lås som kärvade på ett hus.²⁴⁶ I många fall rör det sig dock endast om allmänna omnämmanden, som att en grupp tegelslagardrängar arbetade vid tegelladan eller att en dräng varit hos Marcus Kopparslagare och där ”lärt hos honom ämbete”.²⁴⁷ Ändå kan det utläsas av vissa sammanhang att drängarnas roll var att aktivt delta i produktionen. En tysk smedsdräng ville exempelvis bli körd till Nacka för att där ”låta smida något järn som behövdes till Skeppsholmen” och om ett par upphittade myntstämplor sades det att de var sådana som ”dagligen på myntet plägas bruka, av myntsvennar och drängar och

²⁴⁶ Stb 1608–1613 s. 198–199 och Stb 1601–1602 s. 187.

²⁴⁷ Stb 1616–1617 s. 372, Stb 1616–1617 s. 146.

andra”.²⁴⁸ Därmed kan man tryggt anta att drängarna deltog i hantverksproduktionen.

Även en piga finns med i observationerna över hantverksproduktion. Det rör sig om en piga som kom hem till huset då en samling drängar och timmermän höll på att utföra en ombyggnation. Pigan började då hjälpa till att bära och lyfta bräder åt dem.²⁴⁹ I detta fall framstår det inte som att detta var en pigas vanliga arbetsuppgifter. Snarare verkar det varit något som pigan gjorde för att vara behjälplig när hon ändå var hemma medan ombyggnationen pågick.

Även livsmedelsproduktionen domineras av drängar. Här rör det sig framför allt om de mjölnardrängar som bemannade kvarnarna och som ofta nämns i tänkeböckerna. Drängar som arbetade hos köttmånglare nämns också, som Måns Köttmånglares dräng som åtminstone vid ett tillfälle var den som skötte slakten åt sin husbonde och då blev slagen.²⁵⁰

Men här finns även en glimt av att också pigor kunde arbeta med kommersiellt inriktad produktion. När en stor eldsvåda utbryter i staden hösten 1625 var det för att elden kommit lös i ett bryggghus som förestods av en bryggerska som arbetade där tillsammans med en piga.²⁵¹ Just brygging och bakning brukar betraktas som en kvinnlig syssla. Omnämmandet av pigan i bryggghuset leder tankarna till att det antagligen också var det för pigorna i Stockholm. Att pigornas verksamheter inte är synliga i källmaterialet bör därför inte ses som att de inte förekom över huvud taget.

---

248 Stb 1608–1613 s. 23, Stb 1624–1625 s. 147–148.

249 Stb 1626 s. 19, 23.

250 Stb 1634 s. 121.

251 Stb 1624–1625 s. 357, 381, 390.

Jag har även räknat djurhållning till produktionscentrerade uppgifter. Lantbruk är knappast synligt i källmaterialet för en stad som Stockholm. Djurhållning är det dock. Det fanns givetvis hästar i staden för transport, men också grisar. Här verkar det också funnits en tydlig arbetsdelning mellan drängar och pigor. Drängarna skötte om hästarna, och det gäller framför allt den grupp som benämndes som ladugårdsdrängar och som arbetade ute på dagens Östermalm. Pigornas uppgifter var istället att ta hand om grisarna, och även kor och höns. Möjligtvis kan detta ha varit en av de arbetsuppgifter där det fanns möjlighet för pigorna att visa sin duglighet. En hustru berättar exempelvis för rätten hur hennes piga kommit hem med en illa närd liten spädgris och bett om att hon skulle få föda upp grisen i hushållet.²⁵² Att just grisar blir synliga i källmaterialet beror på de förväxlingar som kunde ske, när grisar tappades bort eller hamnade hos andra personer, vilket gjorde att grishanteringens vid några tillfällen hamnade inför rätten, framför allt i den Norra förstaden.

Tjänstefolk kunde också utföra andra produktiva sysslor, som visserligen kan liknas vid att springa ärenden i allmänhet. En husbonde skickade exempelvis sin dräng ut på malmen utanför staden ”efter något gräs som han ville bruka för sin sjukdom”. Vissa drängar fiskade, utan tillstånd, i Fataburssjön på Södermalm och en piga var satt att gräva efter sand i sin husbondes trädgård.²⁵³ I två fall, förekommer det som i kapitlets inledning, även att drängar sänts iväg av sina husbönder till galbacken för

---

252 Stb 1622–1623 s. 474–475.

253 Stb 1628 s. 85, Stb 1620–1621 s. 229.

att skära kroppsdelar av avrättade brottslingar som kunde användas som magiska artefakter.²⁵⁴

Sammantaget verkar det klart att tjänstefolk deltog i många former av produktion, även om den är underrapporterad i tänkeboksmaterialet. I de flesta fall framstår sysslorna som relativt okvalificerade, även om det är svårt att tydligt belägga. De fåtaliga observationerna av pigor som utför produktivt arbete gör det vanskligt att spekulera om hur deras uppgifter skiljde sig från drängarnas, men den tendens som kan skönjas i underlaget till den här undersökningen är att medan drängarna i högre utsträckning arbetade i verkstäder eller med hästar så arbetade pigor med livsmedelsproduktion, som inom bryggerinäringen, eller med att ta hand om andra djur som grisar, hönor och kor.

Tvätta, städa och öppna dörrar Under kategorin hushållningscentrerade arbetsuppgifter har jag dels grupperat göromål som rör städning, tvätt, rengöring och att laga mat, dels uppgifter som mer allmänt kretsar kring att sköta om huset. En översikt av dessa verksamheter presenteras i tabell 3.4.

Tabell 3.4 Hushållningscentrerade uppgifter

ARBETSUPPGIFTER	DRÄNGAR	PIGOR	TOTALT
C: Hushållningscentrerade uppgifter	6	49	55
II. Sköta huset	2	24	26
12. Städa, tvätta, rengöra	3	23	26
13. Laga mat	1	2	3

Källa: Stb. del 3–23.

²⁵⁴ Stb 1601–1602 s. 242, Stb 1634 s. 25–26.

Många av dessa verksamheter förekom inom hemmet, men det är inte det samma som att det var verksamheter som skedde i en sfär som var avskild från husets näringsverksamhet. Det är mycket möjligt att många av dessa verksamheter synliggjorts just för att de skett inom hushåll som till en del försörjde sig genom att bedriva informell krogverksamhet eller som tillät andra människor att övernatta där, utan att det framgår i källmaterialet.

Oavsett anledning finns två anmärkningsvärda iakttagelser kring de hushållningscentrerade uppgifterna. För det första att de var så tydligt dominerade av pigorna. 49 av 55 observerade uppgifter har utförts av pigor. För det andra att antalet observationer var så pass många, då man kan vänta sig att verksamheter som syftade till att underhålla hushållet i dess reproduktiva funktioner skulle osynliggöras i källmaterialet. Så har dock uppenbarligen inte varit fallet. Tvärt om ger källmaterialet ibland inblickar i tillsynes fullständigt triviala uppgifter, som att bädda sängar eller diska baljor.

Hemmet var alltså en plats där pigorna var särskilt synliga, men det var inte en sfär helt utan drängar. De fanns i hemmet som överallt annars, de högg ved och bar vattenbaljor.²⁵⁵ Pigorna förekommer dock mycket oftare i källmaterialet. Hemmet framstår på något vis som just pigornas sfär, en plats de särskilt hade att vårda om på ett annat sätt än drängarna. I vissa fall rörde det sig om att en piga kom in för att slå upp elden i spisen, i andra för att gå efter ved eller för att tända ljus åt en gäst.²⁵⁶ Flera gånger förekommer handlingar som närmast för tankarna till ett

255 Stb 1622–1623 s. 472, Stb 1614–1615 s. 134.

256 Stb 1634 s. 218, Stb 1603–1604 s. 181–182 och Stb 1618 s. 34–35.

sorts värdskap över hemmet, det var nämligen pigans uppgift att öppna dörren och släppa in den som knackade på.

Att just pigor öppnar dörren framstår inte bara som en slump. Det förekommer systematiskt i källmaterialet: När en gäst bankade på porten vid midnatt så sade hustrun till sin piga ”stätt upp och se vem där är”.²⁵⁷ I ett annat fall avvisade pigan en person som bankade på porten tills han begärde att tala med värdinnan.²⁵⁸ En annan piga berättade att hon, när klockan var elva på kvällen, gick en runda runt huset och såg till att ”allt hennes folk var i säng” innan hon stängde porten. I och med att det var just pigornas uppgift att verka som hemmets väktare på detta vis blev deras anknytning till hemmet både tydlig och synlig. Det var inte en position som nödvändigtvis innebar instängdhet eller att pigorna själva inte kunde ta egna beslut, i vissa fall ville de ju inte släppa in gästerna, men knyter dem ändå till just hemmet på ett tydligare sätt än drängarna.

Även i arbetsuppgifter som har att göra med att städa, tvätta och rengöra saker dominerar pigorna i materialet. I tre fall nämns att drängar tillsammans med hushållens pigor har gått med ”orent” och hållt ut det i slottets vallgrav. Det är oklart om det rör sig om hushållssopor eller avföring, även om jag misstänker det senare.²⁵⁹ I övrigt finns inga uppgifter om drängar som utför några rengöringsaktiviteter över huvud taget, medan pigor nämns i samband med sådana aktiviteter i 21 fall. Det kunde dels handla om att tvätta kläder eller bleka lärft, dels om att bädda sängar eller

---

257 Stb 1622–1623 s. 477.

258 Stb 1626 s. 87–88.

259 Stb 1624–1625 s. 413.

att bära ut ett tennfat med kokande rester.²⁶⁰ Anna Israels piga blir tillsagd av sin matmor att rengöra sex grytor, och får sedan stryk när hon inte arbetar snabbt nog.²⁶¹ Detta förankrar pigornas sysselsättning mycket tydligt i hushållet och hushållsarbetet.

Men även i hushållsarbetet kan det ha funnits hierarkier. Givet hur framträdande pigornas ansvar för städande och diskande var är det nämligen anmärkningsvärt att knappast någonting finns nämnt i tänkeboksmaterialet om matlagning. Kanske var det så att det fanns en uppdelning där, att matlagning tillföll antingen tränade kockar eller hushållets matmoder? Att det endast finns tre fall av matlagningsuppgifter tyder på att så kanske var fallet. I dessa fall där matlagning nämns var det inte heller tjänstehjonen som själva hade det huvudsakliga ansvaret för maten. I ett fall har en ung kockdräng i uppgift att rensa fisk, i ett annat så värmer en piga öl åt en kvinna som skulle föda barn och i ett tredje bad matmodern en piga att elda under köttet.²⁶² Dessa är samtliga fall som rör matlagning. Att matlagning är så sällan förekommande bland tjänstefolk arbetsuppgifter skulle kunna vara ett tecken på att det var en syssla som framför allt sköttes av matmodern i hushållet. Därmed blir just hushållsarbetet även en plats för att synliggöra skillnaden mellan tjänstefolk och husbondefolk.

Hushållsarbetet skedde dock inte alltid inom själva hemmet och utfördes inte ensamt. Det kunde skapa platser

---

260 Bleka lärft: Stb 1618 s. 216, Bädda: Stb 1635 s. 156, Stb 1608–1613 s. 96, Stb 1616–1617 s. 300, gå med kokande rester: Stb 1625 s. 227–228.

261 Stb 1616–1617 s. 398.

262 Stb 1616–1617 s. 352–353, Stb 1634 s. 215, Stb 1616–1617 s. 232.

för möten och gemenskap. En ung kvinna berättade att hon stått och stärkt kläder ”i bagarstugan tillsammans med de andra pigorna.”²⁶³ En annan gång flöt ett dött spädbarn förbi i Strömmen. När barnet upptäcktes fanns där flera vittnen. Bökmans piga stod och skurade på bryggan, Johan Sparres kokerska hämtade vatten och en annan piga var där för att skura och skölja kläder.²⁶⁴ Strömmen var en mötesplats för framför allt kvinnor från olika hushåll i staden.

Även om det är möjligt att det rengörings- och hushållsarbete som drängarna utförde är underrapporterat i källmaterialet är det talande hur väldokumenterade enkla sysslor, som att bära ut örngotten ur rummet eller att skura rent ett par grytor, är och att detta var verksamheter som till övervägande del sköttes av det kvinnliga tjänstefolket i staden.

*Sälja, bära
och stjäla*

En kategori där både drängars och pigors arbete är väl synligt i tänkeboksmaterialet är inom handel och transport. Kategorin består dels av underkategorin varutransporter och långväga handel, som utgörs av transporter av varor och handelsförbindelser som sträcker sig utanför staden med dess omedelbara omland, dels av försäljning från krogar och bodar och avslutningsvis av fall då tjänstehjonen har blivit tillsagda av sina husbönder att stjäla åt eller tillsammans med dem. Dessa redovisas i tabell 3.5.

---

263 Stb 1614–1615 s. 46.

264 Stb 1624–1625 s. 355–356.

Tabell 3.5 Handel och transport

ARBETSUPPGIFTER	DRÄNGAR	PIGOR	TOTALT
D: Handel och transport	79	31	110
14: Varutransport och långväga handel	57	5	62
15: Försäljning	18	21	39
16: Stöld	4	5	9

Källa: Stb. del 3–23.

Även om både drängars och pigors arbete finns representerat inom kategorin finns det också här tydliga uppdelningar mellan vilka uppgifter som utfördes av drängar och pigor. Det finns exempelvis endast fem observationer av pigor som utför någon form av varutransporter. I några fall rör det sig om pigor som hade i uppgift att bära fisk in till staden. I ett annat om en piga som tillsammans med sin husbonde begav sig till Ålesund för att hämta en last med malt.²⁶⁵ I någon mån kunde alltså en piga uppfylla samma funktioner som en dräng om situationen krävde det. Men drängarna förekommer i långt högre utsträckning än pigorna vad gäller varutransporter. De verkar framför allt ha hjälpt sina husbönder att utföra långväga transporter. Dessa transporter kunde vara mycket stora. Drängen Didrich Nyhusen sägs exempelvis ha levererat nio skeppund lin till en köpmans bod.²⁶⁶ Det är en vikt som motsvarar ungefär ett och ett halvt ton. En annan dräng nämns ha levererat 140 skeppund koppar, nästan

265 Stb 1603–1604 s. 9–10, Stb 1635 s. 341. Hämta malt: Stb 1616–1617 s. 416.

266 Stb 1601–1602 s. 190.

motsvarande 20 ton.²⁶⁷ I ytterligare fall transporterade drängar obestämda mängder stångjärn, spannmål och sill²⁶⁸ och när Hans Nilsson köpte koppar var det två drängar som hjälpte honom att lyfta ned den i båten.²⁶⁹ På så vis verkar drängarna ha fungerat som bärare, ledsagare och övervakare av hushållens varuleveranser.

Att tjänstefolk ofta bar och transporterade saker uppmärksammas även av GaW-projektet. De menar att uppgifter som involverade att bära tungt och hämta saker ofta sammanföll med låg samhällsstatus eftersom det sällan var sysslor som utfördes av husbönder.²⁷⁰ De har dock inte tagit hänsyn till detta dessa uppgifters något könade karaktär. Som vi sett tidigare sprang både drängar och pigor ärenden åt sina husbönder. Min undersökning pekar dock på att de tunga transportuppgifterna ålåg drängarna i högre utsträckning än pigorna.

Drängarna bar även saker i sin husbondes närhet. När Måns Kolare skulle in till staden för att sälja sin kol var det hans dräng Jöns som drog de båda kolskrinnorna²⁷¹ och när Svante Bielkes tjänare mötte en dräng på en landsväg om hösten 1601 så gick drängen och körde ”en släpa hampa”.²⁷² Drängarnas tunga bärande och långväga transporter kan mycket väl ha varit alldeles nödvändigt för en husbondes näringsverksamhet, för att se till att det

---

267 Stb 1603–1604 s. 24.

268 Stångjärn: Stb 1603–1604 s. 67–68. Spannmål: Stb 1603–1604 s. 250–251. Sill: Stb 1614–1615 s. 161.

269 Stb 1603–1604 s. 24.

270 Ågren, 2016, s. 129.

271 Stb 1600 s. 155–157.

272 Stb 1601–1602 s. 115–116.

som producerades kunde levereras och för att säkerställa att råvarorna nådde verkstaden.

De fall då tjänstehjon har fått instruktioner av sina husbönder att stjäla åt dem påminner på många vis om varutransporterna. I båda fallen rör det sig om att föra in varor till hushållet, men här är pigorna lika välrepresenterade som drängarna. En piga fick till exempel instruktioner av sin matmoder att ge sig ut med båten om natten och stjäla höbalar till hushållet, en annan följde med sin matmor till en handelsbod för att bära ut tunnor med malt därifrån.²⁷³

Försäljningen inom staden verkar dock ha skötts till lika delar av drängar och pigor. Ofta nämns drängar och pigor i tänkeböckerna i samband med alkoholförsäljning. Naturligt, med tanke på att det ofta uppstod bråk på utskänkingsställena. Därför har dessa krogmiljöer blivit synliga i tänkeboksmaterialet: Som när en man som druckit tre kannor vin inte ville betala källardrängen och började hugga vilt omkring sig, eller en annan gång då ett par kroggäster med våld tvingade pigan att fortsätta bära upp vin till dem, utan att de betalt för sig.²⁷⁴ Drängarna och pigorna verkar ha arbetat på dessa platser, serverat och tagit betalt utan husböndernas omedelbara insyn. Exempelvis fick en piga ansvar för att driva en krog under hustruns frånvaro.²⁷⁵

Tjänstefolk användes även för att sköta försäljning från stadens olika marknadsbodar. Också här förekommer både drängar och pigor. I synnerhet blir pigor synliga i samband med handel från brödbodar. En husbonde berättade exempelvis om en sjuklig piga att ”att så länge pigan var i hans

273 Stb 1616–1617 s. 359–360, Stb 1629 s. 45.

274 Stb 1618 s. 199–201.

275 Stb 1634 s. 306–307. Se även Stb 1619 s 165–167.

tjänst, klagade hon sig alltid hava ont, brukade henne intet till något grovt arbete, utan lät henne sitta i bagareboden och sälja bröd.²⁷⁶

Denna position som bodförsäljare kunde också innebära en hög grad av frihet under ansvar. En dräng i en bokhållares bod berättade när han blev anklagad för att ha köpt gamla myndighetshandlingar att han inte förstod att det var vad det var, eftersom han just flyttat till Stockholm från Tyskland och ännu hade svårt med svenska språket, men att hans husbonde befallt honom att ”vad jag honom till nytta inköpa kunde.”²⁷⁷ Drängen hade alltså befogenheter att mer eller mindre självständigt sköta inköpen.

Genom bodförsäljningen och krogverksamheten var därmed både drängar och pigor ett synligt inslag i gaturummet och kunde genomföra affärer i husbondens namn med en ganska stor grad av frihet. En avgörande skillnad mellan drängarna och pigornas arbete var dock att drängarna avsevärt oftare utförde transporter som sträckte sig över långa sträckor, ibland rent av till andra länder, för sina husbönders räkning.

Att trakassera, fånga tjuvar och be till gud Den sista kategorin av arbetsuppgifter består av övriga tjänster. Tabell 3.1 visar 36 observationer (25 för drängarna, elva för pigorna) i denna kategori som illustrerar hur mångsidiga och brokiga tjänstefolkets arbetsuppgifter kunde vara.

Vissa av verksamheterna i denna kategori är tydligt knutna till vad som kan kallas för traditionella arbetsuppgifter. Ett exempel är de instruktioner som utfärdas om att kyrkorna

276 Stb 1631–1632 s. 63.

277 Stb 1628 s. 182.

inte längre ska ringas av pigor, utan att kyrkan får se till att hålla sig med en dräng som ringer i kyrkklockorna.²⁷⁸ Detta tyder på att detta faktiskt var en verksamhet som kunde skötas av både drängar och pigor.

Andra fall ligger mer på gränsen till vad vi skulle kalla för arbete; en grupp drängar varnade husbonden för att det finns tjuvar i gården, en annan grupp ladugårdsdrängar hjälpte till att ta fast en hästtjuv.²⁷⁹ Men även när en dräng blir befalld av sin husbonde att läsa fader vår, när en matmoder säger åt pigan att be för att husbonden ska dö i sjukdom eller när Marcus har sagt åt sina drängar att pissa på deras matmoder, Marcus fru, är detta också handlingar som tjänstehjon instruerats av sina husbönder att göra, men som faller utanför varje konventionell kategori av arbete.²⁸⁰ Dessa arbetsuppgifter tar på ett sätt fasta på vad som framstår som kärnan i både drängarnas och pigornas arbetsuppgifter: de skulle utföra vilka uppgifter som helst som deras husbönder begärde av dem. På detta sätt kunde de fungera som en sorts förlängning av sin husbondes räckvidd och inflytande.²⁸¹

Tjänstefolkets arbetsuppgifter har även kategoriserats efter vilken plats de utfördes på för att skapa en överblick över var *Arbetsplatser* drängar och pigor vistades. Denna överblick presenteras i tabell 3.6. Det är viktigt att notera att varje siffra i tabellen

278 Stb 1619 s. 21–22.

279 Stb 1620–1621 s. 264–266, Stb 1614–1615 s. 123–124.

280 I ordning: Stb 1608–1613 s. 84, Stb 1603–1604 s. 185, Stb 1616–1617 s. 139.

281 Denna typ av användning av tjänstefolk som hejdukar eller hantlangare i allsköns uppgifter noteras även av Maza, 1983 s. 226–227.

inte avser en person, utan en arbetsuppgift. Det innebär att små uppgifter, som att ta betalt, servera vin eller att bära en vattenbalja i staden, har fått lika stor vikt i översikten som att exempelvis transportera varor från Lübeck.

Tabell 3.6 arbetsobservationer efter kön och plats

PLATS	DRÄNG	PIGA
Utanför staden	29	1
Inom staden	108	63
Produktionssfär	60	39
Hemmet	21	75
Övrigt	21	9

Källa: Stb. del 3–23.

Tabellen visar sammanlagt 239 observationer för drängar och 187 för pigor. Här framträder en tydlig skillnad mellan var drängar respektive pigor utförde sina uppgifter. Den vanligaste platsen för drängarna var inom staden, med 108 observationer, medan den näst vanligaste var i produktionsanknutna sfärer, till exempel verkstäder, med 60 observationer. För pigornas del var däremot hemmet den vanligaste platsen med 75 observationer, följt av stadsrummet med 63 observationer. I materialet finns endast i ett fall då en piga lämnar staden i arbetet och reser långt utanför dess gränser, nämligen när en piga följde med sin husbonde i båt för att hämta malt.²⁸² De sysslorna var å andra sidan relativt vanliga för drängarna, vilket visas av de 29 fall då de lämnat staden i samband med arbetet.

Denna rumsliga uppdelning var kanske inte specifik för tjänstefolk, utan kan ha motsvarat en allmän könsar-

282 Stb 1616–1617 s. 416.

betsdelning i samhället. Gaw-projektet noterar att mäns arbetsuppgifter oftare var förlagda längre bort från hemmet än kvinnornas arbetsuppgifter. Deras resultat bygger i detta fall huvudsakligen på observationer på landsbygden.²⁸³ Mina observationer antyder att en liknande arbetsdelning kan ha funnits, i alla fall för tjänstefolkets del, även i ens stadsmiljö.

Resultaten bör dock inte tolkas som att kvinnorna alltid var instängda i hemmet. Som vi sett var pigor synliga runt om i stadsmiljön. Dessutom har kapitel 2 visat hur pigorna inte sällan var inresta från platser från hela det svenska riket. Avhandlingens inledande stycke handlade också om en piga som var född i Hedemora, hade sin släkt i Stockholm och själv vandrade in till Stockholm från den uppländska landsbygden. Men långväga resor var inte en rörlighet som erbjöds inom ramen för tjänsten för pigorna på samma sätt som det gjorde för drängarna.

Att tjäna åt andra

När Mikael Grünewald klättrade upp i galgen för att tappa ister ur kroppen på en avrättad tjuv åt sin husbonde var detta kanske ingen vanlig drängsyssla. Kanske inte ens för en bödelsdräng. Men det var ändå i vissa delar typiskt, inte för att det var olagligt, makabert och antagligen skamligt göra, utan för att det innebar att Mikael sprang ett ärende åt någon annan.

Det framstår som att tjänstehjonens främsta nytta var i hur de fungerade som allt-i-allo åt sina husbönder. De sprang ärenden, hämtade människor, ledsagade, vaktade

---

283 Ågren, 2016 s. 32–33.

och bar åt sina husbönder. Det var enkla arbetsuppgifter, men av avgörande betydelse inom små näringar i den tidigmoderna ekonomin. Drängen eller pigan var den som möjliggjorde för husbonden att lämna hushållet och åka iväg på handelsresa, att lämna verkstaden eller att snabbt kalla till sig hjälp. Nyttan med denna typ av arbete har påtalats tidigare i forskningen av Ling. I en förindustriell ekonomi så var denna typ av arbetet ibland avgörande för att ett hushåll skulle kunna fungera.²⁸⁴ Det denna studie har gjort är dock att understryka hur central denna roll var för husbönderna, och hur den utfördes av en stor del av tjänstefolket. Intressant att notera är även att denna typ av arbetsuppgifter på många sätt liknar de arbetsuppgifter som Mispelaere visat att barn utförde på landsbygden. Mispelaere menar att barn kunde användas för att vakta fåren, köra vagnar eller passa elden så att de vuxna i hushållet kunde göra andra saker under tiden.²⁸⁵ Tjänstefolkets arbetsuppgifter framstår i denna undersökning att vara av liknande karaktär. Detta kan delvis förklaras med att denna typ av uppgifter var centrala i 1600-talet ekonomi, oavsett en persons samhällsställning. Men det kan också ses som att det fanns en performativ likhet mellan drängar och pigor och barn i hushållet: de utförde sådana sysslor som utmärkte en person som ännu inte var sin egen.

I kapitlet framkommer det även att tjänstefolk deltog i tillverknigen av olika varor. Eftersom varuproduktion sannolikt är underrepresenterat i källmaterialet, kanske för att dessa verksamheter var så vardagliga att de sällan nämndes, är det vanskligt att dra för vidlyftiga slutsatser.

284 Angående nyttan med enkel avlastning: Ling, 2016 s. 112–116.

285 Mispelaere, 2013.

Källmaterialet antyder dock att drängar i viss utsträckning arbetade i stadens verkstäder, men att också pigor deltog i kommersiell varuproduktion som att baka bröd eller arbeta på bryggghus. Det stora antalet omnämmanden av tjänstefolk som utför varutransporter eller som säljer varor från bodar och ölkällare öppnar dock upp för frågor om vilken som var tjänstefolkets viktigaste syssla. Det är möjligt att drängar och pigor i hög utsträckning arbetade med transport och försäljning för att skapa möjlighet för mer yrkeskunniga personer att arbeta inom produktionen.

Ett av undersökningens mest intressanta resultat rör tjänstefolkets könsarbetsdelning. Tidigare forskning, i synnerhet *Gender and Work*-projektet under ledning av Maria Ågren, menar att arbetsdelningen mellan män och kvinnor i små arbetsenheter präglades av ett stort mått av flexibilitet.²⁸⁶ Män och kvinnor gjorde liknande saker. De menar även att civilstånd, vilket här tolkas som en underordnad hushållsposition, spelade lika stor roll som kön för att bestämma vilka arbetsuppgifter någon utförde.²⁸⁷ Denna undersökning har visat att man skulle kunna tolka resultaten så. Mina resultat överensstämmer på många punkter med resultaten från Gaw-databasen och om arbetskategorierna utformas på vissa sätt så förekommer både drängar och pigors arbete i samtliga kategorier. Men detta är i sådana fall snarast en effekt av forskarens metodöverväganden och inte av 1600-talets arbetsdelning. Skillnaden mellan könen i de uppgifter som specifikt utfördes är slående i min undersökning av drängar och pigor. Den sammantagna

286 [https://gaw.hist.uu.se/vad-ar-gaw/gender-and-work/resultat/punkt 1–2](https://gaw.hist.uu.se/vad-ar-gaw/gender-and-work/resultat/punkt%201-2), besökt 7 april 2020.

287 [https://gaw.hist.uu.se/vad-ar-gaw/gender-and-work/resultat/punkt 3](https://gaw.hist.uu.se/vad-ar-gaw/gender-and-work/resultat/punkt%203). Besökt 7 april 2020.

bilden är att det fanns en distinkt skillnad i vilka uppgifter som drängar och pigor förväntades att utföra i hushållen.

Även om både drängar och pigor förekommer i produktion, handel och transport var pigorna i långt högre utsträckning än drängarna knutna till hemmet. Det var pigorna som öppnade och låste dörrarna, som serverade och diskade, tvättade och städade medan drängarnas arbete i högre grad var förlagt till stadsrummet eller rent av utanför staden. Det var även pigorna som tog om hand om sjuka och skadade och som tröstade barn, medan drängarna gick i stadsvakten för sina husbönders räkning och skötte större varutransporter över långa avstånd. Denna grundläggande arbetsdelning mellan den manliga och den kvinnliga arbetskraften var mycket tydlig i Stockholms hushåll.

Skillnaden mellan drängar och pigor är också tydlig i ett rumsligt perspektiv. Pigornas sysslor verkar ha varit knutna till hushållet och hushållets närområde i betydligt högre utsträckning än drängarnas sysslor. Medan pigor hölls i hemmet kunde drängarna utföra långa resor för sin husbondes räkning. Detta måste på ett påtagligt sätt påverkat vad tjänsten innebar för en dräng respektive piga. Ändå ska detta inte förväxlas med att pigorna därmed hade lägre status än drängarna. Att resa långt kunde säkerligen vara nog så slitsamt, och det finns inga tecken på att det som närmast liknar ett sorts värdskap för hemmet som pigorna upprätthöll skulle vara lägre ansett än andra arbetsuppgifter. Men att pigorna var mer knutna till hushållet innebar att den som var piga antagligen begränsades mer i sitt umgänge, i sina nätverk och sin rörelsefrihet än vad den som var dräng gjorde.

Kapitel 4

ELISABETH OCH FADERSVÄLDET

Tjänstefolket och dess husbönder

Pigan Elisabeth Berntsdotter fick sitta häktad i 17 veckor innan sin rättegångsdag den 9 mars 1632.²⁸⁸ Hon hade blivit fängslad av sin husbonde, anklagad för att ha stulit två loskinn, två silverskedar, fem bältesspännen och 17 och en halv daler. Dessutom anklagades hon för att i hemlighet ha druckit husbondens vin och sedan försökt dölja det genom att hålla på vatten i tunnorna.

Elisabeth försvarade sig. För det första hade hon inte stulit loskinnen. Det hade hushållets andra piga gjort när hon flydde till Finland. För det andra hade hon inte druckit av vinet. Det hade förstörts av vinterkylan. Men de två silverskedarna, bältesspännena och pengarna hade hon tagit. Hon var så illa tvungen! Hennes husbonde hade lämnat henne ensam i huset utan mat eller dricka när han reste till sin gård utanför staden, och hon hade inte fått någon lön det senaste halvåret. För att få något att äta hade hon gått till grannarna och tiggat bröd. När hon skämdes för att åter tigga hade hon tagit lite av husbondens pengar varje dag för att köpa sig mat.

---

²⁸⁸ Stb 1631–1632 s. 264–265.

Det blev värre när hon var häktad. Hon var nära att svälta ihjäl. Hennes husbonde hade ”ganska ringa låtit sig vårda om henne”²⁸⁹ och hon blev så utsulten att hon knappt kunde stå. Hon var tvungen att äta löss och maskar för att överleva. Inför rätten bad hon i Jesu namn om att bli förlöst, antingen genom att bli frisläppt eller genom dödstraff. Hon sa att hon ”har ingen människa som vårdar sig om henne”²⁹⁰ och att hon var så fattig att hon saknade kläder att ”skylä sin skröpliga lekamen med”.²⁹¹

Elisabeth argumenterade att hon inte kunde lastas för stölden. Hennes husbonde hade brustit i sina skyldigheter som husfader genom att inte ge henne den mat, lön och omvårdnad han var förpliktad till. Hennes argumentation för oss till kärnan i tjänstefolkssystemet: relationen mellan husbönder och tjänstehjon. Hur såg den relationen ut i det tidiga 1600-talets Stockholm? Vilka regler och normer omgärdade det? Vilka rättigheter hade tjänstefolket gentemot sina husbönder och vilken omsorg och hjälp kunde de förvänta sig av dem? Kunde de protestera, och i sådana fall med vilka metoder?

Fadersväldet, hustavlan och lagen

1600-talets samhällsordning vilade på en patriarkal hushållsideologi. Varje husfader skulle leda, kontrollera och beskydda de övriga hushållsmedlemmarna. Kvinnor, barn och tjänstefolk var i sin tur skyldiga husfadern lydnad och arbetsamhet. I Sverige förkroppsligades denna samhällsordning genom den så kallade hustavlan i Luthers lilla

289 Stb 1631–1632 s. 264.

290 Stb 1631–1632 s. 264.

291 Stb 1631–1632 s. 264–265.

katekes.²⁹² Men den svenska hustavleideologin hade sina motsvarigheter på många andra platser i det tidigmoderna Europa.²⁹³ Jag har redan berört 1600-talets hushållsideologi eller fadersvälde och tjänstefolkets ställning i mer allmänna ordalag i avhandlingens inledning.

Inom den patriarkala hushållsideologin gavs husbönderna samma ansvar över tjänstefolket som föräldrar över sina barn. De skulle tukta, leda och vårda medan tjänstefolket skulle lyda och arbeta. Relationen har ibland beskrivits som ett mer eller mindre harmoniskt samförstånd, i andra fall som en påtvingad underordning.²⁹⁴ Men vad vi vet om relationen mellan tjänstefolk och husbönder grundar sig huvudsakligen på relationer inom 1700-talets hushåll.²⁹⁵ För 1600-talet är vår kunskap mer fragmentarisk.²⁹⁶

Börje Harnesk menar även att ömsesidigheten som ideal i den patriarkala relationen visserligen fanns innan 1800-talet, men att hustavlan huvudsakligen underströk

---

292 Pleijel, 1970.

293 Amussen, 1993, Roper, 1991. I Frankrike diskuteras den i samband med tjänstefolk hos Maza, 1983 s. II, Fairchilds, 1984 s. 154.

294 Samförståndsandan är särskilt tydlig i Laslett, 1983, Berkner, 1972, Mitterauer, 1990. De tvingande aspekterna framhävs mer hos Harnesk, 1990 och Capp, 2003 s. 178–182.

295 Här tänker jag i första hand på Østhus, 2013, Uppenberg, 2018, men även Maza, 1983, Fairchilds, 1984, Meldrum, 2000 och Richardson, 2010.

296 Det vore arrogant att påstå att 1600-talets patriarkala ordning inte skulle vara kartlagd. Dock har relationerna mellan just tjänstefolk och deras husbönder inte studerats i samma utsträckning under 1600-talet som under efterföljande sekel.

underkastelse från tjänstefolkets sida.²⁹⁷ Relationen mellan tjänstefolket och dess husbönder var därför ännu inte på 1600-talet sedd som en relation som byggde på ett ömsesidigt utbyte.²⁹⁸ Idéerna kring det tidigmoderna fadersväldet präglades enligt Harnesk i första hand av att relationen mellan husbonde och tjänstefolk var allomfattande i den meningen att den inbegrep hela deras liv och tjänstefolket utkrävdes en ovillkorlig lydnad gentemot sina husbönder.

Detta återspeglas också i hustavlans formuleringar. Den innehåller tre bibelcitater som riktar sig till ”husbönder och matmödrar”.²⁹⁹ Det första citatet gav husbönder och matmödrar ansvar att leda sitt tjänstefolk, i synnerhet i religiösa frågor: ”vad lika och rätt är, det vise tjänarenom: vetande att i haven ock en herre i himmelen.”³⁰⁰ De skulle även leda sitt tjänstefolk med viss mildhet och utan tvång och våld: ”görer ock det samma mot dem, och övergiver trug, vetande att eder herre är i himmelen, och för honom är intet anseende till personen.”³⁰¹ Det sista bibelcitatet inskräpper, med tydlighet, att husbönder och matmödrar skulle betala ut lönen till sina underlydande i tid och på begäran: ”Du skall icke förhålla lönen för den som torftig

---

297 Harnesk, 1990 s. 41. För en liknande tanke i fransk kontext: Maza, 1983 s. 12.

298 Se även Andersson, 2018 s. 106–107 om hur tjänstefolk var den enda parten som dömdes i fall av tubbning.

299 Hustavlans här citerad genom: *Then Svenska Psalmboken. Med the stycker som ther til höra, och på föliande blad vptecknade finnas, uppå Kongl. Majtz. Nådigste befallning, Åhr M Dc Xciii. Med flit öfversedd, förbättrad, och förmehrad: och vngdomen til fromma, vti thenne beqwäme storlek Åhr 1695. Hädanefter benämnd: Psalmboken 1695. s. 1045.*

300 Psalmboken 1695 s. 1045.

301 Psalmboken 1695 s. 1045.

och fattig är, etc. Utan skall giva honom samma dagen sin lön, att solen där med icke nedergår.”³⁰²

Även tjänstefolket instruerades med två bibelcitater. Det första föreskrev att tjänstefolket skulle vara lydiga mot sina världsliga herrar, de skulle vara "[...] hörige edrom lekamligom herrom, med räddhåga och bävan [...] såsom Christo.” De skulle alltså lyda sina världsliga herrar som de lydte Kristus själv. De skulle inte vara ögontjänare utan istället tjäna ”det Gud vill, utav hjärtat.” Denna tjänst skulle kanske inte belönas i denna världen av människan, men tjänstefolket kunde trösta sig med att ”vad gott var och en gör, det skall han igen få av herranom, evad han är tjänare eller fri.”³⁰³ Det andra bibelcitatet påminde dem att vara ”underdåniga edrom herrom med fruktan: Icke allenast dem godom och saktmodigom, utan ock dem genvördigom [ung. vrängsint, fientlig].”³⁰⁴

Både tjänstefolk och husbönder hade därmed ömsesidiga men olika plikter enligt hustavlan. Husböndernas plikt var att undervisa och avlöna tjänstefolket och leda dem utan onödig tyranniskhet, medan tjänstefolket skulle lyda sin husbonde som om han var en Kristus på jorden och arbeta utan anspråk på omedelbar belöning. Därmed infogades relationen mellan tjänstefolket och dess husbönder i en gudomlig världsordning, där trohet till husbonden gavs en religiös betydelse.

Det sista bibelcitatet som instruerar tjänstefolket att vara sina husbönder underdåniga visar också att plikterna och åtagandena inom hushållet inte bör ses som delar av ett kontrakt. Om en husbonde inte uppfyllde sina plikter

302 Psalmboken 1695 s. 1045.

303 Psalmboken 1695 s. 1045.

304 Psalmboken 1695 s. 1045.

förändrades inte tjänstefolkets förpliktigheter gentemot honom. De skulle lyda både goda och dåliga husbönder. De plikter som tillkom tjänstefolk var därmed snarare kopplade till deras samhällsställning och vad som tillkom den än deras relation till en särskild husbonde. Det finns dock inget som avslöjar huruvida husbönderna förväntades mildt leda och undervisa samt avlöna dåliga tjänstehjon.

Dessa ideal om underkastelse var dock inte oomstridda. Under det norrländska 1700-tal som Harnesk främst studerar visar drängar och pigor en stark motvilja mot att underordna sig sina husbönder och gör sitt bästa för att slippa behöva ta tjänst. Motståndet mot att ta tjänst kan ses som ett utslag av ett samhälleligt jämlikhetsideal; tjänstehjonen var själva söner och döttrar till bönder i en region med relativt låg social differentiering och underordnade sig därför ogärna dem som de såg som sina likar.³⁰⁵

Att husbonden var som en far för sitt tjänstefolk var en idealbild. Den delades inte av alla och avspeglar inte alltid den faktiska praktiken. Studier av tjänstefolket under 1700-talet pekar på att tjänstefolket snarare tolkade sig som kontrakterad arbetskraft.³⁰⁶ Tjänstefolket strävade efter att få lönen utbetalad i tid och tvekade inte att dra sina husbönder inför rätta för inestående lön.³⁰⁷ Hanne Østhus visar i sin avhandling om auktoritetskonflikter mellan husbönder och deras tjänstefolk i Köpenhamn och Christiania åren 1750–1850 hur tjänstefolkets syn på

305 Harnesk, 1990 s. 153.

306 Denna utveckling diskuteras av Maza, 1983 s. 335, som att husbönder efter revolutionen i Frankrike inte längre hade behov av sitt tjänstefolks lojalitet, men att de också var oförmögna att etablera en sådan lojalitet.

307 Andersson, 1998 s. 284–291.

relationen till sin husbonde präglades av ett kontraktuellt tänkande redan under 1700-talet.³⁰⁸ Østhus menar även att tjänstekontrakten blev allt kortare under perioden 1750–1850, och att husbönderna allt eftersom kontrakten kortades tog allt minder ansvar för sitt sjuka tjänstefolk.³⁰⁹ Carolina Uppenberg visar i sina studier av tjänstefolk i 1700- och 1800-talets Västergötland hur tjänstefolket kunde ta strid inför rätta för sin lön när husbonden undanhöll dem – och att det ofta fick rätt i dessa frågor, samtidigt som husbönderna tog och förväntades ta ett begränsat ansvar när deras tjänstehjon blev sjuka.³¹⁰

Uppenberg, skriver att det:

[...] finns därmed anledning att ifrågasätta det som tidigare forskning ofta antagit, nämligen att hårt arbete, lagstadgad årstjänst och krav på underdånigt beteende kompenseras med omhändertagande i händelse av sjukdom – tvärtom så antyder rättsfallen att sjukdom innebar att husbonde eller matmoder tillfälligt kunde frånsäga sig sitt ansvar för tjänstehjonet³¹¹

I hennes undersökning framstår det som att det främsta omvårdande ansvaret föll på föräldrar, släktingar eller vänner till tjänstehjonet. Det som legitimerade det patriarkala kontraktet var enligt Uppenberg inte de ömsesidiga åtagandena av lydnad och arbete mot fostran och beskydd utan den kontantlön tjänstefolket fick i utbyte av sitt arbete.³¹²

308 Uppenberg, 2018, Østhus, 2013.

309 Østhus, 2013 s. 196–197.

310 Uppenberg, 2018 s. 171–183 i fråga om lönekonflikter. Detta gällde även i 1700-talets Frankrike, se Maza 1983 s. 98.

311 Uppenberg, 2018 s. 202.

312 Uppenberg, 2018. Angående kontantlön: s. 263.

Men den lagstiftning som gjorde det möjligt för tjänstefolket att argumentera för sina rättigheter och löner gentemot sina husbönder var ännu inte på plats under det tidiga 1600-talet. Formellt sett inskränkte sig tjänstefolkslagstiftningen till ett par korta paragrafer. Lagstiftningen som gällde under det tidiga 1600-talet var fortfarande den som återfanns i Magnus Erikssons stadslag och Kristoffer av Bayerns landslag från 1350-talet respektive 1442. Där föreskrevs att "Alla män och kvinnor skola gå i lega, som äga mindre än till tre marker i lös egendom".³¹³ Tjänsten skulle vara från påsken till Mikelsmäss (30:e september) eller från Mikelsmäss till påsken. Tjänstefolkets fick inte lämna tjänsten utanför dessa kontraktstider, men husbonden fick inte heller driva dem från sig utan skäl. Ingen husbonde fick heller försöka anställa tjänstefolk som redan var anställt hos någon annan. Om så skedde skulle både den som lockade bort tjänstehjonet och tjänstehjonet själv böta tre marker. Om tjänstefolk skulle bli så sjuka att de inte kunde arbeta var de skyldiga att betala husbonden för det uteblivna arbetet.³¹⁴ 1540 tillkom en revidering, men denna gällde endast för landsbygdens drängar. Det gällde en stadga som inskräppte tjänstetvånget för män på landsbygden och som även införde ett maxbelopp för vilka löner husbönder fick ge sina drängar. För att förhindra att arbetskraftsbrist drev upp lönekostnaderna fick lönen inte vara högre än fem mark örtug om året.³¹⁵

---

313 Magnus Erikssons stadslag, Byggningsbalken, flock XXI, paragraf 4.

314 Magnus Erikssons stadslag, Byggningsbalken, flock XXI

315 Stadga af åhr 1540. Thenne efterskrefvne punchter och artiklar blefwe samtyckte af konung Gustaf och Rijkens Rådih i Örebro, den 24 januarii 1540.

Den lagstiftning rörande tjänstefolk som återfinns i Magnus Erikssons stadslag var alltså inte omfattande, men innehöll både ett tjänstetvång för medellösa personer, föreskrifter om fasta kontraktstider samt en begränsad anställningstrygghet, även om det inte fanns någon trygghet för det tjänstehjon som drabbades av sjukdom. Dessutom fanns det ett förbud för husbönder att locka till sig varandras tjänstefolk. Utöver dessa paragrafer fanns det även vissa regleringar om hur borgerskapet kunde hålla sig med tjänstefolk som beslutats av staden.³¹⁶ Detta kan ha inneburit att tjänstefolket hade färre rättsliga möjligheter att hävda sina rättigheter under det tidiga 1600-talet än under senare perioder.

Tjänstefolkets rättigheter och skyldigheter var därmed kodifierade i lägre utsträckning under 1600-talet än vad de kom att vara under senare perioder. De skyldigheter som dock beskrevs i lagstiftningen och hustavlan ger en bild av det patriarkala 1600-talet som en tid där tjänstefolket var ensidigt underkastade en husbondes auktoritet.

Husfadersväldet i praktik

1600-talets tjänstefolk och husbönder hade en månghundraårig lagstiftning i form av Magnus Erikssons stadslag att falla tillbaka på. Hur fungerade det i praktiken?

Tänkeboksmaterialet nämner sällan frågor som rör drängar och pigors tjänst på ett direkt sätt. Därför är det inte möjligt att utifrån tänkeboksmaterialet göra någon detaljerad uppställning av tjänstefolkets löner, av när tjänstetvång gällde eller kontraktstider. Däremot finns i

316 Se exempelvis Stockholms Stads tänkeböcker 1474–1483 med Burspråk, sidan 429.

tänkeböckerna vissa anspelningar och indicier som gör det möjligt att teckna en bild av tjänstefolkssystemets praktik med en bred pensel.

Lagstiftningen innehöll ett tjänstetvång och en föreskriven kontraktstid. Var detta något som upprätthölls i praktiken, och i sådana fall hur? Medan det inte finns några dokument som tyder på att det skulle finnas någon systematik från samhällets sida att upprätthålla ett tjänstetvång för alla, så finns det gott om tecken på att vissa människor åtminstone förväntades att ta tjänst och att det inte var tillåtet att lämna den tjänsten i förtid. En dansk dräng som följde sin fängslade husbonde till Stockholm blev exempelvis tillsagd av rätten att "han tager sig tjänst och begiver sig här ifrån."³¹⁷ Detta antyder att tjänstlöshet inte sågs som ett alternativ för drängen. I ett annat fall berättade en kvinna hur hon kom att tjäna stadens bödel. Hon berättade att hon låg sjuk på gatan och att bödeln då kommit och "trugat henne till sig emot hennes vilja."³¹⁸ En annan piga sägs ha fått se sin kista ivägburen och tvingats av tullnären till att tjäna på Vaxholm mot sin vilja.³¹⁹ Den som saknade tjänst kallades också av rätten för "löskona" eller "driftedräng", sannolikt nedsättande benämningar. Därmed framstår det som att det inte alltid var en fråga om frivillighet om man ville tjäna. Det var någonting som människor kunde tvingas att göra även mot sin vilja.

Inte heller kunde de lämna tjänsten hur som helst. Det kan ha funnits visst förhandlingsutrymme om hur långa kontraktstiderna skulle vara, eftersom det inte fanns någon myndighet som följde upp kontrakten. Men riktlinjen verkar

317 Stb 1627 s. 46.

318 Stb 1614–1615 s. 68–69.

319 Stb 1624–1625 s. 377.

ha varit att kontrakt skulle ingås halvårsvis, från hösten till våren och från våren till hösten. Detta synliggörs då Nils Målare i den Norra förstaden klagade på att hans piga Elin velat lämna tjänsten redan vid påsken, trots att hennes kontrakt var tänkt att löpa på ett år. Pigan Elin svarade dock att kontraktet endast gällde till påsken och rätten gick också på hennes linje.³²⁰ Fallet antyder dels att när det blev en rättssak föll man tillbaka på halvårskontrakt. Men att det över huvud taget uppstod förvirring kring Elins kontraktstid antyder också att det i många fall faktiskt var en förhandlingsfråga hur länge någon tog tjänst.

Vanligtvis uttalades inte kontraktstiderna så specifikt som i fallet med Nils Målare och hans piga. Men att tjänstefolket inte var fritt att lämna tjänsten när de ville står klart av alla rymningar som finns omnämnda i källmaterialet. Sällan var detta något husbönderna kunde göra någonting åt, eller kanske de inte kände behovet av att jaga efter det tjänstefolk som lämnat hushållet. Ett exempel är den bagarhustru som klagade på att hennes piga som stått i bagarboden hade rymt, utan att någon synbar åtgärd togs.³²¹ I vissa fall skickades myndighetspersoner att hämta bortsprunget tjänstefolk, som den fogdekarl som hämtade pigan Margareta till den före detta skeppsskrivaren som jag berättade om i avhandlingens inledande kapitel.³²² I andra fall tog husbönderna saken i egna händer. En husbonde fick fatt på en bortsprungen dräng genom att gå till den båt han mönstrat på och helt enkelt hämta hem hans drängkista till hushållet igen.³²³ En annan husbonde tog sig med båt ut

320 Stb 1614–1615 s. 197.

321 Stb 1624–1625 s. 443.

322 Stb 1608–1613 s. 6–7.

323 Stb 1634 s. 120 och Stb 1634 s. 25–27.

till det skepp som hans unga dräng i hemlighet hade tagit tjänst på och krävde att han skulle återvända till honom.³²⁴ I de allra flesta fall verkar dock inte konsekvenserna blivit stora för det förrymda tjänstefolket, i alla fall inte att döma av tänkeboksmaterialet. Nygård menar att det även för Finland var ovanligt att rymningarna fick några mer långtgående juridiska konsekvenser. Rätten verkar inte ha varit intresserad av att använda de bestraffningsmedel mot tjänstefolket som stod till buds utan snarare ha strävat efter att återupprätta en fungerande arbetsenhet genom att försöka återföra drängen eller pigan till sin husbonde och få dem att återgå till tjänsten.³²⁵ Tjänstefolkets möjligheter att rymma från sin tjänst verkar därför ha varit stora.

I vissa fall kan drängarna och pigorna ha förhindrats att lämna tjänsten av ekonomiska skäl: inestående lön kunde vara en orsak att stanna, likaså förekom det att husbönder tagit kläder eller andra värdeföremål i pant av sitt tjänstefolk, vilket höll dem kvar i tjänsten.³²⁶ I de fall tjänstefolket fortfarande hade lön inestående hos sina husbönder, vilket enligt Bibeln (citerad i hustavlan) inte borde ske, fanns det få möjligheter för dem att påtala det inför rätten. Jag har inte funnit några sådana fall i min genomgång av tänkeboksmaterialet.

För husböndernas del verkar det ha varit viktigt att slå vakt om det tjänstefolk man hade. Det gällde både att hålla dem inom hushållet och att se till att ingen annan husbonde lockade över dem till sin tjänst, vilket var olagligt. I tänkeböckerna nämns att en borgare anklagade en annan

324 Stb 1631–1632 s. 37–38.

325 Nygård, 1989 s. 183.

326 För pant, se Stb 1634 s. 176–177. För inestående lön, se ex: Stb 1635 s. 249, Stb 1614–1615 s. 197, Stb 1634 s. 80.

för att han blivit okvädad. Han hade blivit kallad både för en sabbatsföraktare och förbrytare, samt drängtubbare och fördärvare.³²⁷ Att vara drängtubbare, alltså en sådan som lockar till sig tjänstefolk från andra och in i sin egen tjänst, var uppenbarligen skamligt. Att bli kallad för detta var så illa att borgaren ansåg sig ha rätt att söka upprättelse för okvädandet på rådstugan.

Konkurrensen om tjänstefolk i staden verkar ha varit hård. Därför sågs det som ett problem om någon försökte ta arbetskraft från ett annat hushåll. Måns Köttmånglare anklagades exempelvis för att ha tagit likdelar från galgbacken att använda som magiska artefakter och för att ha misshandlat sin dräng med en yxa. Men till anklagelserna tillades också att han kunnat anställa drängen endast genom att locka honom från ett annat hushåll och erbjuda honom en avsevärt högre lön om han övergick till Måns tjänst.³²⁸ Alla tre var handlingar som karakteriserade en ohederlig husbonde. Ändå kunde konsekvenserna av detta ytterst drabba tjänstehjonet själv. När en finsk piga på Norrmalm hade statt sig i tjänst hos två olika husbönder samtidigt var det exempelvis inte det hushåll som tubbat bort henne som fick böta, utan hon fick själv betala sin husbonde halva sin lön.³²⁹

Tjänstefolket hade också enligt lagen rätten att inte behöva lämna sin tjänst i förtid utan skäl. Denna rättighet verkar också ha upprätthållits i praktiken. När tjänstefolket tvingades bort från tjänsten var detta ofta i samband med att det anklagades för att ha stulit från sina husbönder. Det är möjligt att dessa anklagelser i vissa fall

327 Stb 1631–1632 s. 12–13.

328 Stb 1634 s. 123.

329 Stb 1620–1621 s. 295.

fungerade som ursäkter för att kunna göra sig av med en dräng eller piga som man inte längre ville ha i hushållet. I ett fall ville ett borgarpar slippa sin piga som de menade hade stulit en jacka ur huset. Pigan nekade till stölden och menade sig också ha letat efter den försvunna jackan, men husbonden ville ändå inte ha kvar henne i hushållet. Trots att stöldanklagelserna inte kunde bevisas dömde rätten att pigan skulle lämna sin tjänst, efter att hon fått tillbaka de ting som hennes husbonde hade i förvar av henne.³³⁰ En annan piga stal kläder från grannen men när hennes husbonde uppdagade stölden lämnade hon tillbaka de stulna tingen. Ändå tvingades hon att lämna sin tjänst, men hon gjorde det ovilligt. När husbonden istället tog in en ny piga för att ersätta henne gick hon till henne och berättade att hon skulle komma att tvingas tjäna sin nya husbonde ”utan sill och bröd och ingen lön”.³³¹ Det är värt att notera att pigans stöld och uppsagda tjänst skedde utan att rätten var inblandad i ärendet, det blev den först när den gamla husbonden slog till pigan och hennes familj tog saken till rådstugan.

Ett tjänstetvång var alltså aktivt i Stockholm under det tidiga 1600-talet, och det verkar även ha funnits en viss praxis om halvårsvisa tjänstetider. Dock fanns det ingen institution som systematiskt upprätthöll dessa föreskrifter. Istället var de beroende av att ärendena togs upp av parterna själva hos rätten, vilket skedde relativt sällan. En möjlighet är dock att dessa ärenden sällan kom till rådstugurätten, eftersom de avhandlades på lägre instans, i kämnärsrätten, och att det alltså var där som de flesta ärendena som rörde tjänsten avgjordes.

330 Stb 1634 s. 176–177.

331 Stb 1614–1615 s. 216–217.

Sammantaget finns det tecken på att det ramverk som lag och hustavla ställde upp faktiskt också avspeglade sig i praktiken. Det fanns dock ingen central institution som kunde följa upp att villkoren för tjänstefolket var lagenliga. Detta kan ha medfört att det fanns ett visst mått av förhandlingsutrymme mellan husbönder och tjänstefolk. Det innebar dock också att de enkla lagarna och de fåtaliga institutionerna som upprätthöll dem riskerade att göra tjänstefolket rättslöst inom hushållet, med få möjligheter att hävda sina rättigheter.

Detta inbjuder till två reflektioner i förhållande till forskningen: för det första antyder det att tjänstehjonsstadgorna från 1664 och framåt inte nödvändigtvis gav upphov till det system med tjänstetvång och hel- och halvårstjänster som där föreskrevs. Snarare kan det ha varit så att de första tjänstehjonsstadgorna var en kodifiering av gällande praxis.

För det andra innebär detta tjänstehjonsstadgornas största påverkan kan ha varit att de möjliggjorde för tjänstefolk och husbönder att lösa sina konflikter inför rätten. Därmed bör tjänstehjonsstadgorna under kommande århundraden kanske ses som ett sätt för rättsväsendet, staten eller det allmänna att ta ett utökat ansvar för arbetsrelationerna inom det enskilda hushållet.

Eftersom relationen mellan husbönder och deras tjänstefolk sågs som en motsvarighet till den mellan föräldrar och barn innebar det att tjänstefolket teoretiskt sett var underordnade både sina husbönder och sina föräldrar. Både husbönder och föräldrar var skyldiga tjänstefolket fostran, beskydd och omvårdnad. Jonas Lindström och Jan Mispelaere argumenterar för att plikten att lyda auktoriteterna i föräldrahemmet kvarstod för tjänstefolket, även när de

*Husbondens
vård*

lämnat hemmet för att ta tjänst.³³² Lindström och Mispelaere ser även att det omvårdande ansvaret föll på tjänstefolkets släkt i första hand under den senare halvan av 1600-talet. Upprepade gånger nämns i källorna att föräldrar, även om de var fattiga, ansågs vara bättre lämpade att omhänderta sitt barn i händelse av skada eller sjukdom än dess husbönder eller fosterföräldrar.³³³ Lindström och Mispelaeres undersökningar avser tjänstefolket på landsbygden. Där fanns ofta föräldrarna på relativt nära avstånd – sällan mer än en dagsmarsch bort.³³⁴ Det är dock inte säkert att samma villkor gällde för större städer som Stockholm.

Vilket omvårdande ansvar tog då husbönderna för sitt tjänstefolk i Stockholm? Tänkeboksmaterialet innehåller sammanlagt 15 fall där ett tjänstehjon var sjukligt eller skadat och behövde vård. I 13 av fallen rörde det sig om sjuka eller skadade pigor, i endast två av fallen rörde det sig om drängar.

Min genomgång av fallen visar att i fyra av fallen föll den omvårdande lotten på det allmänna. Stadens roll i omvårdnaden av sjukt, gammalt och skröpligt tjänstefolk är sannolikt överrepresenterad i källmaterialet, eftersom omvårdnaden av sjuka i normalfallet antagligen kunde skötas utan att stadens råd behövde inblandas.

I ett fall rörde det sig om en gammal piga som begärde hjälp med försörjningen eftersom hon fallit av en byggnadsställning på Södermalms kyrka, varpå hon fick 5 daler. De övriga tre fallen rörde sig om ansökningar om att få läggas in vid stadens sjukhusinrättning – Danvikshospitalet. I ett fall begärde en ”fattig piga, sjuk och förlamad”

332 Lindström & Mispelaere, 2017 s. 10.

333 Lindström & Mispelaere, 2017 s. 9.

334 Lindström & Mispelaere, 2017 s. 4–5.

själv om att få bli inlagd där, eftersom hon ”ingenting till födo haver.”³³⁵ I ett annat var det en Hans Hofman smed som begärde att hans dräng som sedan en tid är drabbad av sjukdom ska kunna läggas in på hospitalet.³³⁶ I ett sista fall var det en hustru som bad att en piga som var inhyses hos henne skulle få läggas in eftersom pigan ”som är uti huvudsvaghet” inte ”själv kan regera sig, och ingen haver hon som aktar uppå henne.”³³⁷ Intressant är att i två av dessa fall hade det tidigare funnits en husbonde eller en hyresvärd som tagit hand om tjänstefolket, men som vänt sig till det offentliga när de inte längre ansett sig vara förmögna att fortsätta vårda den sjuke.

I ytterligare sex fall var det husbönderna som delvis tog ansvar för omvårdnaden. En husbonde klagade inför rätten att en dräng måste få tillstånd till att arbeta, eftersom husbonden ”haver mycket kostat på samma dräng medan han var sjuk och intet igen i betalning bekommit.”³³⁸ När det gällde en gammal piga var omvårdnaden som en betalning för lång och trogen tjänst då hon omnämns som ”liggandes där på sin sotesäng, vilken haver tjänt samma tid salig Henrik Hansson i 35 år.”³³⁹

I två fall höll sig husbönderna med pigor som var allmänt sjukliga och därmed hade en nedsatt arbetskapacitet. En piga beskrivs som retlig och sjuklig och alltid törstig, så att hon fick vara i tjänsten men inte kunde brukas till annat än att sitta i boden och sköta försäljning, ständigt med

---

335 Stb 1622–1623 s. 227.

336 Stb 1627 s. 3.

337 Stb 1624–1625 s. 160.

338 Stb 1618 s. 241.

339 Stb 1627 s. 204.

en stänka öl bredvid sig.³⁴⁰ I ett sista fall lät en husbonde under en pestepidemi i staden föra sina sjuka pigor till en annans hushåll, för att de där skulle kunna tillfriskna och inte smitta någon annan. Visserligen kan det lika gärna ha rört sig om ett sätt att skydda sig själv från smittan genom att göra sig av med pigorna från hemmet, men inför rätten formulerades detta som ett sätt att vårda pigorna. De två pigorna lyckades dock även smitta ned familjen i det hus de bars till, så att en hel familj insjuknade och avled.³⁴¹

Tjänstefolket kunde också vårdas av andra än sina husbönder. En piga som ”varit i skog att skära rör och stött upp ett sår” blev vårdad av bardskäraren på bekostnad av hennes farbror, en stalldräng.³⁴² En person berättade att hon varit tvungen att avbryta sin tjänst för att vårdas av sin bror när hon blev sjuk.³⁴³ En annan piga lämnade sin matmoders hushåll för att ligga sjuk i en grindvaktares torp.³⁴⁴

I ett sista fall, det som inledde detta kapitel, var det pigan Elisabeth som lämnades utan mat eller lön av husbonden när han reste bort fanns det inte någon som tog ansvar för att vårda pigan. Men det är tydligt vem som pigan Elisabeth förväntade sig skulle göra det – hennes husbonde.

Fastän att lagstiftningen inte ålade husbonden att vårda sitt tjänstefolk, utan endast gav husbonden rätt att få ersättning för omkostnaderna när deras drängar och pigor blev sjuka, verkar en del husbönder ändå ha tagit ett visst omvårdande ansvar för sina underlydande. Detta gäller särskilt i fall då tjänstefolket kunde förväntas bli friskt igen

---

340 Stb 1631–1632 s. 63–64.

341 Stb 1630 s. 214.

342 Stb 1603–1604 s. 231–232, 247.

343 Stb 1605–1608 s. 100.

344 Stb 1616–1617 s. 396.

och fortsätta att arbeta och göra nytta i hushållet – något som kan avspegla att konkurrensen om arbetskraften var hög och att det fanns ett värde i att hålla fast vid det tjänstefolk man kunde få tag på.

Att bli vårdad av sin husbonde var dock långt ifrån något som man kunde förlita sig på. Ytterst låg ansvaret för tjänstefolkets hälsa på dem själva och dess släkt nätverk utanför hushållet. Den som inte rimligtvis kunde bringa något värde åt hushållet kunde inte räkna med att bli omhändertagen av sina husbönder.

Hustavlan visar att det fanns vissa förväntningar på hur husbönderna skulle uppföra sig gentemot sitt tjänstefolk. *Husbondens våld* Ändå skulle tjänstefolket också lyda en husbonde som var argsint och orättvis. Men om tjänstehjonen själva tyckte att deras husbonde gick över gränserna för vad de kunde acceptera, vilka möjligheter hade de då att protestera? Vilka verktyg hade de att hävda sig gentemot husfadern eller matmodern?

En situation då tjänstefolkets handlingsutrymme visas särskilt tydligt i källmaterialet är då tjänstehjonet uppfattat husbondens våld som överdrivet eller orättfärdigt. Dessa fall är relativt ovanliga. Sammanlagt har jag funnit

30 fall, 20 med drängar³⁴⁵ och tio med pigor³⁴⁶ som nämner husbönders våld mot sitt tjänstefolk. I dessa fall rör det sig både om aga av tjänstehjon som nämns i förbifarten, men även grövre typer av våldsutövning. Att dessa fall är ovanliga kan ha flera förklaringar. Dels kan konflikter kring husbönders våldsutövning ha lösts på informella sätt utanför rätten, dels kan de ha tagits upp och lösts i kämnärsrätten utan att gå vidare till rådstugan. Även om kämnärsrättens protokoll är inkluderade i undersökningen medför detta att de är relativt färre, eftersom materialet från kämnärsrätterna är mer ojämnt bevarat än för rådstugurätten. De exempel som återfinns i fallsamlingen är huvudsakligen fall som fått vidare konsekvenser, varför de tagit upp i rådhusrätten.

Husbonden hade rätten, rent av skyldigheten, att aga sitt tjänstefolk med måtta.³⁴⁷ Att dra en husbonde inför rätta för att han hade använt ett övermått av våld var därför

---

345 Stb 1608–1613 s. 2, 7–8, Stb 1608–1613 s. 85–86, Stb 1614–1615 s. 128–129, Stb 1616–1617 s. 352–353, Stb 1616–1617 s. 34–36, 40–42, Stb 1616–1617 s. 225, Stb 1620–1621 s. 282–283, Stb 1622–1623 s. 472, Stb 1622–1623 s. 503, Stb 1627 s. 3, Stb 1629 s. 307, Stb 1629 s. 249–250, Stb 1631–1632 s. 323–324, Stb 1634 s. 89–90, Stb 1634 s. 120–132, Stb 1608–1613 s. 85–86, Stb 1616–1617 s. 218–219, Stb 1620–1621 s. 266–268, Stb 1631–1632 s. 37–38, Stb 1634 s. 76.

346 Stb 1614–1615 s. 12–15, Stb 1614–1615 s. 141–142, Stb 1616–1617 s. 136–140, 142, 146–148, 150–154, 156–157, 160–161, 163–164, 174–175, 185–190, Stb 1622–1623 s. 498, Stb 1634 s. 318, Stb 1600 s. 106–107, Stb 1614–1615 s. 68–70, 83–84, Stb 1616–1617 s. 396–399, 416–417, 426, Stb 1616–1617 s. 218–219, Stb 1631–1632 s. 301, 309.

347 Liliequist, 2001.

svårt, även då agan ledde till allvarliga skador. Den 19 juni 1616 klagade exempelvis Margareta Johansdotter över att hennes son Henrik sex år tidigare blivit ihjälslagen av den kungliga proviantmästaren Kristoffer Bjölo, när Henrik tjänade hos honom som köksdräng. Tidigare hade modern skrivit suppliker till myndighetspersoner men dessa hade inte gett något resultat. Att gå till rådstugan verkar ha varit hennes sista hopp om upprättelse. Kristoffer hade slagit köksdrängen då han kom in i köket och upptäckte att drängen tog färska småfiskar och kastade bort dessa i rännstenen. Proviantmästaren tog då en vidja och slog honom. Köksdrängen sprang därefter hem till sin mor och låg sjuk hos henne några dagar innan han avled av skadorna. Trots att drängen blivit ihjälslagen av sin husbonde tog rätten fasta på att han inte blivit slagen med annat än en vidja och ansåg sig därför inte kunna döma köksmästaren, som friades från anklagelserna.³⁴⁸

Men husbondens rätt att aga sitt tjänstefolk var inte allomfattande. Den 28 april 1634 framkom det att drängen Peder hade rymt från sin husbonde Måns Köttmånglare.³⁴⁹ Måns berättade att drängen lämnat hushållet efter att Måns slagit honom över ryggen med en sopkvast för att han misskött slakten. Drängen Peder hade då försökt att gå till sjöss, men Måns Köttmånglare gick till båten och hämtade tillbaka drängens kista med tillhörigheter till hushållet. Men enligt Peders egen redogörelse hade inte Måns bara slagit honom med en sopkvast, utan även med en yxhammare när Måns och hans hustru var fulla. Även pojken Holwaster i Måns hushåll hade blivit slagen, efter att han gått till Sorunda för att hämta en ox, men var för

348 Stb 1616–1617 s. 352–353. Citatet är från sidan 353.

349 Stb 1634 s. 120 och Stb 1634 s. 25–27.

långsam. Rätten dömde att drängen Peder skulle befrias från sin tjänst hos Måns.

Här någonstans gick gränsen för det rättfärdiga våldet. Måns menade att han endast slog Peder med en sopkvast och ansåg dessutom att han gjorde det som en tydlig disciplinåtgärd då Peder hade misskött sin arbetsuppgift, slakten av en ox. Om hans dräng flydde hushållet på grund av detta var det alltså drängen som gjort fel. Men drängen Peders beskrivning är en annan. Inte nog att han blivit slagen med en yxhammare, det hade dessutom skett när hans husbonde hade druckit sig berusad – och utan synbar anledning. Peder nämnde vidare, att det hade gått rykten om att Måns Köttmånglare hade betalat Peder för att skära av och hämta en tjuvhand från galgbacken, som sedan lagts i ölet som serverades på hustruns krog. Som redan nämnts fanns det under 1600-talet fanns föreställningar om att kroppsdelar från avrättade kunde besitta magiska krafter, eller på annat sätt vara potenta, även om dessa föreställningar kraftfullt beivrades av rådhuset i staden.³⁵⁰ Drängen Peder uppgav att han blivit hånad av de andra drängarna i staden för detta. Utöver att husbonden sades ha slagit sitt tjänstefolk med en yxhammare hade hans rykte som ärlig man fått sig en törn. Han både drack, uppträdde okontrollerat och sades instruera sitt tjänstefolk att stjäla kroppsdelar från galgbacken. När rätten dömde Peder till att vara fri från sin tjänst hos Måns underströk den att det legitima våldet handlade om någonting annat än hur ont det gjorde. Det handlade också, eller kanske framför allt, om varför tjänstefolket blev slaget och av vem.

---

350 Sandén, 2016 s. 216–217 nämner just detta bruk av kroppsdelar och Måns Köttmånglare.

Så vilka möjligheter hade tjänstefolket att protestera när husbonden var för våldsam? För vissa var den omedelbara lösningen att lämna hushållet, precis som drängen Peder gjorde efter att ha blivit slagen av Måns Köttmåglare. Men för det tjänstehjon som ville lämna husbondens hushåll behövde det finnas någonstans att ta vägen. Drängen Peder mönstrade på en båt som båtsman, möjligtvis en lösning som inte krävde särskilda kontakter. I andra fall tog tjänstefolket hjälp av släktingar, i den mån sådana fanns i närheten. I ett fall från den 10 december 1623 klagar en hustru på Norrmalm över att hennes piga hade sprungit ifrån henne och istället tagit tjänst hos Mats Smed i staden. Mats förklarade att han var pigans morbror och att pigans föräldrar skickat henne till honom. Under pigans tjänst hos hustrun på Norrmalm hade hon blivit slagen "all sönder med en brandstake både blodig och blå".³⁵¹ Matmodern hade också sagt till pigan att hon skulle "göra sig en järnpiska och slå henne med."³⁵²

Den 31:a december samma år berättade Knut Henriks-son för kämnärsrätten att han hämtat drängen Daniel från Finland. Drängen hade rest tillsammans med honom och börjat tjäna i hans hushåll. Han hade dock sedan lämnat tjänsten och gått hem till sin bror Jöns som tjänade i ett annat av stadens hushåll. När Jöns frågade Daniel om varför han inte gick tillbaka till sin tjänst svarade Daniel att han var rädd för att bli slagen.³⁵³

Vissa tjänstehjon valde alltså att försöka finna en ny tjänst hos en annan husbonde när de utsattes för våld. I

351 Stb 1622–1623 s. 498.

352 Stb 1622–1623 s. 498.

353 Stb 1622–1623 s. 503. Detta är min uttolkning av vad som i tänkeboken skrivs som "Cnutt Hindhersson"

andra fall konstateras det endast att tjänstefolket lämnat sin husbonde. I inledningen berättade jag om pigan Elisabeth som använt sin husbondes pengar för att inte svälta. Hon stannade kvar i hushållet, men berättade också att en annan piga i samma hushåll istället valt att flytta tillbaka till Finland.³⁵⁴ Hur resan gick till eller vilka möjligheter pigan flydde till är okänt. Kontakterna mellan Stockholm och Finland var täta och det är inte omöjligt att pigan hade släkt och vänner på andra sidan havet som gjorde att hon kunde finna sig en ny tjänst eller uppehälle där. Klart är i alla fall att hon då stod bortom sin husbondes räckvidd. I tänkeboksmaterialet finns inte några fall då husbönder krävt att få hämta tillbaka tjänstefolk från andra städer.

Rätten ålade inte husbönderna något krav på kompensation för övervåldet, men det tjänstefolk som lämnade hushållet kunde alltså bli befriade från tjänsten av rätten. Både drängen Peder som tjänade hos Måns Köttmånglare och pigan Lisa som blev hotad med en järnpiska och flyttade till sin morbror Mats Smed blev befriade från tjänst hos sina förra husbönder. Andra, som drängen Daniel, som hämtats över från Finland och flytt hem till sin bror då hans husbonde slog honom, blev ålagda att återgå till att tjäna husbonden kontraktstiden ut.

Den sammantagna bilden blir därför att tjänstehjonen hade mycket dåliga möjligheter att genom rätten få upprättelse gentemot sina husbönder när de utsattes för övervåld eller upplevde problem i hushållet. I de få fall när de faktiskt fick rätt på rådstugan var de sällan drängarna och pigorna själva som tagit upp ärendet från första början. Och sällan fick de någon annan ersättning än att bli fria från fortsatt

---

354 Stb 1631–1632 s. 264–265.

tjänst. Detta kontrasterar mot Uppenbergs och Østhus resultat från 1700-talets senare del och 1800-talets början, då tjänstefolket hade möjligheten att dra sina husbönder inför rätta inför olika typer av konflikter inom hushållet.³⁵⁵ Under 1600-talet framstår deras möjligheter att göra just det ha varit starkt begränsade.

Möjligheter till motstånd

Ibland slog tjänstefolket tillbaka. Kanske i brist på andra möjligheter, kanske i stundens raseri. Men det verkar ha varit ovanligt. Sammanlagt nämns i tänkeboksmaterialet tre fall där tjänstefolk, alla drängar, slagit sina husbönder.

Det lindrigaste fallet rör en husbonde som berättar om att han örfilat sin läredräng i handelsboden, varpå drängen tagit en åra och slagit sin husbonde över huvudet. Detta fall ledde till försoning mellan husbonde och dräng i rätten. Hur rätten resonerade i fallet framkommer inte av protokollet.³⁵⁶

En våldsammare reaktion på en husbondes aga var när humlegårdsdrängen Lasse Mattson blev tillsagd av sin husbonde att köra iväg och hämta humlestörar klockan fem på morgonen. Drängen vägrade eftersom han hade ont i foten. Då slog hans husbonde honom över ryggen med en humlestör. Konflikten framställs alltså i protokollet som att den utgick från en konflikt om husbondens auktoritet. Lasse Mattson ansåg inte att det var rätt av hans husbonde att kräva att han skulle utföra ett arbete

355 Østhus, 2013 s. 267–276. Det är även så jag uppfattar den juridiska praktiken som beskrivs hos Uppenberg, 2018 s. 250–252.

356 Stb 1629 s. 307.

när han var skadad. När hans husbonde slog till honom med humlestören tog Lasse en yxa och högg tillbaka så att husbonden dog. Drängen försökte sedan fly från platsen, men blev fasttagen.³⁵⁷

Ytterligare en konflikt som utgick från upplevda missförhållanden i hushållet, och som sedan eskalerade, togs upp av rätten den 18 juni 1608.³⁵⁸ Då berättades att den livländska adelsmannen Hans Mex suttit i en stuga tillsammans med Otte Grothusen och ”som bäst de sutto i stugan hörde de huru det bannades ute på gården”. Det var Grothusens dräng, Anders, som klagade över villkoren i sin tjänst. Även om Anders var Otte Grothusen dräng verkar de haft svårt att göra sig förstådda för varandra. Drängen kom från Småland och hans husbonde verkar inte ha kunnat tala svenska. Hans Mex sa till Grothusen: ”gå inte ut, utan jag vill gå ut till honom, efter jag kan tala svenska med honom”. Därefter gick han ut och läxade upp drängen. Hans sa: ”Varför låter du så, haver du icke mat och öl utav din junker?” Men drängen ville inte upphöra med sin klagan. När Hans Mex då försökte köra iväg drängen ”bannades” han och drängen ”brukade munnen”. Drängen sa: ”Jag är så god junker som du är” och sedan drog han sin värja. Också Hans Mex drog sin värja, slog till drängen, tryckte upp honom mot väggen och slog honom i ansiktet. Sedan vände han om för att gå tillbaka in i stugan till Otte Grothusen. Då sprang drängen efter honom och stack honom i ryggen med sin värja, ”dock så att han icke strax föll död neder, utan levde ända in på tredje dygnet därefter.”³⁵⁹

357 Stb 1620–1621 s. 282–283.

358 Hela fallet och samtliga citat: Stb 1605–1608 s. 2, 7–8.

359 Stb 1605–1608 s. 2, 7–8.

Både vad gäller Lasse Mattson som högg ihjäl sin husbonde med en yxa och drängen Anders som stack ned sin husbondes kompanjon Hans Mex verkar alltså en situation som utgår från missnöje med tjänstens villkor eskalera till vrede, våld och död. Det är talande att det endast rör sig om enskilda personer som slagit tillbaka mot sin husbonde. Aldrig nämns det i tänkeböckerna att tjänstefolket på något vis skulle gått samman för att ge igen. Det får det att framstå som mer sannolikt att de få gånger då en dräng slog tillbaka mot sin husbonde var tillfällen då drängen agerade i affekt.

Det viktigaste resultatet av genomgången av fall som störde relationen mellan tjänstefolk och dess husbönder är inte vad tjänstefolket kunde göra, utan vad de *inte* hade möjlighet till: att draga sin husbonde inför rätta. Det finns inte ett enda fall där en dräng eller piga själva dragit sin husbonde inför rätta. Istället var det när husbonden klagade på sina tjänstehjon, för att de stulit, slagits eller rymt, som anklagelserna mot husbondens vandel kom upp inför rätten. Väl inför rätta hade tjänstehjonen möjlighet att ha lagen på sin sida, men att faktiskt väcka åtal mot husbönderna var i praktiken omöjligt för tjänstefolk.

För att kunna åtala sin husbonde för övergrepp eller missdåd krävdes hjälp utanför hushållet. Det kunde vara släktingar. Det kunde också vara utomstående som gick med på att driva tjänstehjonets sak i syfte att skada hans eller hennes husbonde. På detta sätt hände det flera gånger att tjänstehjon blev en bricka i ett spel mellan olika hufvader. Allra mest cyniskt och rått framstår detta i fejden mellan Jacob Kopparslagare och hans styvfar, Marcus Kopparslagare.

Den 12 oktober 1616 slungade Jacob Kopparslagare ett knippe anklagelser mot styvfadern Marcus Kopparslagare. Jacob hävdade att Marcus hade begått hor, att han slagit sin hustru (som var Jacobs mor) och att Marcus hade okvädat honom. Han menade vidare att Marcus Kopparslagare ska ha våldtagit en tio år gammal flicka som tjänade som piga och var fosterbarn hos Marcus fem och ett halvt år tidigare. När Marcus var full ska han ha slagit sin hustru och sitt tjänstefolk och sedan kört ut dem ur huset medan flickan gömde sig under sängen i bagarstugan. När huset var tomt på folk ska han ha dragit ut flickan från under sängen, satt henne på sitt knä och ”bedrivit sin otukt med henne, och efter hon icke ville bejaka honom det, tog han henne med våld lade henne på en kista, lade sig uppå henne, och gjorde sin vilja med henne 3 eller 4 gånger, och hade han (sade hon) visst tagit livet av henne om icke en hans dräng Erik benämnd hade kommit för dörren och hostat.”³⁶⁰ När matmodern och en annan dräng senare kom hem frågade de flickan varför hon grät. När flickan berättade för dem sade matmodern att ”gud give fanen hade både dig och honom”.³⁶¹ Flickan uppgav att hon efter våldtäkten blivit ivägskickad av matmodern till ett annat hushåll, där hon legat i tre eller fyra veckor i sängen och ”gråtit ynkeligen och sade sig vara illa faren och sönder krossad av mansfolk att hon aldrig blivit god där över”.³⁶² Men Marcus skickade sina två drängar att hämta henne därifrån och skickade ut henne till en tredje husbonde, Nils Specht, som hon hölls gömd hos i ett halvår för att ingen skulle se hur skadad hon var.

360 Stb 1616–1617 s. 137.

361 Stb 1616–1617 s. 137.

362 Stb 1616–1617 s. 147.

Flickans berättelse backades upp av flera vittnen: drängen och flickans nya husbönder intygade att hon varit illa. Hennes kropp inspekterades av en grupp kvinnor som intygade att hon tagit skada av en våldtäkt. Domen såg ut att falla över Marcus Kopparslagare, men den 4 december kallades flickan åter in på förhör inför rätten. Där berättade hon först hur hon, genom ombud, erbjudits kläder och pengar av Marcus för att ta tillbaka sin anklagelse mot honom. Flickan berättade vidare att hon blivit övertalad av en annan att vittna mot Marcus.³⁶³

Var sanningen ligger i berättelsen om Marcus Kopparslagares våldtäkt går inte att säga utifrån de uppgifter som ges i källmaterialet. Rådhusrätten valde att fria honom då flickan bekänt att hon övertalats att vittna falskt. Men fallet visar hur den unga pigan användes som en bricka i ett spel av anklagelser mellan två hushåll. Det var också endast genom att få andra husbönder över på sin sida som en person som flickan Brita i Marcus Kopparslagares hushåll kunde ha möjligheten att ställa sin husbonde till svars för ett sådant brott. Själv ansågs hon inte vara trovärdig nog att vinna ett sådant mål. Detta innebar inte att tjänstefolket var helt rättslöst i sina husbönders hushåll, men för att hävda sina intressen behövde de ha hjälp av andra.

Tidigare hade ett annat tjänstehjon i Marcus Kopparslagares hushåll bett om hjälp utifrån för att värja sig mot sin husbonde. Redan sex år tidigare (1610) hade Jacob Kopparslagare anklagat sin styvfar Marcus för att ha slagit ihjäl en av sina egna drängar. Jacob berättade för rätten att han besökt Marcus vid hans verkstad och stannat över natten. När det var dags att sova hade drängen kommit till

---

363 Stb 1616–1617 s. 189.

Jacob och sagt: ”Käre fader Jacob, jag törs inte gå in, min far Marcus vill nu slå ihjäl mig.”³⁶⁴ Anledningen var att en öltunna blivit stulen ur hushållet och drängen misstänktes för stölden.³⁶⁵ Men Jacob hjälpte inte drängen utan lämnade verkstaden tidigt nästa morgon. Senare nästa dag fick han höra att drängen hade dödats. Marcus verkar alltså ha varit en problematisk husbonde som blivit dömd för och erkände både bedrägeri och hor vid olika tillfällen. Men precis vad som var sant och vad som var falskt i anklagelser mellan Marcus och Jacob Kopparslagare är som sagt svårt att reda ut. Det framstår dock som klart att tjänstefolket i Marcus hushåll inte själv kunde anklaga sin husbonde, utan behövde hjälp från någon utomstående för att föra fram deras klagan för rätten.

Stölder Det förekom också att husbönderna anklagade sina tjänstehjon för stöld. Motiven till dessa stölder kan ha varierat. I vissa fall framstår stölderna som protester mot husbondens agerande. Men det är endast i undantagsfall som man säkert kan säga vad som provocerat fram stölden. I några fall rör det sig om att tjänstehjon anklagas för att ha stulit från husbonden och sedan fört över stöldgodset till någon annan utanför hushållet, inte sällan en äldre kvinna eller släkting som sägs ha tubbat (hemligen uppmanat) tjänstefolket till detta.

För att skapa en översikt har jag nedan sammanställt samtliga fall där tjänstefolket anklagas (utan att nödvändigtvis dömas) för stöld i tänkeboksmaterialet, samt fördelat dem

---

364 Stb 1608–1613 s. 156.

365 Stb 1608–1613 s. 156.

över stölder utförda av tjänstefolket i grupp eller enskilt, samt om stölderna var riktade mot husbonden eller inte.

Tabell 4.1 Tjänstefolkets stölder

Drängars stölder		56
Varav:		
	Ensamma	29
	I grupp	27
Varav från husbonden		23
Varav:	Ensamma	16
Varav:	I grupp	7
Pigors stölder		61
Varav:		
	Ensamma	45
	I grupp	17
Varav från husbonden:		33
Varav:	Ensamma	26
Varav:	I grupp	7
Summa antal stölder		116
Varav från husbonden:		55

Källa: Stb. del 3–23.

Tabell 4.1 visar antalet stölder begångna av pigor och drängar som tas upp i källmaterialet, totalt 116 fall. Stölder i allmänhet var ungefär lika fördelat mellan drängarna och pigorna, även om det finns fler redogörelser i källmaterialet om drängar som anklagas för att ha stulit i grupp än pigor, som oftare anklagas för att ha stulit saker ensamma.

Stöldgodset var ofta, men inte alltid, av relativt litet värde: husgeråd och kläder och annat som man kunde komma över inom hushållet. I vissa fall var dock värdena betydligt större, som när drängar och pigor kom över innehållet i en handelsbod eller när två gesäller och en gatubodsdräng plundrade husbondens handelsbod på varor till ett värde av 2160 daler och sedan rymde.³⁶⁶

Av 116 fall där tjänstefolket anklagas för att ha stulit var nästan hälften, 55 fall, stölder från den egna husbonden. Oftast utfördes dessa stölder av tjänstefolket ensamma. Att stjäla från sin husbonde var enkelt så till vida att drängar och pigor levde och arbetade inom husbondens hushåll, men komplicerades av brist på eget utrymme att förvara stöldgodset på. Den som ville stjäla från sin husbonde hade egentligen bara tre alternativ: att förvara stöldgodset hos en vän utanför hushållet, att gömma det i sin dräng- eller pigkista som fanns i hemmet eller att begå stölden i samband med att man lämnade hushållet.

Vissa av tjänstehjonen framstår i materialet som nära kleptomanska personer. De stal ofta och från flera husbönder.³⁶⁷ I andra fall var stölderna ett sorts utnyttjande av den ställning som drängen eller pigan hade i en annans hushåll. De kunde tubbas till brottet av en släkting eller vän utanför hushållet och sedan vända sig till denna för att förvara sitt stöldgods. Pigan Margareta anklagades till

366 Stb 1631–1632 s. 208. Angående kläders värde var en jacka sannolikt värdefull för 1600-talets människor.

Ändå bleknar dess värde i jämförelse med vad gatubodsdrängarna plundrade åt sig.

367 Exempelvis: Stb 1614–1615 s. 32–34, Stb 1605–1608 s. 99–102, Stb 1608–1613 s. 12. Intrycket är att vissa tjänstehjons ställning låg nära något som kan betecknas som stadens trasproletariat.

exempel för att ha tagit sin matmoders nycklar och stulit ett stycke guld värt. Guldets gav hon till sin styvmoder som bodde på Västermalm. Margareta erkände brottet och berättade att hon återvänt och bett om att få guldets tillbaka, men att styvmodern vägrat. Margareta förklarade att det var styvmodern som lockat henne till att stjäla. Hon sa att hon lyssnat på henne på grund av ungdomligt oförstånd, men att hon nu ville bättra sig och bad om nåd. Matmodern bad då för henne i rätten. Hon sa att Margareta aldrig tidigare hade varit illojal mot henne, och rätten avhöll sig därför från att döma pigan.³⁶⁸

Men stölderna kunde också vara ett sätt för tjänstefolket att tillskansa sig den lön som det ansåg sig ha rätt till. När en dräng kontaktade en piga för att gömma stöldgods hos henne som han tagit ur sin husbondes lada förklarade han att han tagit sakerna eftersom han var orolig för att han inte skulle få sin lön utbetald.³⁶⁹ En annan dräng, som anklagades för att ha förskingrat 107 daler försvarade sig i rätten med att han hade inestående lön och att pengasumman därför rimligtvis kunde kvittas mot den.³⁷⁰ Även pigan Elisabeth, nämnd i kapitlets inledning, anklagades för att vara en tjuv tillsammans med hushållets andra piga. Hennes försvar var dock inte att de pengar hon tagit var sådant som var inestående till henne, men att hon behövde pengarna för att över huvud taget överleva i sin husbondes tjänst.

---

368 Stb 1620–1621 s. 288.

369 Stb 1635 s. 249.

370 Stb 1634 s. 76.

Sårbarheten i hushållet

Jag inledde kapitlet med att berätta om pigan Elisabeth. Hon lämnades utan mat när hennes husbonde reste iväg och var tvungen ta av husbondens pengar för sitt uppehälle. Inför rätten argumenterade hon att hon inte kunde anklagas för stöld eftersom det var husbondens ansvar att ta hand om henne. Hennes situation exemplifierar flera av de teman som detta kapitel har behandlat.

För det första argumenterade Elisabeth inför rätten utifrån den modell av fadersväldet som vi brukar använda för att förstå 1600-talets samhälle: att husbonden hade plikter gentemot tjänstefolket just som att tjänstefolket hade plikter gentemot sin husbonde. Han skulle ta hand om henne. Att Elisabeth över huvud taget argumenterade så är ett tecken på att föreställningen fanns i samhället, frågan är i vilken utsträckning den efterlevdes.

Undersökningen har också visat på ett flertal fall där husbönder valde att ta hand om sitt tjänstefolk i händelse av skada och sjukdom, i synnerhet när skadorna eller sjukdomen var av lindrigare karaktär. Det skedde inte regelmässigt, men var inte heller ovanligt, i synnerhet inte när tjänstefolket trots sin sjukdom kunde användas för att utföra lättare arbetsuppgifter.

Relationen mellan tjänstefolket och deras husbönder innan 1800-talets nypatriarkala strömningar har av Harnesk beskrivits som en genom hustavlan religiöst sanktionerad och ganska ensidigt repressiv relation, där tjänstefolket hade få rättigheter men omfattande skyldigheter.³⁷¹ Detta kapitel har undersökt den relationens teori och praktik. I praktiken har det visat sig att 1600-talets tjänstefolkssystem

---

371 Harnesk, 1986.

innehöll många av de grundläggande element som kom att betonas även i de kommande tjänstehjonsstadgorna under 1600-talets senare del och under 1700-talet. Det gäller tjänstetvång för dem utan egendom, fasta kontraktstider samt ett förbud att lämna tjänsten i förtid eller att locka till sig annans tjänstefolk, medan hustavlan instruerade tjänstefolket i lydnad till sin husbonde även om han var orättvis.

Det saknades dock institutioner som upprätthöll denna lagstiftning och norm. I praktiken fanns det därför sannolikt ett stort förhandlingsutrymme för tjänstefolket och dess husbönder om de så önskade. Ändå framstår det i tänkeboksmaterialet som att lagens ramverk i stor utsträckning faktiskt också avspeglade systemets praktik.

För det andra exemplifierar Elisabeths fall hur tjänstefolkssystemet gav tjänstehjonen få rättigheter. Medan forskningen visat hur drängar och pigor under 1700-talet och 1800-talet kunde dra sina husbönder inför rätta och också få rätt i domstol, framförallt i lönefrågor,³⁷² så lyser sådana fall med sin frånvaro i det tidiga 1600-talets tänkeboksmaterial. Denna förändring berodde antagligen på att senare tiders tjänstehjonsstadgor gav drängar och pigor konkreta lagstadgade rättigheter de tidigare inte haft. Under 1600-talet var drängar och pigors möjligheter till att protestera mot en våldsam husbonde, att tillskansa sig sin innestående lön eller att på lagligt sätt få sanktion för att lämna sin tjänst framstår som i det närmaste obefintliga. För att få rätt i konflikter med husbonden var tjänstefolket helt beroende av hjälp från utanför hushållet, från sina föräldrar eller andra borgare. Detta kan ha gjort situatio-

---

372 Uppenberg, 2018 s. 171–182, Østhus, 2013 s. 139–140.

nen ännu mer prekär i en stad som Stockholm, där många tjänstehjon hade sina födelseplatser många mil från staden.

För det tredje visar Elisabeths fall hur tjänstefolket var beroende av nätverk utanför hushållet för att på lagligt vis kunna hävda sina intressen i konflikter mot sina husbönder. Föräldrar och släktingar kunde dra sina barns eller anförvantes husbönder inför rätta vid olyckor eller misshandel, medan tjänstefolket själv saknade den möjligheten. Detta innebar att drängar och pigors klagomål mot en husbonde alltid krävde att någon annan tog deras parti och var villig att driva deras sak i rätten. Tjänstefolk utan släktnätverk kunde få upprättelse i rätten när deras husbonde uppträtt på ett oacceptabelt vis – genom att inte ge dem någon mat eller när husagan eskalerat till misshandel – endast i de fall då det var deras egen husbonde som dragit sina hjon inför rätta. Inte i ett enda fall lyckas tjänstefolket själv inleda ett åtal mot sina husbönder.

Ett av Elisabeths många bekymmer var att hon just saknade sådana nätverk. När lämnades ensam i hushållet och sedan när hon kastades i fängelse klagade hon att hon inte hade någon som kunde hjälpa till att ta hand om henne. Vilka alternativ hade hon då, utan möjlighet att mobilisera sitt nätverk för att konfrontera sin husbonde? I brist på släktnätverk eller förmåga att inleda åtal mot sina husbönder har undersökningen visat att tjänstefolket ofta försökte fly från tjänsten. De kunde även, efter utebliven lön eller som ett sätt att ge igen mot sina husbönder, stjäla värdesaker från hushållet. Det tjänstefolk som lyckats fly långt från staden kunde sällan återbördas till sina hushåll. Hur ofta stöld straffades är svårare att veta, eftersom det endast är när den uppdagas som den är noterad i rätten. I de fall betraktades den dock inte som legitim och flera

drängar och pigor dömdes till döden för stöld. Som vi ser valde Elisabeth att stjäla för att få ihop pengar till mat, medan hushållets andra piga flydde till Finland.

Men hur gick det då för Elisabeth när fallet kom upp på rådstugan? Rätten bedömde att hon varken straffas loskinnen som hon anklagades för att ha stulit, eller för de pengar hon spenderat. Men inte för att hon var oskyldig, utan för att hennes plågsamma fängelsevistelse innebar att hon ”för de penningböter som henne giva borde, det haver hon nu med kropp betalt.”³⁷³ Dock skulle de pengar hon spenderat dras från hennes lön. Även om rätten därmed visade viss förståelse för hennes situation så fick hon ingen annan ersättning för det än att hon undkom vidare straff. Detta är typiskt för tjänstefolkets rättsprocesser mot sina husbönder. Mycket sällan fanns det något annat för dem att vinna än att få lämna tjänsten eller att undgå att bli bestraffade. Denna studie visar att när det kom till det lagliga rummet så fanns det mycket lite för tjänstefolket att vinna, men oändligt mycket att förlora.

1600-talets tjänstefolkssystem gav alltså tjänstefolket ytterst få rättigheter. När en piga som Elisabeth som vi mötte i kapitlets inledning lämnades ensam utan mat av sin husbonde fanns det inte mycket som hon kunde göra inom lagens ramar. Detta gällde i allt väsentligt lika för både drängar och pigor. Dock kunde de hävda sin rätt med stöd utifrån. Den dräng eller piga som kunde använda sin familj eller andra kontakter kunde ha en relativt stark ställning gentemot sin husbonde, men den som saknade nätverk, som Elisabeth gjorde, hade få andra utvägar ur tjänsten än att fly när saker blev riktigt illa.

---

373 Stb 1631–1632 s. 264–265.

Kapitel 5

DRÄNGARNAS SLÄDFÄRD

Tjänstefolkets umgängeskrets, ära och konflikter

Vårvintern 1613 stod den tyske smedsdrängen Jacob anklagad för dråp. Han och smedsdrängarna Hans och Anders hade mött upp bonddrängen Måns på Södermalm. Efter att de druckit ”tre eller fyra kannor öl”³⁷⁴ tillsammans, kom frågan upp om Måns kunde ge dem skjuts med sin hästdragna släde. Det kunde han. De gav sig sålunda av utåt Nacka bruk över den frusna Hammarbysjön. Man får anta att de var ganska berusade.

Jacob hade med sig en bössa och ville skjuta lite längs vägen. Han blev varnad: ”Vakta dig, Jacob, hur du skjuter!”³⁷⁵ och just då reste sig Måns som körde släden samtidigt som Jacob fyrade av. Kulan träffade bonddrängen rakt i nacken och han avled nästan omedelbart. Släden verkar då ha stått ute på isen. ”Jag tänker vi får gräva den döde drängen i ett kärr”,³⁷⁶ sade Jacob. Hans hade en annan idé. De högg upp en vak i isen, lyfte upp den döde drängen i

---

374 Stb 1608–1613 s. 232.

375 Stb 1608–1613 s. 232.

376 Stb 1608–1613 s. 232.

huvudet och fötterna, och släpade ned kroppen i isvaken varpå de körde därifrån.³⁷⁷

Berättelser om våld och berusning ur tänkeböckerna vittnar om livets skörhet men ger också ledtrådar om andra vardagliga händelser. I detta fall är det berättelsen om hur drängar från olika hushåll möttes upp, umgicks och drack med varandra. Det är vad detta kapitel handlar om.

Joachim Eibach karaktäriserar 1600-talets hus som öppna för omgivningen. Människor levde i en sorts permanent offentlighet, alltid synliga för varandra.³⁷⁸ Därför menar jag att hushållen inte kan förstås eller studeras som stängda enheter. För att förstå tillvaron som dräng eller piga är det viktigt att förstå hur den positionen formade samspelet med människor utanför hushållet.

Kirsi Ojala menar dessutom att eftersom tjänstefolk ofta bytte tjänst bör deras kontakter utanför hushållet varit viktigare och starkare för dem än kontakterna inom hushållet. Hon visar också hur det tjänstefolk hon studerar (i Åbo och Odense i mitten av 1700-talet) aktivt umgicks med varandra på gator och torg i en sorts ungdomskultur under viss övervakning av deras husbönder.³⁷⁹ Ojals studie är dock ovanlig. Vanligtvis har tjänstefolk studerats i förhållande till sina husbönder. Deras liv utanför den patriarkala relationen har endast utforskats glimtvis.

Undersökningar om tjänare och tjänstefolk i Frankrike under 1600- och 1700-talet har tagit fasta på deras gränsöverskridande ställning i samhället. Sarah Maza beskriver det som ett liv på tröskeln; de som tjänade i städernas

377 Redogörelsen utgår från följande fall: Stb 1608–1613 s. 231–233.

378 Eibach, 2011, Sandmo, 1999 s. 131.

379 Ojala, 2008.

hushåll kom ofta från fattiga hem på landsbygden och tjänade hos de välbärgade. Följden blev en gränslandstillvaro. Tjänstehjonen var både en del av de välbärgades värld men ändå inte. De kom i kontakt med många samhällsgrupper, men framför allt så socialiserade de med andra människor i sin tjänsteställning. Hushållet var en bra grogrund för vänskaper. Ändå menar Maza att det inte går att prata om tjänstefolk som en särskild subkultur eftersom deras umgängesmönster var för brokigt för detta.³⁸⁰

Cissi Fairchilds menar på samma vis att tjänstefolk mest umgicks med annat tjänstefolk inom hushållen, och tecknar en betydligt mer instängd bild av deras sociala liv. Hon ser hushållet som begränsande för tjänstefolkets möjligheter att upprätthålla sociala nätverk i samhället. I hushållen kunde de dock verka som strebrar och karriärister som frenetiskt arbetade för att skapa nya nätverk, och klättra på samhällsstegen genom de kontakter de tillgängliggjorde sig i tjänsten.³⁸¹

Maza och Fairchilds beskrivningar av tjänstefolket utgår i första hand från att relationen mellan tjänstehjon och husbonde karaktäriserades av en avsevärd statuskillnad. Studier av nordiskt tjänstefolk under tidigmodern tid betonar istället hur jämlikt tjänstefolket var i förhållande till sin omgivning, skilda åt mer av sin ålder än av sin sociala och ekonomiska bakgrund.³⁸² Börje Harnesk menar

380 Maza, 1983 s. 107–154, särskilt s. 140–144.

381 Fairchilds, 1984 kapitel 3.

382 Detta stämmer också överens bättre med den bilden av tjänstefolket som Berkner, 1972 och Hajnal, 1982 ger, där tjänstefolket är som inhyrda barn i ett hushåll och där det inte finns något deklasserande i sig att vara tjänstefolk, utan att det snarare ses som en naturlig del av livet som alla går igenom någon gång.

att 1700-talets drängar och pigor i Norrland stammade ur en egalitär bondekultur och att de var ovilliga att helt underkasta sig en husbonde. De upprätthöll sina egna nätverk och affärskontakter – kanske med släktingar som själva var husbönder – utanför det hushåll där de tjänade.³⁸³ Tjänstefolket såg sig alltså, i allt väsentligt, som tillhörande samma grupp som deras husbönder. Det Norrland som Harnesk studerar skiljer sig dock sannolikt från det tidiga 1600-talets Stockholm.

Med utgångspunkt i föreställningar om den tidigmoderna äran är detta kapitel är indelat i två huvudsakliga ansatser. Den första redogör för tjänstefolkets vänskapliga umgänge utanför hushållet. Där kartlägger jag vilka människor drängar och pigor umgicks med och var de umgicks utanför tjänsten. Därefter följer vilka människor som de lånade och lånade ut pengar till och vilka de slog sig samman med för att begå stölder. Den andra ansatsen handlar om tjänstefolkets konflikter med människor i staden. Dessa undersöks genom okvädanden och våld där tjänstefolk var inblandade.

Eftersom studien utgår från rättegångsprotokoll blir vissa relationer och platser mer synliga än andra. Offentliga platser såsom krogmiljöer, gator och torg framhävs på bekostnad av mer intima miljöer. Det är bråkstakarna och tjuvarna som ställer till det för sig själv och andra som ger förutsättningar att studera tjänstehjonens umgänge på detta sätt. Det innebär att den vardagliga vänskapen, de enskilda och intima samtalen, lätt hamnar i skymundan för mer bullriga affärer. Protokollen ger en inblick i vilka

---

383 Harnesk, 1990 s. 134–135, Ojala karakteriserar om än implicit tjänstefolket som i huvudsak en ungdomsgrupp, Ojala, 2008.

typer av relationer som tjänstefolk kunde ha och på vilka platser samt det rum de tilläts ta i staden.

Ära i tidigmodern tid

Jag använder här *äran* som ett redskap för att förstå tjänstehjonens umgängeskretsar. Äran, eller hedern, ryktet och anseendet, var avgörande för en persons samhällsställning under 1600-talet. Äran var vägledande för människors beteenden, och var det som garanterade dem en plats i samhället, det som garanterade äktheten i deras utsagor. Den var, kort sagt, en förutsättning för ett fungerande dagligt liv under 1600-talet.³⁸⁴

Äran skulle uttryckas, visas upp och försvaras offentligt när den blev ifrågasatt. En äroförlust innebar uteslutning från gemenskaper och nätverk. Ett ärorikt rykte kunde också vara en tillgång. Den som hade ära var en ärlig person, någon man kunde lita på och någon som kunde delta på den rättsliga arenan, medan en person utan ära var en oärlig människa.³⁸⁵ Äran blev därför särskilt viktigt i ett samhälle som präglades av en muntlig snarare än skriftlig kultur. Utan textlig dokumentation var det en persons ära som garanterade sanningen i det som sades. Denna föreställning syns i sedvänjan att finna tolv människor som kunde svära en ed på ens ärlighet för att värja sig från brottsanklagelser när bevisningen var svag – kunde man bevisa att en person besatt ära intygade det även att brott inte hade begåtts.³⁸⁶

384 Amussen, 1993 s. 98, Collstedt, 2007 s. 76–78.

385 Liondstedt Cronberg, 2008 s. 117–118.

386 För mer om detta se Nauman, 2011. För ett resonemang om muntlig och skriftlig kultur, se Ong, 1991.

Men hur ska ära förstås? Vad var ära för något? Erling Sandmo menar att äran kunde uttryckas genom att visa att man höll sig inom tabuns gränser. Ärekränkning, eller okvädning, var att beskyllas för att vara någonting som man inte fick vara. En beskyllning om att ha överskridit samhällets gränser, om att ha brutit tabu. Ett exempel Sandmo tar upp är djurliknelser. Människor anklagade inte varandra för att vara som vargar, björnar eller hökar utan som hundar, kor och katter – tämjda djur som levde i ett farligt gränsland mellan natur och kultur. Gränsöverskridandet var hotfullt och tabu.³⁸⁷

Marie Lindstedt Cronberg beskriver ära som en värdegrund eller -system i 1600-talets samhälle som människor använde för att bedöma andras handlingar och för att vägledning för egna val.³⁸⁸ I Lindstedt Cronbergs studie om 1600-talets ära försöker hon förstå ärans beståndsdelar genom att undersöka okvädande i rättegångsfall, en ansats som hon delar med Johan Söderberg, Arne Jarrick och Hans Andersson.³⁸⁹ Deras studier visar att de förolämpningar man slungade mot varandra kretsade kring lögn, stöld och sexualmoral: "hundsfott"³⁹⁰, "skälm", "tjuv" och "hora".³⁹¹ Lindstedt Cronberg konkluderar: "Den folkliga hedern tycks först och främst ha varit sammanlänkad med dessa tre element – att tala sanning, att inte stjäla och att vara

---

387 Sandmo, 1999 s. 105–107.

388 Lindstedt Cronberg, 2008 s. 117.

389 Lindstedt Cronberg, 2008, Jarrick & Söderberg, 1998, Andersson, 1998b.

390 I betydelsen hundfitta. Något man främst kallade män. Jarrick & Söderberg, 1998 s. 49.

391 Jarrick & Söderberg, 1998 s. 49, Andersson, 1998b s. 127.

sexuellt dygdig och det förefaller som om hedern i hög grad slog vakt om dessa tre värden.”³⁹²

Anklagelserna var lika allvarliga oavsett om den kränkte var man eller kvinna. Att bli anklagad för hor, till exempel, var alltid graverande. Ändå finns det en tydlig skillnad i vilka förolämpningar människor fick utstå. Anklagelser om hor var långt vanligare mot kvinnor än mot män.³⁹³ Männen i sin tur blev oftare kallade skälm och skurk eller fick på annat sätt sin ärlighet ifrågasatt.³⁹⁴ Ära som värdegrund delades därmed av både män och kvinnor, men olika grupper i samhället var mer utsatta än andra för vissa beskyllningar. Det går att formulera det som att förväntningarna såg olika ut beroende på om man var man eller kvinna.

En persons ära var även knuten till dess samhällsställning, även om de inte var synonyma. Det fanns sannolikt drängar som sågs som både ärliga och oärliga. Men mästermannen (bödeln) var alltid en person som ansågs sakna ära, någon som det var tabu att umgås med, och som det ansågs skamligt att bli berörd av, även efter döden. Studier av okvädanden kan därför tolkas som att äran ska ses som en värdegrund, men en värdegrund med olika förväntningar på människor i olika positioner.

Sandmo beskriver två andra möjliga sätt att se på ära. Det ena är ära som social och individuell, en människas

---

392 Lindstedt Cronberg, 2008 s. 131.

393 Jarrick & Söderberg, 1998 s. 50–51. Fagerlund, 200 s. 222 menar dock att man inte bör överdriva denna sexuella komponents betydelse. Att vara anklagad för att vara hora var i första hand en anklagelse om oärlighet. Capp, 2003 s. 189 menar tvärt om att det faktum att sexuell ära var så nära förknippad med ärlighet i allmänhet är ett tecken på att sexuell ära var oerhört viktigt.

394 Jarrick & Söderberg, 1998 s. 49.

egna anspråk på stolthet och bedömning av sin förmåga som denne försöker få andra att erkänna. Den äran måste uppvisas, uttryckas och försvaras. Men om äran bara är en summa av uppfattningar så kan den inte kränkas, och hur ska det då förstås att en människa på 1600-talet kunde fråntas sin ära och bli ärelös?³⁹⁵

Sandmo framkastar även tanken att man kan se den tidigmoderna äran just som en rättighet.³⁹⁶ En persons ära kunde kränkas och en människa kunde bokstavligen frändömas sin ära i rätten. Frågan är då, enligt Sandmo, vad äran skulle vara en rättighet till och bestå av? Även om Sandmo själv överger tanken menar jag att man skulle kunna se äran som en sorts inträdesbiljett till olika platser: den som hade ära hade rätt att uttala sig om saker, att vittna, att gå på stadens krogar, att umgås med människor. Kort sagt att vara en del av samhället, och det var en rätt som kunde ifrågasättas med anklagelser om klandervärt – och implicit ärelöst – beteende och som kunde frändömas av rätten.³⁹⁷

Domstolarna användes för att återupprätta äran för de som blivit kränkta utan giltig anledning. Därför var det inte ovanligt att 1600-talets människor drog varandra inför rätta med beskyllningar och förolämpningar som uttalats mot dem offentligt. I fall då anklagelsen också gällde brott, som stöld eller hor, kunde ärans upprättande vara viktigare för den som anklagats än själva brottet i sig; den som hade ära begick ju per definition inte ärelösa brott. Domstolen blir genom upprättelseritualen även en arena för motangrepp. Den som ärekränker någon annan måste ha väl på fötterna

---

395 Sandmo, 1999 s. 102–103.

396 Sandmo, 1999 s. 103–104.

397 Sandmo, 1999 s. 103–104.

för att inte riskera att själv bli stämplad som en lögnare som sprider elaka rykten och förtal.³⁹⁸

Ett ytterligare annat sätt att se på ära återfinns hos Pierre Bourdieu. I en studie kring ära bland kabylliska bönder i Maghrebområdet beskriver också han ära som en djupt liggande kulturell värdegrund. Han betonar också äran som ett spel av utmaningar, riposter och motstötar. Det är också ett spel med regler. För det första måste utmanaren anse att den han utmanar är värdig att utmanas. Utmaningen är alltså i sig på sätt och vis ett erkännande. För det andra är det vanhedrande att utmana någon som inte kan anta utmaningen. För det tredje behöver en utmaning endast besvaras om den kommer från någon som anses värdig att utmana en. Spelet om äran blir därmed både ett sätt att försöka ta äran av varandra och ett sätt att bekräfta varandras samhällsposition.³⁹⁹

Ser man ära som ett sådant spel innebär det att personer kan placeras in i ett socialt sammanhang beroende på vilka människor de spelar spelet med, alltså vilka som de förolämpar och förolämpas av, på vilka platser och vilken förmåga de har att försvara sig. Ett konkret exempel på hur detta kunde te sig ut finns redan i denna avhandlings föregående kapitel: att tjänstefolk hade svårt att dra sina husbönder inför rätta kan ses som ett tecken på att de inte besatt lika mycket ära som deras husbönder och att deras vittnesmål mot dem därför skulle väga lätt på rådstugan om de inte också kunde få uppbackning av någon annan. Solveig Fagerlund som studerar kvinnors nätverk i det tidigmoderna Helsingborg ser också ett sådant mönster.

---

398 Lindstedt Cronberg, 2008 s. 127–129.

399 Bourdieu, 1993 s. 28–30, s. 46.

Hon skriver: ”Det var framför allt inom den egna sociala gruppen det var viktigt att få erkännande.”⁴⁰⁰

De olika infallsvinklar på den tidigmoderna äran som redovisats här utesluter inte varandra. Därmed kommer jag att arbeta med ära som ett begrepp med tre olika uttryck, dels ära som en värdegrund och förväntan på människors beteende, dels som en rättighet till inträde till vissa sammanhang och dels som en sorts spel som spelades mellan människor. Därmed blir ära i denna studie ett sätt att se vad tjänstefolkets anseende grundade sig i, vilka sammanhang de kunde få tillträde till och vilka människor de umgicks med och spelade spelet om ära med.

Tjänstefolkets umgänge i staden

För att få en bild av tjänstefolkets vänskaper genom det rättsliga materialet har jag sökt efter rättsfall där drängar eller pigor umgåtts med människor i andra sammanhang än arbetet. Det innebär att en mängd situationer som mycket väl kan ha varit viktiga för tjänstehjonens kontaktskapande har uteslutits. Till exempel kan drängar och pigor mycket väl ha funnit vänskaper inom hushållet, i arbetet och i de fall som de följde sin husfader eller matmor ut på en ölkällare. Det kan alltså funnits många sätt att knyta vänskapliga band på också inom fadersväldets ramar. Exempel på att hela hushåll ofta vistades på detta sätt på utskänkingsställen förekommer i forskningen.⁴⁰¹ Ibland hände det också att drängar gick i stadsvakten, antingen med andra drängar eller med andra borgare. Att tillsammans gå genom sta-

400 Fagerlund, 2002 s. 177.

401 För mer om hela hushåll som tillsammans vistades på utskänkingsställen, se Tlusty, 2001 s. 141.

dens gator i kvällningen var möjligtvis grunden till många nya vänskaper. Kanske svetsades gruppen samman av den gemensamma uppgiften att upprätthålla den allmänna ordningen när stadsvakten utmanades av skrånande soldater och tjänare.

Att följa med sin husbonde till en ölkällare eller att gå i stadsvakten behöver dock inte vara ett tecken på vänskaplighet. Frågan i detta kapitel är därför vilka tjänstefolk umgicks med när de själva valde sitt sällskap, bortom husbondens synfält och arbetsuppgifternas krav. Vilka träffade tjänstehjonen och var träffades de? Hade drängar och pigor möjlighet att upprätthålla sina egna sociala nätverk? Vilka olika förutsättningar hade drängar och pigor?

Förutom umgänge har jag inkluderat alla fall då tjänstefolk uppges vara borgenärer eller gäldenärer, samt sammanställt de fall då tjänstefolk begått stölder tillsammans med någon. Dessa samarbeten krävde sannolikt en hög grad av förtroende mellan personerna.

En uppenbar kategori har uteslutits ur undersökningen: vittnesmålen. Det hade varit mycket värdefullt att se vilka människor som var villiga att vittna till varandras fördel eller på annat sätt gå i god för en annan i rättsfallen och därigenom kartlägga tjänstefolkets vänskaper, men detta har dock inte varit görligt. Tänkeboksmaterialet innehåller allt för få fall där någon tydligt vittnar till någons fördel. De vittnesmål som står att finna har mer karaktären av redogörelser för händelseförlopp än försvarstal. Att i sådana fall särskilja mellan en redogörelse för en händelse och en väntjänst som leder till ett friande har inte varit möjligt.

*Umgänge
och drick-
ande*

Jag har i tänkeböckerna funnit sammantaget 55 fall där drängar eller pigor umgås med andra personer utanför tjänsten. 35 av dessa fall rör grupper där drängar umgås tillsammans med andra.⁴⁰² 17 fall rör pigors umgänge och tre fall nämner konstellationer bestående av både drängar och pigor.⁴⁰³

En stor del av materialet kretsar kring alkoholkonsumtion. I 30 fall av 55 förekommer någon form av alkohol,⁴⁰⁴ i synnerhet i de gruppkonstellationer där drängar deltog.

402 Stb 1603–1604 s. 122, Stb 1603–1604 s. 335–336, Stb 1605–1608 s. 96–97, Stb 1608–1613 s. 231–233, Stb 1614–1615 s. 20–24, Stb 1614–1615 s. 95, Stb 1616–1617 s. 24, Stb 1616–1617 s. 319–321, Stb 1618 s. 279–280, Stb 1619 s. 236–237, Stb 1619 s. 108–111, Stb 1602–1621 s. 323, Stb 1622–1623 s. 286, Stb 1622–1623 s. 370–373, Stb 1622–1623 s. 384–391, Stb 1622–1623 s. 219, Stb 1622–1623 s. 424–425, Stb 1622–1623 s. 434, Stb 1624–1625 s. 147–149, Stb 1624–1625 s. 187–189, Stb 1624–1625 s. 360–362, Stb 1626 s. 132–135, 144, 153, 159–160, Stb 1626 s. 150, 152, Stb 1628 s. 113, Stb 1628 s. s. 165–170, Stb 1629 s. 203, 205–206, 208–209, Stb 1631–1632 s. 376–377, Stb 1631–1632 s. 195–196, Stb 1634 s. 251, Stb 1634 s. 72–73, Stb 1634 s. 89–90, Stb 1634 s. 217–221, Stb 1634 s. 56–57, Stb 1629 s. 104–106.

403 Pigors umgänge: Stb 1600 s. 36–37, Stb 1603–1604 s. 181–182, Stb 1605–1608 s. 2, Stb 1608–1613 s. 191–192, Stb 1614–1615 s. 12–15, Stb 1620–1621 s. 329, Stb 1622–1623 s. 497, Stb 1622–1623 s. 54–56, Stb 1626 s. 270–271, Stb 1628 s. 188–189, Stb 1631–1632 s. 348, Stb 1634 s. 74–75, Stb 1634 s. 271, Stb 1634 s. 309, Stb 1635 s. 2–3, Stb 1619 s. 12–15, Stb 1620–1621 s. 63–65. Blandade grupper: Stb 1622–1623 s. 257–258, Stb 1624–1625 s. 355–356, Stb 1631–1632 s. 129.

404 De fall som inte rör bara drängar är: Stb 1603–1604 s. 181–182, Stb 1620–1621 s. 329, Stb 1622–1623 s. 257–258, Stb 1622–1623 s. 497, Stb 1631–1632 s. 348, Stb

24 av fallen utgörs av drängar som druckit tillsammans med andra män.⁴⁰⁵ Det stora antalet dryckessällskap bör förstås i relation till att det var i dessa sammanhang som det fanns risk för okvädanden, slagsmål och dråp; händelser som kunde hamna i rätten. Därför är det naturligt att denna typ av umgänge är vanligare i källmaterialet än mer stillsamma former av umgänge.

Man bör dock inte avfärda möjligheten att drickande tillsammans faktiskt var en viktig aktivitet för drängarna och ett sätt för ynglingar att knyta kontakter med andra män i staden. Undersökningar av dryckeskultur understryker hur viktigt det var för den manliga identiteten att dricka och hur stor roll det spelade vilka man drack tillsammans med.⁴⁰⁶ Ann Thlusty, som undersökt dryckeskulturen i Tyskland under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet, menar dock att krogen inte var öppen för alla. Endast sådana som själva kunde sköta ett hushåll och som inte var beroende av allmosor kunde vistas på krogen. Med andra ord menar Thlusty att krogmiljön var

---

1620–1621 s. 63–65. För drängars drickande, se noten nedan.

405 Stb 1603–1604 s. 122, Stb 1608–1613 s. 231–233, Stb 1614–1615 s. 20–24, Stb 1616–1617 s. 319–321, Stb 1618 s. 279–280, Stb 1619 s. 236–237, Stb 1622–1623 s. 370–373, Stb 1622–1623 s. 384–391, Stb 1622–1623 s. 219, Stb 1622–1623 s. 424–425, Stb 1622–1623 s. 434, Stb 1624–1625 s. 187–189, Stb 1624–1625 s. 360–362, Stb 1626 s. 132–135, 144, 153, 159–160, Stb 1626 s. 150, 152, Stb 1628 s. 113, Stb 1628 s. s. 165–170, Stb 1629 s. 203, 205–206, 208–209, Stb 1631–1632 s. 376–377, Stb 1634 s. 251, Stb 1634 s. 72–73, Stb 1634 s. 72–73, Stb 1634 s. 217–221, Stb 1634 s. 56–57.

406 Hansen, 2006) s. 243–246.

reserverad för husbönder.⁴⁰⁷ Med bakgrund av det är det anmärkningsvärt hur öppet drängar verkade röra sig på ölkällare och utskänkningsplatser i Stockholm.

Ett flertal fall indikerar att det i Stockholm var helt normalt för drängar att dricka på stadens krogar. Ändå verkar det varit en aktivitet som var kopplad till föreställningar om ära och redbarhet. I tänkeböckerna nämns hur Nils Henriksson och drängen Julius tillsammans gick in på Baggens källare och drack ett glas tillsammans med två andra män som de träffade på plats samt diskuterade hur de kände inför Erik Persson, som sades ha stulit en halv tunna salt.⁴⁰⁸ I ett annat fall stod två drängar och drack tillsammans i en källargång när den enes husbonde kom förbi och konstaterade att det bara är ohederliga människor som inte dricker inne på själva källaren utan gömmer sig utanför.⁴⁰⁹ Detta ger en tydlig koppling mellan drickande, plats och ärbardhet. Krogen var alltså en plats också för drängarna att vistas på och de var tvungna att uppföra sig på rätt sätt för att inte anklagas för ärelöst beteende.

De grupper drängarna umgicks i bestod inte bara av andra drängar, utan av alla möjliga människor, framför allt svennar i hushållen, soldater och båtsmän. Borgare, hantverkare och andra potentiella husbönder eller gifta män förekom dock ytterst sällan i umgängeskretsarna. Bland vännerna och dryckeskumpanerna finner vi trädgårdsmästare, soldater, drabanter, tjänare och en och annan person som endast benämns med tilltalsnamn, men majoriteten av drycks-sällskapen utgjordes av andra drängar, som ofta kan antas ha kommit från andra hushåll. När det kommer till större

407 Tlusty, 2001 s. 123.

408 Stb 1622–1623 s. 434.

409 Stb 1619 s. 236.

grupper av drängar som gick runt i staden tillsammans var det i många fall sådana som hade någon ytterligare titel, som köpmannadrängar, tegelslagardrängar eller stalldrängar. Även om det inte framgår av källmaterialet hur deras arbetsuppgifter var strukturerade är det rimligt att anta att dessa utgjorde en mer kvalificerad grupp, motsvarande gesäller. Denna grupp kunde kanske genom sitt arbete tillägna sig en gruppidentitet och en yrkesstolthet på ett annat sätt än vad andra drängar kunde, och därför i högre grad knyta band till varandra.⁴¹⁰

Redan i kapitlets inledning berättade jag om hur en tyskfödd smedsdräng druckit några kannor tillsammans med några andra drängar på Södermalm.⁴¹¹ Detta visar att drängar från olika hushåll och yrkesgrupper kunde träffas och dricka tillsammans utanför hushållet, och kanske de uppförde sig synnerligen vilt då de var utanför husböndernas räckvidd. Framför allt verkar det i huvudsak varit just drängar som träffade varandra. Ett exempel på att det var jämt mot andra drängar som en dräng mätte sitt sociala värde är när Måns Köttmånglares dräng Peder (vars bråk med sin husbonde jag redogjorde för i kapitel 3), som beklagade sig över att andra drängar retade honom då det skvallrades om att han har tagit en tjuvhand från galgbacken för att använda som magisk artefakt.⁴¹²

Det finns även två exempel på pigor som dricker tillsammans med varandra. Det första är pigan Agnes som gick hem till Margareta (som tjänade i ett annat hushåll)

410 Om arbetets gemenskap och identitet, se Ågren, 2016 s. 65.

411 Stb 1608–1613 s. 231–233.

412 Stb 1634 s. 25–27.

och bad henne hämta öl och brännvin.⁴¹³ Det andra är den så kallade rofferskan Brita som kom till en piga om söndagarna när husbondefolket var ute ur hushållet och då fick öl och bröd.⁴¹⁴ Men de kvinnliga vänskaper som återfinns i tänkeböckerna tycks ha utspelat sig i mer undanskymda rum. På samma sätt hade ”trollkonan” Abluna umgåtts med pigan Malin. Hon kom förbi på söndagarna när Malins husbondefolk var i kyrkan och tillsammans satt de och pratade.⁴¹⁵ Om det var på detta vis – i små personliga möten i hemmet under husbondefolkets frånvaro – som pigornas upprätthöll sina vänskaper så är det heller inte underligt att de så sällan förekommer i rättsprotokollen. En pratstund mellan två personer i hemmet innebar inte samma risk för våldsamt beteende som en grupp unga män som berusar sig på en ölkällare. Istället nämns händelser som hur Ingrid hade rymt från sin man med en båtsman. Senast som Ingrid sågs skulle ha varit när hon var på väg till ett bröllop, åtföljd av två hustrur som bodde vid Brunnsgränden och två pigor som ”hade sitt tillhåll” i Gråmunkegränden. När Ingrid flytt med båtsmannen var det pigorna som besökte hennes make och berättade att hon hade försvunnit.⁴¹⁶ De vilda krogsejourerna som drängarna deltog i framstår som mer ovanliga för pigorna. Att dricka alkohol ute i offentliga miljöer verkar ha varit särskilt reserverat för män.

De fall där tjänstefolk umgicks över könsgränserna med någon utanför hushållet verkar mest varit en följd av att vissa

---

413 Stb 1620–1621 s. 64. Pigan Agnes kommer att diskuteras närmre i kapitel 6.

414 Stb 1603–1604 s. 181–182.

415 Stb 1600 s. 36–37.

416 Stb 1628 s. 188–189.

personer befunnit sig på samma plats vid samma tillfälle. Till exempel så gick en hantverkare och pratade med sin dräng när de slog följe med en piga.⁴¹⁷ I ett annat fall hade glasmästarens dräng Jöran Pedersson varit berusad och av misstag avfyrat en pistol så att Pigan Margareta fick en hörselskada. Tydligt hade de umgåtts med varandra på något sätt, även om sammanhanget är oklart.⁴¹⁸ Möjligen undveks könsöverskridande umgänge eftersom kontakter mellan kvinnor och män på tu man hand eller utanför arbetet ofta tolkades som en form av uppvaktning.

Drängar och pigor hade även andra former av nätverk i staden som varken bestod av föräldrar eller husbönder, men som är svåra att klassificera. I ett fall nämns hur drabantens Jon Pedersson förvarade silverknappar hos Klement Mårtenssons piga⁴¹⁹, i ett annat fall hur en trädgårdsdräng hade gett husrum åt en månglerska som kallades för Tusendjävlars-Brita.⁴²⁰ I ett tredje, som kanske också är mest betecknande för en dräng eller pigas sociala ställning i staden, var en piga i hushållet fadder åt Anna Mårtensdotters barn. Modern var ogift och levde tillsammans med sin familj och kanske var det inte möjligt att få någon bättre beställd än hushållets egen piga att ta på sig uppdraget som gudmor åt barnet.⁴²¹ Men dessa nätverk verkar ha rört sig i samma kretsar som tjänstehjonens övriga umgänge utanför hushållet: det var huvudsakligen bland andra människor utan hushåll eller med en utsatt samhällsposition som tjänstefolk umgicks med på tu man hand. I detta framstår

---

417 Stb 1614–1615 s. 15.

418 Stb 1622–1623 s. 257–258.

419 Stb 1605–1608 s. 246–247.

420 Stb 1605–1608 s. 246–247.

421 Stb 1616–1617 s. 13, 15–17.

Stockholms tjänstefolk som likt det tjänstefolk som Maza studerat för 1700-talets franska städer.⁴²²

*Lån och
skulder*

Ett annat sätt att närma sig tjänstefolks vänskaper och förtroenden inom staden är genom att se till vilka människor de lånade ut pengar till och vilka de lånade pengar av. Tänkeboksmaterialet innehåller 33 fall under hela undersökningsperioden där en skuld mellan ett tjänstehjon och någon annan nämns, inestående löner undantagna.⁴²³ Dessa 33 fall utgör givetvis toppen av ett isberg; antagligen var tjänstehjonens lån ofta små, sällan var värda att nämnas i rätten.

Trots att skulder sällan nämns så ger de en viktig indikation på att tjänstefolk upprätthöll självständiga relationer utanför det hushåll där de tjänade. Att låna ut pengar till någon, ur egen ficka, visar hur de som en vänlig gest eller som en del av deras nätverk kunde dra stöd från omgivningen när de själva behövde hjälp. Men vilka summor var det tjänstefolk lånade ut till andra? Och till vilka lånade de ut pengarna till? Mönstret är överlag liknande för drängar och pigor. I nio fall hade en dräng lånat ut pengar och i åtta fall nämns en dräng som låntagare jämfört med att tio pigor nämns som utlånare och sex som låntagare.⁴²⁴

422 Maza, 1983 s. 143.

423 För en uppräknig av urvalet, se nedan.

424 Drängar som utlånare: Stb 1603–1604 s. 217, Stb 1603–1604 s. 231–232, 457 Stb 1605–1608 s. 274–275, Stb 1616–1617 s. 35–36, Stb 1618 s. 280, Stb 1620–1621 s. 221–222, Stb 1622–1623 s. 406, Stb 1629 s. 203, 205–206, 208–209, Stb 1634 s. 123, Stb 1628 s. 114. Drängar som låntagare: Stb 1601–1602 s. 186, Stb 1601–1602 s. 311, Stb 1603–1604 s. 296, Stb 1629 s. 203, 205–206, 208–209, Stb 1634 s. 123, Stb 1635 s. 337–338, Stb 1614–1615 s. 32–34. Pi-

Fallen är visserligen få, men de ger en sammanhängande berättelse. I vissa fall är det tjänstehjon som är låntagare; i ett fall har drängen Pelle lånat tre daler av en Jöran Hansson⁴²⁵, i ett annat är en piga satt i arrest för en skuld till en viss Spanikou.⁴²⁶ Det kan också ha rört sig om obetalda krognotor, som då en dräng blir skyldig en piga 3 daler för öl.⁴²⁷ Summorna det rörde sig om var oftast små, varierande mellan ett par daler till 9 daler som högst. Det rörde sig alltså knappast om några ekonomiska placeringar. Ändå ska man inte underskatta den sociala betydelsen av dessa små summor som lånades ut. Tjänstefolk betalades huvudsakligen i form av mat och husrum och hade antagligen begränsat med kontanter. Ett utlån av bara ett par daler måste ha överlämnats med visst förtroende och bör varit en tillräckligt stor summa för att utlånan skulle bli arg om den inte betalades tillbaka.

Bland dem som tjänstefolk lånade ut pengar till återfinns en hustru, en båtsman, en skraddare, en person som endast omnämns som Olof Fransson samt Abluna, en ”trollkona”. Bortsett från den skraddare som var skyldig en piga pengar rör det sig om människor som sannolikt inte hade något tjänstefolk själva.⁴²⁸ Pengar verkar ha lånats

---

gor som utlånanare: Stb 1600 s. 36–37, Stb 1601–1602 s. 186, Stb 1616–1617 s. 30, Stb 1633 s. 151, Stb 1634 s. 123, Stb 1634 s. 124, Stb 1603–1604 s. 181–182, Stb 1616–1617 s. 365, Stb 1618 s. 12, Stb 1634 s. 262–263. Pigor som låntagare: Stb 1622–1623 s. 425, Stb 1622–1623 s. 463, Stb 1629 s. 227, Stb 1634 s. 306–307, Stb 1634 s. 123, Stb 1619 s. 218–219, Stb 1622–1623 s. 344–345.

425 Stb 1601–1602 s. 186.

426 Stb 1624–1625 s. 330.

427 Stb 1634 s. 123.

428 Stb 1601–1602 s. 186–188.

ut till dessa under informella omständigheter. Trollkonan Abluna berättar hur hon visserligen kände borgmästarens piga Malin, men att deras samröre var ”ärligt och redligt” och endast bestod i att Abluna kommit köksvägen till hushållet där Malin tjänade, och att de satt och pratade med varandra några söndagar medan husbondefolket var på gudstjänst.⁴²⁹ Andra skulder omnämns när tjuvar har stulit och då använt delar av bytet till att betala av gamla skulder, som skulden mellan Didrik Rustkammardräng och en båtsman.⁴³⁰

*Stölder till-
samman* Ett annat sätt att förstå tjänstefolks vänskaper och kontakter på är att se till vilka de slog sig samman med när de begick brott. Ett vanligt brott där tjänstehjon slog sig samman med andra människor var i samband med stölder. Vilka kunde drängar och pigor skapa förtroende och kontakt med för att begå dessa stölder?

Stöld var ett av de vanligaste brotten i Europa under 1500- och 1600-talen. Men de nordiska länderna kan ha varit undantag. Stölderna var få och uppgick endast till någon enstaka procent av den totala brottsligheten. Det låga antalet rapporterade stölder i Norden skulle kunna förklaras med att stöldmålen sällan kom upp till domstol eftersom de löstes informellt.⁴³¹ Men Söderberg konstaterar att i de få stöldmål som förekommer i källorna gick de ofta upp från kämnärsrätten till rådhusrätten, som brukligt var med allvarliga brott, och att det inte var “många fall där

429 Stb 1600 s. 36–37.

430 Stb 1620–1621 s. 221–222.

431 Hypotesen framlagts av Sandmo. En hypotes som han dock förkastar som osannolik om än möjlig, Sandmo, 1999 s. 119–120.

kärandens attityd ger intryck av mildhet.⁴³² Att stjäla var ett brott som bröt mot ärans regler. Den som i lönnedom tog en annans egendom var alltid ärelös, och detta gjorde brotten allvarliga.⁴³³ Att de stölder som kommer inför rätten framför allt begåtts av människor i samhällets utkanter: lösdrivare, tjänstefolk och soldater, gör det sannolikt att det faktiskt handlade om ett sorts tabu i de nordiska länderna.⁴³⁴

Stockholm utgör heller inget undantag. Dag Lindströms studier visar att stöldbrott var ovanliga i Stockholm men ökade något under 1600-talets början. Det var då framför allt båtsmän och soldater som stod för stölderna, även om andra grupper som tjänstefolk också förekom.⁴³⁵ En undersökning av grupper som stjal tillsammans kommer därför att huvudsakligen beröra människor som befinner sig långt ned på samhällsstegen. I urvalet har jag uteslutit stölder som skedde tillsammans med husbonden, eftersom det i sådana fall är svårt att utröna vilken agens drängen eller pigan hade i att delta. Jag har även uteslutit häleri. Det är visserligen intressant var pigor och drängar lyckades sälja de varor som de stal, eller från vilka och när de köpte stöldgods, men det vore en allt för grov generalisering att jämställa den kontakt och det förtroende som finns mellan köpare och säljare av en del otillbörligt gods med den som man planerar ett inbrott med.

För att ge en översikt över de gruppbildningar tjänstefolk slog sig samman i för att begå stölder har jag här valt att lista samtliga grupper som stal där tjänstefolk förekom

---

432 Jarrick & Söderberg, 1998 s. 72–75, citatet från s. 74. För stölder: Österberg & Lindström, 1988 s. 88.

433 Sandmo, 1999 s. 122.

434 Sandmo, 1999 s. 120.

435 Österberg & Lindström, 1988 s. 109–116.

med de titlar som omnämns i tänkeböckerna. Bakom titlar som "tjuv" kan det givetvis finnas ett tjänstehjon, som tills alldeles nyligen skulle ha betitlats dräng eller piga. I fall där tjänstehjonet har blivit pådriven och uppmuntrad av någon annan har dessa noterats som den som "tubbar" (i detta fall i betydelsen i hemlighet uppmana) tjänstehjonet. Tubbandet kommer jag att återkomma till.

I tänkeboksmaterialet har jag funnit 33 stölder utförda av tjänstefolk i grupp. Det är inte orimligt att föreställa sig att drängar och pigor stal mycket oftare än så här men att de aldrig blev påkomna. Det är också möjligt att vissa ärenden aldrig kom upp i rätten. Ändå är mörkertalet här antagligen mycket mindre än i andra fall då det i det rör sig om ett tydligt brott som var enkelt att rapportera, förutsatt att det rörde sig om högre värden. I tabell 5.1 presenteras en översikt över vilka människor som tjänstefolk genomförde stölder tillsammans med grupperade efter samhällsställning.

Tabell 5.1 Tjänstefolkets kompanjoner i stölder efter social grupp

KOMPANJONER	DRÄNGAR	PIGOR
Nedsättande titlar	5	2
Tjänstehjon	12	6
Andra hushållslösa	5	1
Borgare och hustrur	0	1
Okänt	1	0
Summa	23	10

Källa: Stb. del 3–23.

För det första framgår av tabellen att männen är mer synliga i materialet än kvinnorna. Grupper som innehåller

män förekommer i 23 fall medan grupper med kvinnor endast förekommer i tio fall. För det andra är det tydligt hur könssegregerade grupperna var. Män slog sig samman med andra män och kvinnor med andra kvinnor. Vilken samhällsställning man hade i övrigt, som tjänstehjon eller inte, verkar ha spelat en mycket mindre roll än vilket kön man hade. I de fall då män slog sig samman med kvinnor röde det sig om situationer då det verkar funnits ett romantiskt, eller i alla fall sexuellt, uppsåt. Ett exempel är då Hovslagardrängen Hans Mattson åtalades för stöld; inte nog med att han stulit själv utan han hade tubbat pigan i hushållet att göra det samma. Tillsammans gömde de stöldgodset i sina kistor. Det var sedan tänkt utgöra en grundplåt för drängen och pigan den dagen de lämnade tjänsten för att gifta sig med varandra.⁴³⁶

De stölder som begicks i helt kvinnliga grupper begicks i två fall av två stycken pigor som slog sig samman för att stjåla. I ett av fallen hjälper pigan Malin till att dyrka upp ett fönster till det hushåll där hon tjänar så att pigan Karin, som även stulit från andra hushåll, kunde krypa in och ta lärft, lin och kläder från förrådsboden.⁴³⁷ I det andra fallet omnämns två pigor som tillsammans satt inspärrade för stöld.⁴³⁸ I andra fall har pigorna tubbats av en äldre kvinna utanför hushållet. I ett fall är det en styvmor och glasmästaränka, i ett annat fall en timmermanshustru.⁴³⁹ Att pigorna tubbats av någon annan, äldre utomstående person som kunde antas utöva auktoritet och inflytande över dem kunde användas som förmildrande omständighet

436 Stb 1620–1621 s. 264–266.

437 Stb 1622–1623 s. 480–481.

438 Stb 1620–1621 s. 319–320, 324.

439 Stb 1620–1621 s. 288, Stb 1622–1623 s. 58.

inför rätten. På så sätt blev förklaringen att någon tubbat en till en gärning ett sätt att överföra ansvaret på någon annan. Det visar också att tjänstefolket kunde ha andra, hierarkiska, auktoritetsband även utanför hushålls- och föräldrarelationerna. När pigan Margareta, som stulit pengar av sin matmor och gett till sin styvmor som bodde på Västermalm förklarar att hon i sin ungdoms oförstånd lockats till detta, vädjar hennes matmor till rätten att låta henne undkomma straff.⁴⁴⁰ I detta fall verkar det alltså som att matmodern visade förståelse för att den unga pigan var underställd två olika kvinnliga auktoriteter: dels hennes matmoder och dels sin styvmoder.

De grupper av kvinnor som stjal är alltså små, antingen två pigor tillsammans eller en piga och en äldre kvinna utanför hushållet. Men ett stöldfall, som involverade två hustrur, antagligen änkor, en inhyses kvinna och fyra pigor från olika hushåll, utgör ett undantag. Detta visar hur omfattande de kvinnliga nätverken och förtroendena kunde vara, även om dessa sällan blir synliga i tänkeboksmaterialet. I juni 1631 berättade en tjänare till ”Greve Nils” att ett hus hade lånats ut till den gamla kvinnan hustru Malin och hennes dotter, hustru Karin.⁴⁴¹ Greven hade lämnat ett par kistor i huset, men när tjänaren framträdde i rätten var kistorna borta. Brita Thomasdotter, som förr varit i tjänst hos Carl Banérs fru och som var inhyses i samma hus, stod anklagad för stölden. Hon erkände att hon tillsammans med en piga, Anna, som strax därefter dog, brutit sig in i rummet där kistorna stod med hjälp av en yxa. Sedan hade de båda kvinnorna delat upp godset mellan dem som bodde i huset. Den äldre hustrun, Malin,

440 Stb 1620–1621 s. 288.

441 Stb 1631–1632 s. 44–47.

förbjöd alla att tala om stölden och den piga de städslat skickades iväg för att hämta vatten medan de plundrade. Dagen efter gick pigan och hämtade en annan piga, Valborg, från ett annat hushåll och tog själv för sig av stöldgodset. De gömde godset hos en tredje piga. Någon tid därefter uppges Valborg har rymt från staden.⁴⁴² Fallet avslutas med dödsdomar för de äldre kvinnorna medan pigorna döms till hudstrykning. Fallet visar hur kvinnliga nätverk i staden kunde se ut, åtminstone i samhällets lägre skikt. När en piga i huset fick höra om kistorna som förvarades där så kontaktade hon andra pigor utanför hushållet. Det framgår också att de gömde stöldgodset hos en annan vän.

Bland de 23 fall av stöld som begicks i grupper där drängar var närvarande var relationerna mer jämlika. Drängarna som stal verkar i hög utsträckning slagit sig samman med andra drängar, dock ej nödvändigtvis från samma hushåll. I dessa gruppkonstellationer handlade det vanligtvis inte om unga drängar som tjänade ensamma i ett hushåll som slog sig samman med andra, utan drängar som även förtjänat en yrkestitel.⁴⁴³ Dessa kan antas ha haft en något friare roll gentemot husbonden och i högre utsträckning ingått i ett kollektiv på arbetsplatsen. Till exempel stal tre tegelslagardrängar en båt tillsammans och tre bössgårdsdrängar stal och sålde metall olagligen från verkstaden. I ytterligare ett fall hade en gatubodsdräng lämnat sin tjänst och återvände sedan tillsammans med två gesäller. Gatubodsdrängen hjälpte till att öppna sin gamla husbondes förråd och tillsammans stal de för 2 000

442 Stb 1631–1632 s. 44–47.

443 Att denna typ av grupperingar var vanligare bland män än kvinnor noteras av Gaw-projektet i samband med arbetsuppgifter, Ågren, 2016 s. 64.

daler.⁴⁴⁴ Dessa stölder var säkert i vissa fall bus, infall eller hämndaktioner mot husbonden eller någon annan, ett sätt för självhävdelse.

I vissa fall ges däremot intrycket att drängar kunde vara mottagliga för förslag om att hjälpa till att stjäla från människor ur samhällets lägre skikt. En ladugårdsdräng hjälpte en person att bryta upp ett förråd och fick som belöning en del av bytet, en annan dräng uppgavs inför rätten ha lämnat tillbaka de 13 daler som en tjuv fått honom till att gömma.⁴⁴⁵ Gränsen mellan tjänstehjon och brottsling verkar i de här fallen ha varit tunn. Vissa, men kanske inte alla, drängar och pigor kunde vistas i en värld påfallande nära människor som kan betecknas som samhällets utslagna. Eller så kan detta tolkas som att steget mellan tjänstefolkstillvaron och samhällets utslagna var mycket litet och att risken alltid fanns att falla ned på samhällsstegen.

Tjänstefolkets umgänge Vilket förtroligt och vänskapligt umgänge hade då drängar och pigor utanför hushållet i 1600-talets Stockholm? Det finns anledning att hantera resultaten försiktigt, eftersom urvalet i de tre fallgrupper som jag har undersökt – umgänge, lån och stölder – inte är särskilt stort. Trots detta framstår några mönster.

Det första är hur påfallande könssegregerat umgänget var. De vanligaste relationerna i rättsprotokollen var att män umgicks med andra män och kvinnor med andra kvinnor. Det andra är att tjänstefolk vanligtvis umgicks med annat tjänstefolk. Drängar umgicks med drängar, och pigor med

444 Stb 1631–1632 s. 199, 208, 287, 302.

445 Stb 1622–1632 s. 272–273 och Stb 1622–1623 s. 466.

pigor. När drängar eller pigor umgicks med någon som inte var dräng eller piga var det oftast med någon som på ett eller annat sätt tillhörde samhällets mindre bemedlade eller ansedda grupper: soldater, båtsmän och människor utan titlar eller med nedsättande titlar, som trollkona. Detta följer på ett ungefär det mönster som också Maza noterat för det franska tjänstefolket under 1700-talet.⁴⁴⁶ För 1700-talets Norrland menar Harnesk att tjänstefolket uppvisade en ovilja till underordning eftersom de stammade ur en egalitär bondekultur. Detta kapitel har dock inte funnit något som tyder på att tjänstefolket skulle ha sett sig som jämlikar med sina husbönder.⁴⁴⁷ Av materialet att döma verkar kön dock ha varit en viktigare strukturerande princip än samhällsstånd.

Drängarna och pigorna var inte bara åtskilda i sina umgängeskretsar, utan också i vilken typ av umgänge de hade. Drängarna, som i alla kategorier är långt mer vanligt förekommande än pigorna i källmaterialet, rörde sig ute i gaturummet tillsammans med andra och kunde ibland uppträda i stora grupper. I vissa fall uppträdde de i gäng med andra drängar med liknande titlar. I dessa fall är det lockande att tänka sig att det rörde sig om arbetslag som umgicks och drack tillsammans ute på stadens ölkällare, eller som gick tillsammans på stadens gator.

Pigorna å andra sidan förekom mindre ofta i källmaterialet. De få fall som finns visar att de tenderade att röra sig i mer slutna, förtroiligare sammanhang. De träffades på tu man hand och besökte varandra medan husbondefolket var i kyrkan om söndagarna. Men utöver deras relationer med andra pigor framkommer även andra typer av relationer:

⁴⁴⁶ Maza, 1983 s. 143–144.

⁴⁴⁷ Harnesk, 1990 s. 148–156.

de träffade gifta kvinnor, ibland släktingar, på ett sätt som jag inte kunnat se i materialet att drängarna gjorde. Dessa kunde fungera som förtrogna, som stöd eller som brottskompanjoner för dem, i en sorts relationer som innebar att de var dubbelt underställda, både sin matmoder och andra gifta kvinnor utanför hushållet.

Tjänstefolkets konflikter i staden

För att fullt ut förstå tjänstehjonens sociala sammanhang i staden räcker det inte med att enbart se till de vänskapliga och förtroliga relationerna. Det är också nödvändigt att undersöka deras ovänskaper och konflikter. När Maza undersökt tjänstefolk i 1700-talets franska städer menar hon att tjänstefolk ofta var föremål för misstankar och anklagelser från stadsinvånarna eftersom de varken passade in bland städernas arbetande befolkning eller bland de husbönder de tjänade hos. I dessa sammanhang kunde tjänstefolk ge svar på tal vid förolämpningar eller ta till nävarna för att värna sig. Samtidigt noterar Maza att tjänstehjonen ofta drog sig undan konflikt genom att söka skydd hos sina husbönder.⁴⁴⁸ Den miljö Maza beskriver framstår dock som en miljö med tydligare klassuppdelningar än bland Stockholms hushåll. Så, vilken ställning hade Stockholms drängar och pigor?

Hur tjänstefolket uppträdde i olika typer av konflikter med andra människor runt om i staden är viktigt för att förstå vilken förmåga en dräng eller piga hade att stå upp för sig själv och hävda sin egen rätt. Det är alltså angeläget att förstå vilka personer tjänstefolk hamnade i konflikt med

---

448 Maza, 1983 s. 133–136.

och hur de uppträdde i dessa konflikter för att förstå vilken självkänsla som dräng- eller pigrollen kunde innebära. I denna undersökning förstår jag självkänsla som en aspekt av ära, som jag redogjorde för i kapitlets inledning. För att undersöka denna självkänsla har jag valt två olika typer av konflikter i tänkeboksmaterialet: först har jag tittat på verbala konflikter, fall där det förekommer okvädingsord och förolämpningar. Därefter har jag undersökt våldsamma konflikter, alltså fall då en dräng eller en piga antingen blir slagen eller slår någon annan.

Frågorna som ställs i denna delundersökning är för det första vilka människor som tjänstefolk hade konflikter med, för det andra i vilka sammanhang de hade dessa konflikter, och för det tredje hur de agerade i dessa konflikter. Tillsammans kommer svaren att ge en bild av i vilken utsträckning tjänstefolk deltog i spelet om äran i det tidigmoderna Stockholm, på vilka platser och med vilka samhällsgrupper.

Under tidigmodern tid var en persons ärbarhet viktig för ens trovärdighet. Den som förlorade äran förlorade också sin förmåga att tala sant och att fungera i ett samhälle som på många sätt var strukturerat kring just trovärdighet. Ett exempel på hur en förlust av anseende kunde påverka någons trovärdighet syns i fallet med Henrik Åkares son. Efter att ha suttit fångslad en tid släpptes Henrik fri, eftersom den piga som vittnat mot honom hade befunnits vara "en offentlig hora, tjuv och förlöperska, som för sina odygder är bortlupen, den ock inga vitsord givas bör."⁴⁴⁹ Att som kvinnan som nämns här bli stämplad som tjuv, skälm eller

*Okväd-
anden*

---

449 Stb 1620–1621 s. 179.

hora kunde alltså ha högst praktiska följder bortom den rent personliga förolämpningen. Man förlorade förmågan att tala trovärdigt, att bli litad på. Men när ens ära var hotad fanns också möjlighet att få den upprättad genom att vederlägga falska anklagelser och förolämpningar i rätten.⁴⁵⁰

De historiska undersökningar som har gjorts kring rättsfall av denna typ tyder på att det fanns något av en västerländsk förolämpningskultur under tidigmodern tid. Några drag framstår som gemensamma över tid och rum, från den Nya Världen till Europa: för det första kunde tvister kring förolämpningar och falska anklagelser lösas i rätten, där den förfelade parten officiellt kunde få upprättelse. För det andra så är mönstret i vad man förolämpar varandra kring relativt konstant: män anklagas för att vara tjuvar eller skälmar, kvinnor anklagas för att vara horor eller på annat sätt uppvisa bristande sexualmoral.⁴⁵¹

Dessa förolämpningar och anklagelser kan ses som ett sätt för människor att hålla vakt om samhällsmoralen, ett sätt att delta i upprätthållandet av vissa allmänt hållna värderingar. Men det kunde också, samtidigt, användas som ett sätt att utmana eller ifrågasätta någon.⁴⁵² De förolämpningar som människor reagerat starkast på verkar ha varit sådana som förekom i närvaro av andra, på torget eller krogen, samt sådana som yttrades av personer tillhörande

---

450 Magnus Erikssons stadslag, rådstugubalken 30–33, i viss mån även Konungabalken 12.

451 För Paris i slutet av 1700-talet: Garrioch, 1987. Nya Frankrike under 1500–1700-talen: Moogk, 1979. 1600-talets Maryland: Norton, 1987. England: Capp, 2003 s. 189. På svensk grund har frågan undersökts av Falk, 2011, Jarrick & Söderberg, 1998 och Lindstedt Cronberg 2008.

452 Norton, 1987, även Hansen, 2006 s. 256.

samma krets som en själv.⁴⁵³ Bernard Capp menar dock att det är fel att karaktärisera den tidigmoderna tiden som en tid då man var särskilt känslig för förolämpningar. I sin undersökning av kvinnliga gemenskaper i det tidigmoderna England beskriver han istället gaturummet som en plats där människor hela tiden utmanade varandra verbalt och där den utmanade förväntades svara på elakheterna i en sorts förolämpningsduell. Det var endast i de fall då en person inte hade kunnat hävda sig i en sådan ordväxling som rätten kunde tjäna som en extra utväg för den förorättade.⁴⁵⁴ Det är inte osannolikt att det samma gäller för Stockholm under 1600-talet. Det innebär att jag inte ser på dessa okvädanden som något extraordinärt utan som en del av 1600-talets vardag, en del av ett dagligt munhuggande, som i just dessa fall som kommit till rätten inte kunnat lösas på annat sätt.

Hur såg då situationen ut för tjänstefolk i Stockholm under det tidiga 1600-talet? Hade de förmågan att delta i spelet om ärbarhet genom att förolämpa, förolämpas och svara på förolämpningar? Vilka personer och i vilka sammanhang hade de sådana verbala konflikter med?

Det finns få fall som rör förolämpningar i rättsmaterialet. Det beror framför allt på att de flesta förolämpningar – och särskilt de som var omskrivna i lagtexten – också var anklagelser om handlingar som faktiskt var brottsliga. En person som blivit anklagad av någon för att vara en hora, en skälm eller en tjuv kunde gå till rätten och få upprättelse för skymfen, men bara om personen faktiskt kunde bevisa

453 Garrioch, 1987 s. 116–117. Detta kan jämföras med hur Maza resonerar kring våldsutövning av tjänstefolk, Maza, 1983 s. 226.

454 Capp, 2003 s. 185–224.

att de inte var just horor, skälmar eller tjuvar utan hederliga kvinnor och män. Detta gör att det är svårt att skilja en förolämpning från en falsk anklagelse eller från en anklagelse fälld i, så att säga, god tro. En distinktion som ofta gjorts i protokollen kring förolämpningar är att det ibland nämns hur någon blivit ”skälld” för att vara något skamligt. Även andra beskrivningar förekommer, som att ”bruka mun”, eller att utbyta ”lastliga och obekväma ord”. Därmed har urvalet fått göras med viss försiktighet, i sökande efter de fall då det framstår som tydligt att det huvudsakligen rör de ärekränkande orden som en person söker upprättelse för, antingen i rätten eller med efterföljande handgemäng eller andra gärningar ute på stadens gator.

Under perioden 1600 till 1635 har jag funnit 29 fall där någon form av förolämpning omnämns. I 17 av fallen involverar fallet en piga, i tolv en dräng. I Dag Lindströms översikt över okvädningsbrott finner han 64 fall för perioden 1600–1624. Dock utgår Lindström från en annan typ av urval än vad jag gör i min studie, där det är själva domen och bötesbeloppet som styr hur han klassificerat olika brott, medan jag i denna studie baserar mitt urval på huruvida en förolämpning förekommer i själva rättsprotokollets redogörelser, oavsett om okvädandet är den huvudsakliga anklagelsen eller inte.⁴⁵⁵ Ändå innebär det att 29 fall där tjänstefolket är involverat under tidsperioden 1600 till 1635 bör ses som en ganska stor mängd fall, eftersom tjänstefolket bör ha utgjort någonstans mellan en tiondel och en femtedel av befolkningen i staden. Dessa fall kan tjäna som exempel på hur tjänstefolk kunde bete sig utanför hushållet. Det är rimligt att anta att de fall som

---

455 Österberg & Lindström, 1988 s. 85.

tas upp i rätten utgör en liten minoritet av det faktiska antalet förolämpningar. Normalfallet var säkerligen att dessa typer av konflikter löstes människor emellan, eller genom att den förolämpade svarade upp på utmaningen.

Av de 29 fallen så var drängarna den som utdelade okvädandena i sju fall och i fem fall mottagare.⁴⁵⁶ Pigorna var i tio fall utdelare av okvädanden och mottagare i sju fall.⁴⁵⁷ Både drängar och pigor verkar alltså både ha förolämpat och förolämpats. Vad gäller rena okvädanden är dock pigorna mer välrepresenterade än drängarna. En möjlig förklaring till detta är att de var mer mottagliga för okvädanden och anklagelser. En annan förklaring (som jag tror är mer trolig) är att drängarnas konflikter i högre utsträckning urartade till handgemäng och våldsamheter och att deras konflikter därför sällan kom att handla om vilka ord som uttalats utan vilka slag som utdelats.

Okvädandena följer samma mönster som så ofta annars under tidigmodern tid. En tredjedel av fallen (tio) av okvädanden var att en kvinna anklagades för att vara eller

---

456 Utdelare: Stb 1622–1623 s. 482, Stb 1622–1623 s. 196, Stb 1624–1625 s. 379, Stb 1626 s. 132–135, Stb 1629 s. 308, Stb 1634 s. 216, Stb 1635 s. 313. Mottagare: Stb 1600 s. 91, Stb 1616–1617 s. 418, Stb 1618 s. 223, Stb 1624–1625 s. 256–257, Stb 1630 s. 58–59.

457 Utdelare: Stb 1614–1615 s. 208, Stb 1614–1615 s. 207, Stb 1618 s. 398–399, Stb 1618 s. 401, Stb 1620–1621 s. 215–218, Stb 1620–1621 s. 321, Stb 1622–1623 s. 263, Stb 1622–1623 s. 352, Stb 1633 s. 317–318, Stb 1634 s. 238. Mottagare: Stb 1608–1613 s. 131–137, 140–141, Stb 1619 s. 235–236, Stb 1622–1623 s. 477, Stb 1624–1625 s. 461–462, Stb 1633 s. 289, Stb 1635 s. 287–288, Stb 1635 s. 289, 291.

kallades för hora.⁴⁵⁸ Detta var något som kunde sägas om pigor, men också något som pigor kunde säga om andra kvinnor.

Ytterligare en tredjedel (tio) av okvädandet bestod av anklagelser om att någon antingen var en tjuv eller skälms, alltså ett angrepp på någons hederliga uppförande.⁴⁵⁹ Både män och kvinnor kunde utsättas för denna anklagelse. I ett fall är det en djäkne som säger till en dräng att han är ”en tjuv och gammal bövel och vore väl värd att komma i galgen.”⁴⁶⁰ I ett annat fall är det Pigan Geska som okvädat en bastuman och kallat honom tjuv.⁴⁶¹ Dock är det endast män som anklagas för att *vara* tjuvar eller skälms. När en kvinna ogrundat anklagas för att vara tjuv är detta för något hon har gjort; hon anklagas för att ha stulit, inte för att i sig vara tjuv. Den subtila skillnaden ligger i om det är en persons handlingar som ligger till grund för anklagelsen eller om det är en persons trovärdighet i vidare perspektiv.

De övriga okvädningsorden är antingen vagt definierade i tänkeböckerna, som när en husbonde klagar att hans dräng Påvel angripit honom med ”tvenne lasteliga och

---

458 Stb 1608–1613 s. 131–137, 140–141, Stb 1614–1615 s. 207, Stb 1620–1621 s. 215–218, Stb 1620–1621 s. 321, Stb 1622–1623 s. 263, Stb 1622–1623 s. 477, Stb 1622–1623 s. 482, Stb 1624–1625 s. 461–462, Stb 1634 s. 216, Stb 1635 s. 289, 291.

459 Stb 1614–1615 s. 208, Stb 1616–1617 s. 418, Stb 1618 s. 223, Stb 1620–1621 s. 321, Stb 1624–1625 s. 461–462, Stb 1624–1625 s. 256–257, Stb 1630 s. 58–59, Stb 1634 s. 238, Stb 1635 s. 287–288, Stb 1635 s. 313.

460 Stb 1618 s. 223.

461 Med bastuman avses rimligtvis någon som arbetade på en badstuga. Stb 1614–1615 s. 208–209.

obekväma ord.”⁴⁶² I andra fall rör det sig om okvädanden av en mer allmän karaktär, som när Mårten Trotzigs dräng hade bett en av stadens kämnärer att ”kyssa sig i röven”.⁴⁶³ En förolämpning som även en ung finsk dräng tog till på fyllan, då han bad en accistjänare att ”honom kyssa *heffu witto*”.⁴⁶⁴ Uppenbarligen fanns det även något nedsättande i associationen med korv. Den unga drängen kallade även accistjänaren för ”korvknekt”. Vid ett annat tillfälle anklagar en upprörd hantverkarmästare en dräng för att ha kallat honom för ”Korv-Hans”, ett tillmäle vilket drängen värjer sig emot.⁴⁶⁵

Förolämpningarna liknar därmed ganska nära det mönster som återfinns i andra europeiska länder. I de fall som okvädningsorden finns noterade i protokollet rör det sig om anklagelser som angriper den andra mannens hederlighet med anklagelser om tjuvaktighet och skälmskhet, medan förolämpningarna mot kvinnor huvudsakligen var riktade mot deras sexuella heder. Dock användes bägge dessa som en sorts ställföreträdande värde på hur stor tillit man kunde ha mot dem. Både en skälm och en hora var en person som inte var att lita på.

Var utspelades då dessa bråk? I hälften av alla fall – 14 av 29 – är det inte möjligt att platsbestämma händelsen då rättegångsprotokollen i dessa fall endast nämner konflikten men inte dess sammanhang.⁴⁶⁶ Sju fall, fördelat på

462 Stb 1629 s. 307.

463 Stb 1624–1625 s. 377.

464 Stb 1626 s. 132–135 citatet från sidan 133.

465 Stb 1622–1623 s. 196.

466 Dessa fall är: Stb 1614–1615 s. 207, Stb 1616–1617 s. 417–418, Stb 1620–1621 s. 215–218, Stb 1622–1623 s. 263, Stb 1622–1623 s. 352, Stb 1624–1625 s. 379, Stb 1624–1625 s. 256–257, Stb 1629 s. 308, Stb 1633 s. 289,

tre fall för drängarna och fyra för pigorna, utspelade sig i stadsrummet.⁴⁶⁷ Tre fall där drängar medverkade utspelade sig i en annans hem eller krog.⁴⁶⁸ Fem fall där pigor var inblandade utspelade sig i hemmet.⁴⁶⁹

Mörkertalet är stort och det är svårt att säga något säkert om var många okvädanden utspelade sig. Den vanligaste kända platsen för verbala förolämpningar var dock ute i gaturummet, på torget, runt handelsbodarna eller på gatorna. Det hör kanske delvis till själva förolämpandets funktion; om ett okvädande skulle skada någons rykte allvarligt var det tvunget att uttalas i ett sammanhang då andra människor kunde höra det. Pigan Gertrud kallade till exempel Christopher Keses hustru för ”hora och rofferska” på torget inför de som satt där. En allvarlig anklagelse. I detta fall var tydligen Gertrud också säker på sin anklagelse, för att väl i rätten kunde hon frambringa vittnen på att hustrun faktiskt ägnat sig åt prostitution. Ändå är det inte pigan som går till rätten med en anklagelse om brott, dit kommer det först för att försonas eller bestraffa förolämpningen.⁴⁷⁰ I ett annat fall kallade en piga Olof Bössgårdsdräng för skälm inför hans fru på torget. Fru svarade med att kalla pigan för en gristjuv. Upprinnelsen till händelsen var att hushållet där pigan tjänat av misstag

---

Stb 1633 s. 317–318, Stb 1634 s. 238, Stb 1634 s. 216, Stb 1635 s. 313.

467 Stb 1618 s. 398–399, Stb 1618 s. 410, Stb 1620–1621 s. 321, Stb 1622–1623 s. 482, Stb 1622–1623 s. 196, Stb 1630 s. 58–59, Stb 1635 s. 287–288.

468 Stb 1600 s. 91, Stb 1618 s. 223, Stb 1626 s. 132–135.

469 Stb 1608–1613 s. 131–141, Stb 1619 s. 235–236, Stb 1622–1623 s. 477, Stb 1624–1625 s. 461–462, Stb 1635 s. 289–290.

470 Stb 1620–1621 s. 321.

tagit in en av Olofs grisar.⁴⁷¹ Det kan också ha varit så att kopplingen till handel som skedde på torg och vid bodar gjorde att dessa platser var särskilt viktiga arenor för att bevisa sin hederlighet och trovärdighet. Därför var det där som tjänstehjonen utslungade sina anklagelser om klandervärd beteende och själva anklagades. Fagerlund menar att just ekonomisk aktivitet och ära var nära förbundet med varandra.⁴⁷²

För drängarnas del utslungades även okvädanden i tre fall i krogmiljöer, en miljö som var en särskild arena för uttryckande av den manliga äran.⁴⁷³ Samtidigt försämrade berusningen människors omdöme. Ett exempel på detta har jag redan tidigare rört vid, då drängen Anders drack på en ölkällare och kallade en inspekterande accistjänare för det nedsättande epitetet ”korvknekt”.⁴⁷⁴ Drängen var uppenbart berusad och sur, och hans vänner höll fast honom när han försökte springa efter för att fortsätta bråka med accistjänaren. På samma sätt som torget kan ha varit en plats där det var synnerligen viktigt för kvinnor att framstå som ärliga kan krogen ha fungerat för den manliga äran. En plats där det var viktigt att synas och accepteras, men där denna rätt också lätt var hotad av anklagelser från andra.

I de fem fall då förolämpningar har utbytt i hemmet är det i samtliga fall pigor som varit inblandade och det var alltid pigorna som var mottagare av förolämpningen.⁴⁷⁵

471 Stb 1635 s. 285.

472 Fagerlund, 2002 s. 179.

473 Stb 1600 s. 91, Stb 1618 s. 223, Stb 1626 s. 132–135.

474 Stb 1626 s. 159. En accistjänare var en av dem vars uppgift var att hämta in accisen, en sorts avgift som togs för produktion av varor.

475 Stb 1608–1613 s. 131–137, 140–141, Stb 1619 s. 235–236, Stb 1622–1623 s. 477, Stb 1624–1625 s. 461–462, Stb

Det rörde sig ofta om fall av hemgång (överfall i hemmet) eller att oönskade gäster kom till hushållet. En man som besökte ett hushåll slog till drängen, kallade hushållets piga för hora och körde sedan ut dem båda genom porten innan han överföll matmodern.⁴⁷⁶ Ett annat fall beskriver en piga som leder ut en hustru som objuden gästade hushållet för att driva in en skuld. Då berättas hur hustrun ”började bruka munnen på henne”.⁴⁷⁷ När tjänstehjon förolämpades inom hushållets ramar verkar det alltså snarast ha rört sig om okvädanden som riktade in sig på en allmän hushållsära och inte mot tjänstehjonet självt.

Tjänstefolks okvädanden riktade sig mestadels till människor som generellt sett befann sig något högre upp på samhällsstegen än vad de själva gjorde. 13 av totalt 29 okvädanden var riktade mot hantverkare, handelsmän, hustrur eller andra borgare.⁴⁷⁸ Särskilt intressant är hur pigorna genom sina verbala förolämpningar tog del i upprätthållandet av samhälleliga normer. Deras okvädanden riktade sig ofta till andra kvinnors sexuella moral genom att de utpekade dem för att vara horor. Utpekandena var då riktade just till gifta kvinnor. I ett annat fall så nära på trakasserade en piga en hantverkare. Hon gick ”skrinnade av och ann”⁴⁷⁹ och ropade på en bergsknalles utanför Erik

---

1635 s. 289, 291.

476 Stb 1622–1623 s. 477.

477 Stb 1619 s. 236–237.

478 Stb 1608–1613 s. 131–137, 140–141, Stb 1614–1615 s. 207, Stb 1616–1617 s. 418, Stb 1618 s. 401, Stb 1619 s. 235–236, Stb 1620–1621 s. 321, Stb 1622–1623 s. 263, Stb 1622–1623 s. 482, Stb 1624–1625 s. 461–462, Stb 1630 s. 58–59, Stb 1633 s. 289, Stb 1635 s. 287–288, Stb 1635 s. 313.

479 Stb 1622–1623 s. 74.

Jacobsson slottssnickares gård. När han ropade åt henne att sluta utbytte de förolämpningar, som ledde till att Erik tog en yxa, slog till henne med skaftet och jagade efter henne tills hon lyckades gömma sig i en intilliggande gård.⁴⁸⁰ Om man ser till okvädanden och förolämpningar framgår det alltså att tjänstefolk i allmänhet och kanske pigor i synnerhet deltog i ett spel om ära och trovärdighet, där de anklagade och smädade andra. De tog plats som aktörer, de gjorde sin röst hörd och kunde i viss mån utmana andra människor i spelet om äran genom att ifrågasätta deras beteende. I just denna bemärkelse verkar positionen som dräng eller piga inte ha inneburit tystnad eller maktlöshet.

I källmaterialet har jag även funnit 112 fall där tjänstefolk antingen utsatts för våld eller utsätter andra från våld. *Våldsambeter*
Det finns flera andra fall där det är lätt att misstänka att våld förekom, eller där hot om våld förekom, men jag har begränsat studien till de fall som uttryckligen nämner våld för att undvika att bli för spekulativ. Även barnamord och våldtäkter har uteslutits ur undersökningen trots att dessa ju i högsta grad rör sig om våldsutövning. Våldets karaktär var dock i dessa fall så annorlunda från det våld som förekommer i övriga fall att de är svåra att jämföra och tolka jämsides. Husböndernas våldsutövning mot sina tjänstehjon har behandlats tidigare (kapitel 4) och har därför endast en jämförande roll i denna studie.

Dag Lindströms och Eva Österbergs undersökningar om brottsligheten i svenska städer under senmedeltiden fram till 1600-talets början visar att vardagligt våld utgjorde

---

480 Stb 1622–1623 s. 74–76.

den överlägset största brottskategorin över tid.⁴⁸¹ De fall som redovisas här kan inte ses som det totala antalet fall då tjänstefolk hamnade i slagsmål, eller utsattes för våld över huvud taget, i Stockholm 1600–1635. Tvärt om finns det goda skäl att tro att mörkertalet är mycket stort, eftersom det inte i något av fallen är tjänstefolket själva har initierat rättegångsprocessen. Att konflikterna ovan noteras av rätten kan antingen bero på att de framkommer i samband med något annat mål, eller att en av de inblandade har blivit dödad och att dennes släktingar eller husbönder söker rättvisa på rådstugan. Likaså bör de våldsamma konflikterna inom hushållet vara underrapporterade, dels för att husbonden ansågs ha rätt att aga sitt tjänstefolk (inom vissa gränser), dels för att det sannolikt var svårt för tjänstehjonen att söka upprättelse gentemot den husbonde som missbrukat sin makt över dem.

Detta innebär dock inte att 1600-talets Stockholm nödvändigtvis var en stad där våld var accepterat. Lindström menar att många av de våldsamheter som drogs inför rätta inte gäller mer än ett blåmärke, vilket i sig tyder på att människor visserligen var redo att ta till våld, men att våldet inte sågs som legitimt.⁴⁸² I kapitel 4 visar jag att just tjänstefolkets kapacitet att föra fram denna typ av ärenden till rätten var begränsad.

För att ge en översikt över materialet har jag delat in drängarnas och pigornas våldsamma konflikter i två kategorier; för det första våldsamheter inom hemmet eller tillsammans med husbonden. I dessa fall utsattes tjänstefolk för våld i egenskap av medlemmar i husbondens hushåll. Den andra kategorin avser våldsamma konflikter som ägde

481 Österberg & Lindström, 1988 s. 46–47.

482 Österberg & Lindström, 1988 s. 101.

rum utanför hushållet, utan att husbonden var närvarande och där tjänstehjonen uppträdde självständigt. Särskiljandet av dessa två typer av konflikter gör det möjligt att se var tjänstefolk försökte hävda sig, hur och mot vem. Detta visas i tabell 5.2.

Tabell 5.2 Tjänstefolkets våldsamma konflikter fördelat på sammanhang

SAMMANHANG	DRÄNGAR	PIGOR	SUMMA
Hemmet eller i sällskap med husbonden	18	15	33
Utanför hemmet, utan husbonden	58	21	79
	76	36	112

Källa: Stb. del 3–23.

Tabellen visar att för drängarna var det absolut vanligaste konfliktsammanhanget frikopplat från husbonden. Drygt två tredjedelar av drängarnas konflikter – 58 fall av 76 – rör våldsamerheter utanför hushållets sfär jämfört mot 18 fall av våldsamerheter inom hemmet eller i sällskap med husbonden. För pigornas del är antalet fall färre, sammanlagt 36 stycken. Även här ägde dock en stor del av konflikterna rum utanför hushållets sfär. I 21 fall rör det sig om konflikter utanför hushållet mot 15 fall av konflikter inom hemmet eller tillsammans med husbonden.

Det tydligaste mönstret när man jämför tjänstehjonnens våldsamma konflikter är skillnaden mellan drängar och pigor: gatuvåldet, eller våldet utanför hushållet, var jämförelsevis mer av en manlig arena och framstår också som den vanligaste platsen för drängarnas våldsamerheter. Jämför man de våldsamma konflikterna inom hemmet eller

med husbonden framstår dock drängar och pigors villkor och utsatthet som ganska lika. Det är även påfallande få konflikter över huvud taget mellan tjänstefolk och andra hushållsmedlemmar, utöver konflikterna mellan tjänstefolk och husbonden. Möjligen tyder det på att konkurrensen mellan tjänstefolk och andra hushållsmedlemmar var begränsad på olika sätt, antingen på grund av en tydlig statusfördelning inom hushållet, en intressegemenskap för de underlydande eller för att det inte fanns så mycket att konkurrera och bråka om hushållsmedlemmar emellan. Det kan även ha berott på att dessa konflikter var något som löstes inom hushållet, kanske via husbondens auktoritet. Dessutom har jag redan i kapitel 4 visat hur tjänstehjon hade svårigheter med att dra sina husbönder inför rätta. Det framstår som troligt att dessa ärenden sällan nådde fram till rådstugan. Mörkertalet över bråk inom hushållet som ej vädrats inför rådstugan bör därför vara stort.

Även om denna översikt ger en antydning om tjänstehjonens våldsamma konflikter och deras ställning inom och utanför hushållet så räcker det inte med att konstatera att tjänstehjon slog eller blev slagna. För att förstå hur tjänstehjon utsattes för, hanterade och idkade våld och bråkade i den tidigmoderna staden måste varje situation undersökas för sig för att förstå med vem de bråkade, varför och vilken roll de intog i konflikten.

I flera fall hamnade drängar och pigor i våldsamma situationer genom sitt arbete. Det kunde röra sig om konflikter inom själva hushållet. I ett fall som redogjorts för redan i inledningen till kapitel 2 kan något som liknar en konflikt om husbondens gunst skönjas. Den 15 april 1616 klagade Olof Bagare på sin mästervän Jacob ”och hans

piga Gertrud⁴⁸³ för att de hade ”hotat, slagit och bannat”⁴⁸⁴ en gosse, som var husbondens systerson som arbetat i hushållet. Gossen hade sedan försvunnit och ingen visste vart han tagit vägen, men det gick rykten om att han kastat sig i strömmen.⁴⁸⁵ En annan piga vittnade om att hon hört hur Gertrud bråkat med gossen, eftersom han hade ljugit för deras matmoder om att Gertrud och Jacob skulle ha stulit och sålt stöldgods. Enligt pigan ska Gertrud ha sagt att ”din kyrkogård är på Södermalm, och ditt hjärta skall brinna som elden i ugnen” till gossen samma dag som han försvann.⁴⁸⁶ Flera vittnade även om att de hört att gossen planerade att fly hushållet och åka till Tyskland. Frågan var om han blev slagen och därmed utkörd ur hushållet. Hade möjligtvis mästersvennen Jacob slagit honom? Antagligen var det inte husbondeparet. Ett vittne beskriver hur avhållsam man hade varit i agan mot just denna gosse, eftersom husmodern uppskattade honom som om han varit deras eget barn ”och det de slog honom under tiden gjorde de för hans bästa”.⁴⁸⁷ Ändå hade grannen, Anders Kastenns skräddare, blivit uppsökt av gossen som klagade över att han ofta blev slagen och att mästersvennen hatade honom. Grannen sa då åt gossen att berätta detta för sin husbonde. Snart därefter fann man ”en ung dräng som

---

483 Stb 1616–1617 s. 34 Det står så! Oklart om mästersvennen har en piga eller om det rör sig om att skrivaren har skrivit en felsyftning. Av sammanhanget verkar det onekligen som att Gertrud faktiskt är piga hos Olof Bagare och inte hos hans Mästersven.

484 Stb 1616–1617 s. 34.

485 Stb 1616–1617 s. 34, 39–40.

486 Stb 1616–1617 s. 40. Citatet sägs ha hörts av ytterligare två pigor.

487 Stb 1616–1617 s. 41.

intet skägg hade och svart hår flyta i strömmen”.⁴⁸⁸ Rätten fann att det inte fanns nog med bevis för att drängen som påträffats i strömmen skulle varit samma gosse som Olof Bagare saknade. Inte heller var bevisen nog starka för att mästersvennen Jacob eller pigan Gertrud skulle ha varit orsaken till att gossen flydde.

Det är viktigt att påpeka att det som här utlöser våldet är ryktet, eller misstanken därom, att gossen har baktalat mästersvennen och pigan inför deras gemensamma husbonde. Detta kan ses som ett utslag av en kamp om resurser, förmåner och uppmärksamhet inom ett hushåll där gossen tydligt var favoriten, även om mästersvennen bör ha haft en mer förmånlig ställning än honom. Men fallet innehåller också en komponent av ära, av att skydda sitt rykte och svara på anklagelser, något som inte begränsade sig till hushållets ramar utan även var viktigt i mötet med människor utanför hushållet. Sådana här fall är förekommer dock mycket sällan i källmaterialet. Det är vanligare förekommande att människor uppträdde våldsamt mot tjänstehjon inte för att skada dem personligen, utan som ett mer allmänt uttryck för ilska mot det hushåll där de tjänade och de funktioner de utförde. För de pigor som arbetade på utskänkingsställen fanns alltid risken att någon av gästerna skulle börja uppföra sig våldsamt och konfliktsökande. Ett exempel är mannen som kallade hustrun och pigorna som arbetade på en ölkällare för ”kåkhoror”, när han inte fick köpa mera öl. Mannen blev utkörd och överföll då pigan som nekade honom att komma tillbaka in. När han sprang mot henne tog hon fram en kniv och dödade honom.⁴⁸⁹

488 Stb 1616–1617 s. 41.

489 Stb 1608–1613 s. 142–145.

I fall då tjänstehjon överfölls kunde husbonden rycka in för att lösa konflikten och för att försvara dem. När en husbonde såg hur hans dräng hamnat i slagsmål med en dalknekt och blivit skadad på en krog ryckte han själv in i slagsmålet och slog ihjäl knekten. I sitt försvar inför rätten kallade han det senare för självförsvar, trots att det var hans dräng som hamnat i slagsmål.⁴⁹⁰ Ett liknande tillfälle, då en husbonde ryckte in för att ta över konflikten från sitt tjänstehjon, var när Måns Kolare var på Norrmalm och sålde kol med sin dräng Jöns. Måns stötte på en gammal bekant, Nils, som han hade ouppgjorda affärer med, varpå de gick bort och samtalade. Under tiden fortsatte Jöns försäljningen och gick före. Utanför Klara kyrka stötte Jöns så på Per Olofsson, Nils Bielkes tjänare, som slog till drängen så att hans hatt flög av. Måns och Nils såg hur Jöns blev slagen och när de kom ikapp frågade de Per varför han slagit drängen. Per svarade att: ”Jag tör väl slå dig med!”⁴⁹¹ Måns Kolare högg honom då med en yx-hammare och sedan började de båda att brottas och slåss tills Nils lyckades sära på dem. När de reste sig och gick åt var sitt håll vände Per och sprang efter Måns igen och slog ihjäl honom.⁴⁹²

I dessa ovanstående fall kommer tjänstehjonen mer eller mindre i vägen för våldsamheter från människor utanför hushållet, och de intar – åtminstone inledningsvis – en passiv roll. De blir slagna eller försvarar sig, men söker inte konflikt. Detta innebär dock inte att tjänstehjonens möjligheter att hävda sig när de var i tjänst var obefintlig. Om de utmanades som person kunde de också reagera. När

490 Stb 1608–1613 s. 87–88, 90–91.

491 Stb 1600 s. 156.

492 Stb 1600 s. 155–157.

pojken Anders, som arbetade i en verkstad, inte kunde ge den före detta kammartjänaren Lars sina varor fick han höra att hans far var en tjuv som förtjänade att hängas. Då hämtade pojken en påk och slog till Lars. Det som utlöste våldet, och som vände pojken Anders från att passivt svara till att gå till anfall, var just anklagelsen mot hans far och därmed i förlängningen ett angrepp på honom själv, snarare än på det hushåll där han tjänade. Lars vred sedan påken ur Anders' händer och slog ihjäl honom med den.⁴⁹³

Denna typ av passiva beteenden stämmer överens med vad Anna Hansen ser som idealet för underlydande i ett hushåll under 1600-talet. Man kunde värja sig själv och sin person som dräng och piga, men att värna hushållet och andra människor i det var en uppgift som ytterst hörde till husbonden.⁴⁹⁴

Fallen som berör tjänstefolkets inblandning i våldsamheter utanför hushållet visar dock att det kunde hända att drängar och pigor sökte konflikter utanför hushållet eller husbondens närvaro, exempelvis med människor som de själva stötte samman med utanför arbetet. I dessa fall var framför allt drängarnas konfliktmönster mycket annorlunda jämfört med det inom hushållet. Utanför hushållets ram intog drängarna en mer aktiv roll. När de kände sig trampade på sökte de målmedvetet upprättelse i konflikter. Ofta skedde detta i samband med alkohol.

Att fulla drängar blev våldsamma förvånar knappast, men berusning i sig utgör inte nödvändigtvis hela förklaringen. Som jag tidigare berört så var alkohol och drickande associerat med manlighet, gemenskap och ärbärdhet. Att

493 Stb 1624–1625 s. 223–224.

494 Hansen, 2006 s. 125. Se även Maza, 1983 s. 135 om tjänstefolkets undvikande beteenden vid konflikter.

konflikter blossade upp i samband med alkohol, eller på platser där man drack alkohol, behöver alltså inte handla om att alkoholen i sig gjorde drängarna våldsbenägna. Istället kan det förstås som att alkohol var kopplat till vissa föreställningar om manlighet, ära och självkontroll. När dessa ifrågasattes var det särskilt viktigt att försvara sig.⁴⁹⁵

Det är tydligt att även drängar omfattades av denna ärekultur kring drickandet. Ett av de få rättsfall där det otvetydigt framgår i protokollet hur den skymf som drev fram konflikten uppstod har jag redan berört i detta kapitel. Konflikten inleds med att en man, Hans Bilfelt, såg sin dräng stå och dricka i en källargång tillsammans med Anders plåtslagardräng. Hans sa åt sin dräng att han inte fick umgås med Anders, med kommentaren att hans dräng inte skulle borga Anders något eftersom ”om han vore rätt i sin sak skulle han gå in i källarstugan och dricka där som andra dricka, och icke så göra.”⁴⁹⁶ Någon tid därefter upptäckte Hans att hans fönster blivit sönderslagna och han kallade då Anders plåtslagardräng för skälm. Senare berättade Hans för rätten om hur Anders, utan att säga ett ord, gått efter honom och slagit honom med en käpp. Anders hade sedan jagat honom in i Bössgården och fortsatt att slå, tills han blev nedbrottad av folk runt omkring som skyndade till. I rätten försvarade Anders sig med att han gjort detta för att Hans kallat honom skälm, och han försöker få sin husbonde att styrka detta. Men husbonden vill inte stödja honom och säger sig inte ha varit närvarande när orden skulle ha yttrats. Därför döms Anders till böter.⁴⁹⁷ Drängen Anders blev alltså anklagad

495 Tlusty, 2001 s. 122.

496 Stb 1619 s. 236–237.

497 Stb 1619 s. 236–237.

av Hans Bilfelt för att sakna ära eftersom han drack öl på fel plats, och för den anklagelsen sökte han upprättelse på ett våldsamt och handgripligt sätt.

De konflikter drängarna inledde på ölkällare och utskänkningsställen var kanske orsakade av berusning men alls inga okontrollerade fylleslagsmål. Åtminstone i protokollen framstår det som att det kunde finnas en viss ordning i hur konflikterna föll ut. Hur en konflikt inleds, eskaleras och avslutas framgår ovanligt tydligt i ytterligare ett fall från Stockholms stads tänkebok: År 1616 var fyra ryttare från Upplands fana samlade hos Hans Linvävare på Östermalm i den norra förstaden. De drack några kannor öl. När en femte ryttare, Olof Druckin, anslöt till sällskapet började linvävaredrängen Mikael förolämpa honom. Han tog tag i Olof och försökte rycka honom bort från bordet där de satt och drack. Mikael sa till Olof att ”är du så god hovman, som du säger, så ut din skälm och slåss med mig!”⁴⁹⁸ Men Olof svarade ”jag haver intet med dig [att] beställa, gå din kos och bruka ingen mun!”⁴⁹⁹, men när drängen Mikael inte slutade, vände Olof tillbaka hem för att hämta sin värja.

När Olof kom tillbaka med sin värja hoppade Mikael på honom igen, kallade honom skälm och utmanade honom att gå ut för att slåss. Han hämtade sin värja som legat under bordet och gick ut ur huset. Olof och de andra ryttarna gick efter honom. Men profossen (befattningshavare i militära enheter som ansvarade för att upprätthålla lag och ordning) grabbade tag i drängens arm och drog in honom genom porten igen och sa till honom att ”du skall intet slåss!”⁵⁰⁰ Under tiden stod Olof ute på gatan där han

498 Stb 1616–1617 s. 362.

499 Stb 1616–1617 s. 262.

500 Stb 1616–1617 s. 262.

lagt sin värja på marken och placerat fötterna på den. Men när Mikael blivit släppt av profossen rusade han ut genom porten igen. Då tog Olof upp sin värja riktade några hugg mot honom och stack honom i magen så att han föll ned på gatan. Ett dygn senare var drängen död. När Mikael's bror, Johan Mattson i Uthammra tog fallet till rätten står Olof Druckin inte att finna. Endast profossen kunde vittna om händelserna.⁵⁰¹

Den här berättelsen visar på flera återkommande teman rörande drängars våld gentemot människor utanför hushållet. Trots att protokollet är kortfattat rymmer det information om deltagarna och det sociala sammanhanget. Det berättar även om platsen som konflikten utspelade sig på och visar tydligt hur den eskalerades.

Bråket utspelade sig hemma hos Hans Linvävare, där ryttarna satt och drack. Antagligen var linvävaredrängen Mikael också dräng hos Hans Linvävare. Det är lockande att tolka hemmet som en sorts krog, eftersom ryttarna samlades där för att dricka. Det kan också varit så att Hans Linvävares hem var den plats där några av ryttarna var inhysta, i väntan på att skeppas ut till den svenska hären på andra sidan Östersjön, eller kanske var de tvärt om på väg hem från det Ingemanländska kriget? I detta fall räcker det med att konstatera att Hans Linvävares hushåll var en plats där soldater var inkvarterade och samtidigt en plats där människor möttes och drack tillsammans. Samtidigt fungerade platsen också som bostad.

Det verkar som att husbönderna inte gärna blandade sig i de bråk deras drängar startat, förutsatt att det inte var med en annan husbonde eller om det inte gällde specifikt

---

501 Stb 1616–1617 s. 362–363.

det egna hushållet. Trots att bråket mellan ryttaren Olof och drängen Mikael antagligen utspelade sig i det hus där Mikael arbetade och där Olofs vänner var inhysta, så är husbonden fullständigt frånvarande. Den enda auktoritetspersonen som förekommer i berättelsen är profossen, som gör ett kortare försök att hindra Mikael från att gå ut till Olof när han väntade på gatan. Att husbonden inte blandades in i konflikten var kanske inte regel för bråk mellan tjänstefolk och andra, men i alla fall vanligt förekommande. Ett annat exempel där husbonden inte var inblandad var när drängen Göran Markusson följde sin matmoder hem genom staden och de passerade en soldat som ”gjorde sin otukt på gatan”. Matmodern fortsatte då att gå, medan soldaten gick mot drängen med dragen kniv. Drängen slog till honom med en rönnpåk han burit på, så att han föll omkull. Senare fick han höra att soldaten avlidit.⁵⁰² I båda dessa fall är det troligt att husbönderna fortfarande var i närheten när våldsamheterna utbröt, ändå valde de att inte gå emellan. De lät konflikten ha sin gång. Detta står i kontrast till vad Maza visat bland franska hushåll, där tjänstehjon verkar ha sökt skydd av sin husbonde och husbonden ingrep i konflikter i högre utsträckning.⁵⁰³

Vad konflikten mellan drängen Mikael och ryttaren Olof egentligen handlade om framgår tyvärr inte av protokollet, vars redogörelse börjar när Olof kom in till de övriga ryttarna och då drängen Mikael tog tag i honom och kallade honom för skälm. Det är dock osannolikt att det skulle rört sig om en spontan, irrationell ilska. Istället finns det flera indikationer på att konflikten eskalerades på ett nästan rituellt sätt.

502 Stb 1622–1623 s. 109, 121–122.

503 Maza, 1983 s. 133–135.

Inledningsvis förolämpade drängen ryttaren; han kallade honom för skälm och ifrågasatte hans förmåga som ryttare. Drängen uppmanade också ryttaren att slåss för att försvara sig mot anklagelserna. Detta var den första utmaningen, men Olof säger att han inte har något otalt med drängen. Dock ger han sig iväg för att hämta sin värja. När Olof sedan återvänder så blir han utmanad en andra gång. Mikael kallade honom åter för skälm, tog sin värja och gick ut genom porten, ut till gatan, och väntade där på att slåss. När Olof följde efter blev Mikael åter indragen i porten av profossen, som sa åt honom att avbryta duellen. Undertiden ställde sig Olof på sin värja medan han väntade, möjligtvis som ett tecken på att han inte själv var angriparen, utan för att visa att han endast hade sitt vapen för att försvara sig. När drängen Mikael sedan lösgjorde sig från profossen och åter kom ut på gatan blev han nedhuggen.

Genomgående i berättelsen framstår Mikael som den som initierar och driver konflikten framåt. Detta kan självklart vara en spegling av de vittnesmål som hörs inför rätten, som uteslutande kom från Olofs ryttarkollegor och profossen. Men även om berättelsen är tillrättalagd för att följa ett givet narrativ om hur Olof, trots att han dödat Mikael, endast försvarade sig framträder de upprepade förolämpningarna, utmaningarna och utträdanget genom porten ut på gatan som markörer som visar att det rör sig om något annat, mer ritualiserat, mer strukturerat än berusat och besinningslöst våld. Oavsett vad som ursprungligen utlöste konflikten är det tydligt att det behandlades som en fråga om ära.

Samma duelliknande förfarande ledde julen 1633 till den skotske drängen Wilhelm Frisells död på Stortorget. Flera månader tidigare hade två skrivare besökt en krog,

där de hamnat i slagsmål med en tjänare. I tumultet efter slagsmålet hade de stött på den skotske drängen David Brun och Thomas Glenn. Där började de munhuggas och sedan slåss, varpå en av skrivarna fick ett sår i huvudet. Skrivaren skickade därför en skriftlig begäran om upprättelse till David Brun. Efter aftonpredikan den 29 december 1633 mötte därför David Brun och hans skotska vänner skrivarna för att göra upp. Det visade sig att skrivarna och deras vänner var fler och tyngre beväpnade, varpå skottarna började springa, men Wilhelm Frisell kom inte undan.⁵⁰⁴ Detta visar att tjänstehjon hade en ära, som de utmanade och försvarade gentemot vissa samhällsgrupper.

Den sammantagna bilden är att tjänstefolk kunde utsättas för våld av människor som besökte det hushåll där de arbetade eller på andra sätt i samband med deras arbetsuppgifter. I dessa fall tolkades våldet som riktat inte bara mot tjänstehjonet själv utan även mot det hushåll där de tjänade. Det hände också att husbonden ryckte in till sitt tjänstefolks försvar. Utöver dessa konflikter inom hushållet så uppstod konflikter på stadens gator och utskänkningsställen. I dessa fall kan man se att drängarnas och pigornas uppträdande skilde sig tydligt åt. Redan tidigare har det visats hur drängar besökte ölkällare i grupp och var synliga i gaturummet på ett annat sätt än vad pigorna var. På dessa typer av allmänna platser försvarade drängarna ivrigt sin ära och manlighet mot andra grupper av ogifta och ostadgade män, vilket inte sällan ledde till våldsamheter som kunde anta ritualiserade former och drivas under lång tid.

---

504 Stb 1633 s. 10–13. Även 70–72, 90–91, 94–95 och 311.

Tjänstefolkets liv bortom hushållet

Smedsdrängen Jacobs slädfärd tillsammans med de andra drängarna över Hammarbysjön vårvintern 1613 tecknar en bra bild av det manliga tjänstefolkets umgängeskretsar. Det rör sig om drängar som möts och dricker i grupp med andra drängar. Det kan synas något enahanda. Om drängtjänsten fungerade som plattform för att knyta kontakter med andra människor så var det på detta sätt, genom att få kontakt med andra människor som saknade eget hushåll. Umgänget med människor som kan sägas tillhöra husbondekretsen framstår som mycket begränsat. Men gruppen som färdades i släden bestod av människor med flera olika sysselsättningar och kom från olika platser: Måns som körde släden var bonddräng medan Jacob som avfyrade bössan var en tysk smedsdräng. På det sättet knöt drängarna kontakt med många olika människor. Det samma gäller inte för pigorna. Deras umgänge framstår i jämförelse med drängarnas som i högre grad centrerat kring hushållet. Samtidigt så har studien visat att pigor kunde umgås och ha vänskapsband med andra gifta kvinnor än husmodern, relationer som kunde ha mer hierarkiska inslag än vad som verkar varit fallet för drängarna. Framför allt så framstår umgänget som mycket tydligt könsuppdelat. Män umgicks med män på vissa platser och kvinnor med andra kvinnor på andra platser.

Eibach med flera skriver att 1600-talets hem var öppna, inbäddade i grannskapet och att de präglades av hög insyn utifrån.⁵⁰⁵ Som en förlängning av detta bör alltså tjänstehjonens umgänge sträckt sig utanför hushållet där

---

505 Eibach, 2008, Sandmo, 1999 s. 131, Amussen, 1993 s. 96–97, 129.

de tjänade. Ojala har menat att tjänstehjonens nätverk utanför hushållet ofta kan ha betytt mer för dem än det inom hushållet.⁵⁰⁶ Vad gäller kontakt med föräldrar och släktingar så är detta antagligen sant. Tjänsten verkar inte i övrigt ha bidragit till många möjligheter att knyta vänskaper med andra människor som befann sig högre upp på samhällsstegen. Tjänstehjonens umgänge verkar ha kretsat kring människor i samma samhällsställning som dem själva.

Att drängarna framstår som så närvarande i Stockholms dryckes- och gatukultur är anmärkningsvärt. Drickandet var en arena för drängarna att befästa och bevisa sin manlighet på, och att de deltog i denna kultur understryks också av de många våldsamma konflikter som de drogs in i; konflikter där deras ära och manlighet behövde försvaras under ritualiserade former.

Även pigorna deltog i ett samhälleligt spel om ära i staden. Deras arena var torget och gaturummet och deras metod var inte våldet, men språket. De deltog precis som drängarna genom att anklaga människor för olämpligt beteende och att anklaga andra för att vara horor, tjuvar och andra nedsättande epitet. Precis som att drängarna slogs med andra män riktade sig pigornas okvädande huvudsakligen mot andra kvinnor.

Att drängarna och pigorna uppträdde aktivt och sökte leva upp till föreställningar om manlighet och vuxenhet i samband med alkoholkonsumtion och i gaturummet, eller föreställningar om kvinnlig dygd och ärbardhet på torget, står i kontrast med resultaten från kapitel 4, där det undersöktes hur tjänstehjon förhöll sig till sina husbönder. Resultaten pekade där på att deras uppträdande snarare kan beskrivas

---

506 Ojala, 2008.

som underdånigt och undvikande. De handlingsalternativ som stod till buds för både drängar och pigor i relationen till husbönderna utgjordes huvudsakligen av att försöka hårda ut i hushållet eller lämna det för att ta tjänst i ett annat. Detta kapitel synliggör därmed hur tjänstefolk kunde finna platser att hävda sig på utanför hushållet.

I detta kapitel påvisas också hur tjänstehjon kunde ses som en del av sin husbondes hushåll, en sorts förlängning av sin arbetsgivare, när andra människor försökte angripa det hushåll där de tjänade. Drängar och pigor blev ibland slagna och trakasserade i sitt arbete. Även i dessa situationer, när tjänstehjonen närmast kan ses som en del av den patriarkala relationen, intog de ett passivt förhållningssätt. Det var husbönderna som fick driva på för att söka upprättelse för vad deras tjänstefolk utsatts för. Husbönderna agerade alltså som sitt tjänstefolks ställföreträdare och beskyddare i relation till den kringliggande staden. Detta stämmer överens med de ideal för hur tjänstehjon skulle förhålla sig i hushållet, genom att ta ansvar för sig själva och inte för den större helheten, som beskrivits av Hansen.⁵⁰⁷

I jämförelse med Mazas bild av tjänstefolkets umgänge i och utanför hushållen i 1700-talets franska städer så uppvisar tjänstefolket i Stockholm många likheter. Även i Stockholm umgicks man mest med andra människor som inte själva förestod ett hushåll. Skillnaden är möjligtvis att tjänstehjonen i Stockholm i högre utsträckning verkar ha deltagit i konflikter utanför hushållet utan att söka hjälp från sina husbönder. Det är därför möjligt att tjänstefolket i Stockholm agerade med större självhävdelse än i franska städer.⁵⁰⁸

507 Hansen, 2006 s. 125.

508 Maza, 1983 s. 133–135.

Sammantaget innebär detta att tjänstehjon var synliga och gjorde sig hörda i staden och att de aktivt strävade efter att ses som vuxna människor som själva var kapabla att en dag förestå ett eget hushåll. Denna attityd parades med en undergivenhet gentemot husbonden inom hushållets ram. Detta innebar dock inte att drängarna och pigorna hade fri tillgång till umgänge med andra samhällsgrupper. Deras umgänge begränsades huvudsakligen till andra som var i en liknande position som de själva, oetablerade människor utan egna hushåll. Utöver könssegregeringen framstår denna skiljelinje som den tydligaste för tjänstefolket i den tidigmoderna staden.

Detta beskrivas som att tjänstefolk inte saknade ära helt och hållet. De kunde anklaga och försvara sig mot anklagelser om ärelöst beteende. De kretsar de rörde sig i och deras oförmåga att dra sina husbönder inför rätta, som avhandlats i föregående kapitel, visar ändå på hur svag tjänstefolkets ställning var avseende äran, åtminstone i samhället i stort. En dräng på krogen kunde hävda sig gentemot en soldat, men inte mot en annan husbonde. En piga på torget kunde anklaga någon annan för lössläppthet och bristande sexualmoral, men hade kanske svårt att själv visa upp på vilket sätt hon själv var ärbar på andra sätt än att rikta en anklagelse mot någon annan. Därmed framstår drängarna och pigorna som ett myller i samhällets marginaler, men oförmögna att själva ta plats främst på scenen i spelet om äran.

Kapitel 6

INGRIDS DANS PÅ VAKSTUGAN

Sexuella relationer i och utanför hushållet

Det var sed att ungdomar samlades för att umgås och festa i samband med likvakor.⁵⁰⁹ Sommaren 1632 dansades det och lektes runt den döde hemma hos Måns Larsson enspännare. Framåt natten dansade man ut ur stugan, ut på gården. Soldatsonen Lars jagade efter pigan Ingrid, kanske i någon storts lek, när en äldre kvinna satte krokben för honom så att han snubblade och föll. Han slog sig så illa att han blev sängliggande. Hans mor klagade inför rätten och det är genom henne som berättelsen om likvakan blivit inskriven i rättens protokoll.⁵¹⁰

Tjänstefolk som pigan Ingrid som dansade på likvakan var som regel ogifta. Ofta var pigorna och drängarna också ungdomar med allt som hör dit: sökande efter en livspartner, längtan efter kärlek eller bara ren lust och omdömeslöshet. Men de saknade egna rum och hushåll. Dessutom var de underkastade både husböndernas övervakning och en lagstiftning som å det strängaste förbjöd alla former av för- och utomäktenskapligt sexuellt umgänge. Detta ka-

---

509 Hagberg, 1937 s. 250.

510 Stb 1631–1632 s. 384.

pitel handlar om deras sexuella relationer. Både de som accepterades av omgivningen och de som fördömdes. Det handlar om vilka människor tjänstehjon hade sex med, i vilka sammanhang och hur tjänstefolkssystemet formade deras möjligheter att träffa en partner.

I ortodoxins tidevarv

Rafaella Sarti menar att tjänstefolkssystemet kan ses som en sorts institutionaliserat celibat. Ingen husbonde ville att deras tjänstefolk skulle gifta sig eller skaffa barn eftersom det skulle innebära att husbönderna tappade kontrollen över sitt hjon då det plötsligt fick en egen familj att ta hand om. Sarti bygger sin studie framför allt på handböcker riktade till husbönder om hur de bör behandla sina anställda och andra skrifter som rör det ideala hushållet. Men mycket tyder på att tjänstefolkssystemet i praktiken fungerade annorlunda. Det påpekar även Sarti själv.⁵¹¹ Sarah Maza ser istället tiden i tjänst som en tid då i synnerhet pigor kunde arbeta för att spara ihop till sin hemgift. Genom tjänsten träffade pigorna olika män, sökte äktenskap och samlade pengar. Tillslut gifte de sig ofta med människor ur stadens arbetande befolkning.⁵¹²

För 1700-talets del menar både Marie Lindstedt Cronberg och Karin Hassan Jansson att föräktenskapliga förhållanden var vanliga och att de bemöttes med överseende.⁵¹³ Även om ett äktenskap idealt sett utgjordes av förlovning, lysning och giftermål i kyrkan så har Malin Lennartsson visat att även ett samlag under äktenskapslöfte

511 Sarti, 2008.

512 Maza, 1983 s. 62–63, 83.

513 Lindstedt Cronberg, 1997 s. 103, Jansson, 2009.

under 1600-talet ansågs vara det samma som ett fullgott äktenskap.⁵¹⁴ Så länge som paret gifte sig när de väl fick barn bör alltså föräktenskapliga relationer inte ha varit ett problem.

Detta innebar att handlingar, som i lagens snävaste mening var olagliga, ändå ansågs som legitima, som en sorts frihet under ansvar. Jansson skriver: ”Att tafsa, lägga sig i någons säng, be någon löska sig et cetera var nödvändigtvis inte illegitimt eller olagligt.”⁵¹⁵ Visserligen borde kvinnor vara kyska och män var behärskade. Men någon gång måste en man våga ta ett initiativ, och någon gång måste en kvinna säga ja.⁵¹⁶ Så länge som umgänget skedde med äktenskap i sikte ansågs inte heller kvinnans ära ta skada.⁵¹⁷ Jansson understryker också att det är viktigt att skilja på vad som ansågs olagligt och vad som ansågs som illegitimt. Det största hotet i en för- eller utomäktenskaplig förbindelse låg i om den hotade hushållet och därmed samhällsordningen. Kullkastades husbondens auktoritet, upplöstes hushållets gränser, eller föddes det barn som ingen ville ta hand om så skapade det allvarliga problem.⁵¹⁸

Både Lindstedt Cronberg och Jansson påpekar hur romantiska och sexuella relationer ofta uppstod i mötet på arbetsplatsen. De nämner tjänstefolk som tjänade i samma hushåll och låg med varandra på platser som var något undanskymda från husböndernas insyn, i fäbodrar,

514 Lennartsson, 1999 s. 157–160, Lindstedt Cronberg, 1997 s. 205–206, Hansen, 2006, s. 214–223. För föräktenskapliga praktiker enligt liknande linjer i Norge, se Telste, 1993.

515 Jansson, 2009 s. 44.

516 Liliequist, 2008.

517 Jansson, 2009 s. 48–49

518 Jansson, 2009 s. 31.

i lador eller på ängar.⁵¹⁹ Kirsi Ojala har i sin undersökning av Åbo och Odense under 1700-talet beskrivit hur tjänstefolket använde tjänsten som ett sätt att träffa en partner, att de hade fästmör och fästmän och uppvaktade varandra, men att detta alltid var tvunget att ske under husbondefolkets insyn.⁵²⁰

Men det tidiga 1600-talet som undersöks här var en period då kyrkan arbetade för att införa strängare straff för sexualbrott. Redan under 1590-talet hade ärkebiskop Abraham Angermannus farit landet runt för att med svavelosande predikningar och spöstraff pränta in dygd och gudfruktighet i de lösaktiga undersåtarnas kroppar. Föräktenskapliga sexuella relationer (*lönskaläge*) började bötfällas strängare än tidigare och hors-brottet (då minst en av parterna var gift) skulle straffas med döden.⁵²¹

1600-talets stränga lagar har tolkats som ett utslag av en ny syn på synd och sedlighet från kyrkans håll; sexualbrott gick från att vara en fråga för konflikt mellan två parter till att framför allt vara en synd i sig. Därmed övergick lagstiftningen från att i första hand fungera som ett redskap för att medla och lösa konflikter av sexuell art mellan individer till att bli ett redskap för stat och kyrka att disciplinera sina undersåtar. En av effekterna av denna lagstiftning var att sexualbrotten exploderade i brottssta-

519 Lindstedt Cronberg, 1997 s. 99, Jansson, 2009 s. 43, Lennartsson 2009.

520 Ojala, 2008. Maza, 1983 kapitel 2 beskriver tjänstefolket som en grupp som aktivt letade och strävade efter att finna en partner och gifta sig. Pigor i tjänst som en möjlighet till att spara ihop till sin egen hemgift för att etablera en egen verksamhet vid äktenskapet.

521 Pettersson & Sandén, 2012, Sundin, 1992 s. 137–140, Thomson, 1966.

tistiken efter reformationen. Detta är även en utveckling som kan ses i andra nordiska länder.⁵²²

Jan Sundin undersöker brottslighet och rättslig kultur i Sverige mellan 1600–1840 och menar att sexuallagstiftningen framför allt handlade om att kontrollera den kvinnliga sexualiteten och på så viss skydda hushållsbildningen.⁵²³ Men i sin undersökning visar Sundin hur lagens bokstav skiljde sig från praktiken. Horsbrottet var beroende av att människor drog varandra inför rätta. Under hot om dödsstraff verkar många tvekat inför detta. Straffet framstod som för grymt. Sundin ser att horsbrottet helt försvinner ur domböckerna mellan 1614 och 1622 i Gullbergs härad som han studerar. Men efter 1622 börjar anklagelserna åter dyka upp. Sundin resonerar att detta kanske var för att invånarna vid det laget upptäckt att hovrätten i regel benådade de dömda och att det därmed framstod som mindre allvarliga anklagelser.⁵²⁴ De dödsstraff som föreskrevs för hor utfördes nämligen sällan, framför allt inte när det endast handlade om så kallat enkelt hor då bara den ena partnern var gift. De omvandlades i regel till mildare straff eller böter i hovrätten. 1653 avskaffades även dödsstraffet för enkelt hor, för att få lagen att tydligare avspegla hovrättens praktik.⁵²⁵

I det dagliga livet bör ansvaret för att bevaka moralen i hushållet ha fallit på husbönderna. Anna Hansen menar

---

522 Denna utveckling tecknas utförligt hos Lindstedt Cronberg, 1997 kapitel 2.

523 Sundin, 1992 s. 127–130.

524 Sundin, 1992 s. 132. För vilka fall som drogs inför rätta under det tidiga 1600-talet, se även Österberg & Lindström, 1988.

525 Lindstedt Cronberg, 1997 s. 55.

att det var upp till var och en att utöva självkontroll i de tidigmoderna hushållen, men att husbonden hade ett övergripande ansvar att vaka över och kontrollera familjemedlemmarna i hushållet. Detta gällde givetvis även hushållsmedlemmarnas sexuella relationer. Hon skriver att:

Även om individen hade det största ansvaret för sina handlingar, kunde dennes bristande behärskning leda till skam även för resten av familjen. Inom hushållet var det därför väsentligt att antingen se till att inga utomäktenskapliga relationer förekom, att de hölls hemliga, eller att de inblandade parterna gifte sig med varandra.⁵²⁶

Även Marko Lamberg har lyft fram att husbönderna i Stockholm var särskilt oroliga för att pigorna som levde i deras hushåll skulle vanära sig genom att inleda sexuella relationer, som i förlängningen kunde riskera ryktet för det hushåll de tjänade. För att stävja detta inrättades under slutet av 1400-talet ett så kallat *pigmjölkarämbete* bestående av män och kvinnor som å stadens vägnar kontrollerade att hushållens pigor inte fött barn i hemlighet genom att undersöka om de hade mjölk i bröstet. Från 1530-talet nämns inte dessa pigmjölkare i tänkeböckerna, men de gör åter entré från 1635 och framåt.⁵²⁷

Principer om ärbarhet och skam, kyskhets och oordning gällde i princip lika för män och kvinnor. Praktiken var

---

526 Hansen, 2006 s. 235, 237. Fairchilds, 1984 s. 90 menar dock att husbönderna för de franska hushåll hon studerar inte antog denna roll när det kom till att bevaka sexualiteten.

527 Lamberg, 2008. Om pigmjölkning s. 175. För en utförligare beskrivning av pigmjölkarämbetet under 1400-talet, se Lamberg, 1998. För husbondens kontrollerande roll, se Hansen, 2006 s. 235, Liliequist, 2001.

föga förvånande annorlunda.⁵²⁸ En ledtråd till hur kvinnors och mäns sexuella beteende värderades olika finner man i undersökningar över ärekränkningar. Arne Jarrick och Johan Söderberg finner för Stockholms del, och Lindstedt Cronberg för Torna härads del, att kvinnor under tidigmodern tid kallades för hora i långt större utsträckning än vad männen kallades för horkarl. Sexualiteten spelade alltså större roll för kvinnans ärbarhet än mannens.⁵²⁹

Forskare har också noterat hur pigorna befann sig i en sexuellt utsatt position inom hushållet. De kunde kanske hoppas på att klättra i social status genom att inleda en relation med en ogift husbonde eller husbondens son, samtidigt som de ofta utsattes för sexuella övergrepp och trakasserier av sina husbönder.⁵³⁰ Cissi Fairchilds menar rent av att det var förväntat av husbönderna att de kunde utnyttja sina pigor sexuellt. Hanne Østhus menar dock att även om detta antagligen skedde, relativt ofta, verkar det inte varit någonting som var samhällsligt accepterat.⁵³¹

Tjänstefolket var alltså en grupp som till stor del bör ha bestått av relativt unga och ogifta människor som levde i andras hushåll. Många av dem strävade efter att gifta sig och möta en partner och forskningen har visat hur sexuella relationer bland tjänstefolk åtminstone under 1700-talet tolererades, så länge som de höll sig inom accepterade gränser och kunde leda till äktenskap. Det tidiga

528 Lamberg, 1998.

529 Jarrick & Söderberg, 1998 s. 61–62. Lindstedt Cronberg, 1997 s. 130–133. Lennartsson, 1999 s. 331 menar att det var ett utslag av en folklig mentalitet och inte en officiell ideologi.

530 Jansson, 2013, Meldrum, 2000 s. 104–105, Maza, 1983 s. 89. Capp, 2003 s. 159–164.

531 Fairchilds, 1984 s. 188–189, Østhus, 2013 s. 237.

1600-talet var dock en period som åtminstone i sin teori präglades av en kärv sexuell repression med allt strängare sexuallagstiftning. Forskningen har också framhållit att det under det tidiga 1600-talet ansågs vara husbondens ansvar att vaka över hushållsmedlemmarnas sexuellaandel. Vilka möjligheter hade de då att träffa en partner? Kunde tjänstehjon vara gifta? Vilka möjligheter hade de att träffas, flörta och att ge efter för omdömeslösheten tillsammans? Vilka sedvänjor, som likvakan, fanns det som möjliggjorde för unga människor att umgås fritt med varandra, och vilka människor kunde tjänstefolket träffa där? Var gick gränserna för acceptans och tolerans? Och i vilken mån styrdes och övervakades tjänstefolkets sexuella beteende av deras husbönder?

Äktenskap, boleti och tukt

Tjänstefolk brukar förstås som en grupp som huvudsakligen bestod av ogifta ungdomar. Men som så ofta när det kommer till en så stor samhällsgrupp som det tidigmoderna tjänstefolket så bör man inte låta dessa utgångspunkter förvandlas till allt för långtgående generaliseringar.

Gifta tjänstehjon Flertalet gifta tjänstehjon förekommer i källmaterialet. Tänkeboksmaterialet nämner vid ett fälle att en piga hade en make och vid 18 tillfällen omnämns någon som dräng-hustru eller att en dräng var gift.⁵³² Hur vanligt detta var

---

532 Gift piga: Stb 1625 s 249–250. Giftdrängar: Stb 1605–1608 s. 96–97, Stb 1615–1615 s. 119, Stb 1616–1617 s. 200–201, Stb 1619 s. 62, Stb 1619 s. 96–97, Stb 1622–1623 s. 287, Stb 1624–1625 s. 187–189, Stb 1627 s. 207, Stb 1627 s. 81–82, Stb 1628 s. 214–215, Stb 1635 s.

är svårt att säga. Men det finns inga tecken på att en gift dräng ansågs som något besynnerligt i sin samtid. Även hjonelagslängderna över Älvsborgs lösen nämner ytterligare sju gifta drängar inom åkareämbetet på Södermalm samt en gift dräng som bodde på Västermalm, dagens Kungsholmen.⁵³³

När dessa äktenskap omnämns i källmaterialet så är det vanligen i förbifarten, utan någon ytterligare information huruvida drängen och hans hustru levde i ett eget hushåll, eller om de levde tillsammans hos en husbonde, eller rent av på olika håll i staden. I ett fall nämns dock hur en dräng menade att någon stulit en gris från honom. Det är en antydning om att han faktiskt hade ett eget hushåll, eller åtminstone egna grisar, och inte levde hos sin husbonde.⁵³⁴

De drängar som levde som gifta var i de flesta fall, 13 av 18, sådana drängar som i tänkeböckerna beskrivs med en specificerad yrkestitel.⁵³⁵ Det rör sig om åkaredrängar, fiskaredrängar, hampspinnaredrängar eller tegelslagardrängar och proviantdrängar. Det är möjligt att tendensen för dessa drängar att ha mer specificerade yrkestitlar pekar mot att det rörde sig om en sorts gesäller, eller andra personer som under senare århundraden snarare skulle betraktas som arbetskarlar än tjänstefolk. Kanske var dessa drängar en

---

285, Stb 1635 s. 181–182, Stb 1635 s. 212, Stb 1631–1632 s. 189–190, Stb 1600 s. 91, Stb 1635 s. 313, Stb 1624–1625 s. 147–149, Stb 1624–1625 s. 345, 349.

533 Stb 1608–1613 s. 325–326, Stb 1614–1615 s. 353.

534 Stb 1635 s. 285.

535 Stb 1605–1608 s. 97, Stb 1614–1615 s. 119, Stb 1616–1617 s. 201, Stb 1619 s. 62, Stb 1622–1623 s. 287, Stb 1624–1625 s. 187, Stb 1627 s. 207, Stb 1628 s. 214, Stb 1635 s. 285, Stb 1635 s. 182, Stb 1635 s. 212, Stb 1635 s. 313, Stb 1624–1625 s. 149.

grupp som förebådade de stora grupper av proletariserade gesäller som skulle bli vanligare framåt 1700-talet, då möjligheterna att avancera inom skråväsendet från lärling till gesäll och mästare försämrades.

Materialet är fåordigt och det är inte möjligt att göra en mer ingående undersökning om vad tillvaron innebar för dessa gifta drängar. Men det visar i alla fall att det inte var ovanligt för drängar att vara gifta. För pigor framstår det som ovanligt, med endast ett omnämnande i tänkeböckerna. De gifta tjänstehjonerna är en påminnelse om hur tjänstefolkssystemets praktik inte var bergfast. Även om huvudregeln kan ha varit att drängar och pigor var ogifta så var detta inte alltid fallet.

Sexuella relationer Utöver de gifta drängarna består källurvalet till studien av 97 fall ur tänkeböckerna mellan åren 1600 och 1635 som på något sätt nämner en romantisk eller sexuell relation mellan en dräng eller piga och någon annan. Tonvikten i materialet ligger på pigornas relationer. Dessa utgör 75 stycken jämfört med 33 relationer för drängarna. Givet hur kvinnors ära var starkare knuten till deras sexuellaandel, är det inte förvånande att pigors sexuella förbindelser är vanligare i källmaterialet än drängarnas.

Att en relation mellan ett tjänstehjon och någon annan över huvud taget nämns i källmaterialet innebär att den är inkluderad i undersökningen, men innebär inte att själva relationen verkligen ägde rum. Inte sällan anklagades tjänstehjon för att ha sexuella kontakter som de själva dementerade. I andra fall kan det ha rört sig om en anklagelse som riktats mot en person för att minska dennas trovärdighet, utan att rätten gått till botten med sakfrågan. I ytterligare fall kan det ha rört sig om att en

piga fått barn med en person, men att hon menade att barnafadern var en annan, utan att tydligt dementera relationen med den första personen. Det är alltså svårt att reda ut vilka faktiska relationer som ägde rum genom det rättsliga materialet, eftersom det inte är relationen i sig som rätten är intresserad av, utan bieffekter av den som till exempel graviditeter.

Även om det inte går att klart säga vilka av dessa relationer som faktiskt ägde rum, så säger de ändå något om vilka förbindelser som var vanliga, och framför allt troliga och tänkbara, för tjänstefolket. Vid en närmre undersökning av enskilda fall kan de också säga något om vilka relationer som ansågs medföra problem och vilka som ansågs som tolererbara, rent av normala.

En vanlig källa för kartläggande av parbildningar under tidigmodern tid som jag inte använt är kyrkobokföring som registrerar vigslar, förlovningar och barns födelse. Någon sådan finns dock inte bevarad för perioden. Andra undersökningar om samlevnadens praktik under 1600-talet använder domkapitlets protokoll där tvister mellan partners hanterades.⁵³⁶ Hansen påpekar att samlag som skett under äktenskapslöfte oftare drogs inför domkapitlet än inför den världsliga rätten.⁵³⁷ Dessa protokoll skulle kunna ge värdefull information även om tjänstefolkets relationer, men har uteslutits ur undersökningen av arbetsekonomiska skäl.

Att urvalet för detta kapitel grundar sig på domstolsmaterial innebär inte att det bara är illegala sexuella handlingar som framträder. Genom att söka efter sexuella kontakter som nämns i förbifarten fångas både accepterade och

536 Lennartsson, 1999, Lennartsson, 2009, Lennartsson, 2012, Jarrick, 1997.

537 Hansen, 2006 s. 220–221.

kontroversiella relationer in genom materialet. De ger en glimt av vilka sexuella relationer tjänstehjon hade, även när de inte var föremål för rättsens intresse i sig.

Men det rättsliga sammanhanget påverkade självklart vad som sades. Straffsatsen för utomäktenskapligt sex (*hor*) var strängare än för föräktenskapligt sex (*lönskaläge* eller *mökränkning*). Det kan därför inte bara tolkas som ett utslag av högre acceptans för föräktenskapliga relationer än utomäktenskapliga när rätten fäster mindre vikt vid dessa. Ytterst rör det sig om mindre grova brott. Urvalet har därför en tendens att lägga större vikt vid vissa kontakter än andra, och de relationer som inte ansågs problematiska över huvud taget är sannolikt gravt underrepresenterade. Jag kommer därför inte att kunna ge en fullständig bild av de relationer tjänstehjon hade i 1600-talets Stockholm, men kommer att illustrera inom vilka gränser tjänstefolket kunde röra sig i sökandet efter en partner.

I vilka samhällsgrupper kunde då drängar och pigor söka sig en partner, för livet eller för natten, i 1600-talets Stockholm? I tabell 6.1 nedan presenteras drängar och pigors sexuella relationer i tänkeboksmaterialet efter sexualpartners ställning.

Tabell 6.1 Tjänstefolkets sexuella relationer efter partnerns sociala grupp

SOCIALGRUPP	DRÄNGAR	PIGOR
1. Nedsättande titlar	11	1
2. Tjänstefolk, svennar, osv	13	12
3. Soldater, Båtsmän, Månglerskor	2	15
4. Husbondebarn	1	4

SOCIALGRUPP	DRÄNGAR	PIGOR
5. Borgare och bönder	2	7
6. Husbönder	2	17
7. Övriga	0	7
8. Okänt	2	12
Totalt	33	75

Källa: Stb. del 3–23.

För drängarnas del var den största kategorin relationer som omnämns mellan en dräng och ett annat tjänstehjon. Dessa utgör 13 av totalt 33 relationer. Det finns anledning att tro att dessa dessutom var vanligare än vad det rättsliga materialet ger sken av. I de fall en förbindelse mellan en dräng och en piga nämns i källorna görs det ofta av andra anledningar än relationen i sig. Hovslagardrängen Adam sägs till exempel ha lurat hushållets piga att stjäla från deras husbonde och gömma sakerna i sin kista. När stölden uppdagas framkommer det att tanken var att drängen och pigan skulle kunna använda stöldgodset som en grundplåt när de en dag gifte sig med varandra.⁵³⁸

Efter förbindelser med andra tjänstehjon kommer sexuella kontakter mellan drängar och människor med nedsättande titlar. Denna grups betydelse bör dock inte överdrivas eftersom flera av dem förekommer i två fall. Det första fallet är den unga drängen Olof Nilsson som den 20 juli 1629 berättar för Stockholms rådhusrätt att han bedrivit hor med två konor, en på Södermalm och en på Norrmalm, och att båda dessa numera är döda. Han sade sig även använt en kniv för att hota sig till sex med

⁵³⁸ Stb 1620–1621 s. 266–268.

en pojke och ”haver bedrivit den vederstyggelige sodomia” med en tiggarpojke i Arboga.⁵³⁹ Eftersom hans samvete” inte är roligt” önskade han sig döden.⁵⁴⁰ Han blev också dömd till att kastas levande på elden, vilket också skedde den 19 september 1629.⁵⁴¹

Två andra fall rörande personer med nedsättande titlar kommer från en längre lista i ett protokoll från den 4 november 1618 med namn på män som besökt en bordell i staden.⁵⁴² Hemma hos en kvinna som kallades ”Tjocka Sara” hade sju kvinnor, däribland Tjocka Sara själv, sålt sex till en lång rad män, hög som låg, gammal som ung, gift som ogift. Sammanlagt namnges 47 personer. I listan på kunder nämns bland andra gatubodsdrängen Hans Goubertz och Bertil, von der Heides gatubodsdräng som båda legat med Margareta Henriksdotter hemma hos Tjocka Sara. Hans Goubertz besökte henne två gånger där och betalade med ett par handskar och en daler. Vidare nämns även Thomas Dunkers dräng Rickard Ross som legat med ”Olof Hanssons Karin”. Märkbart är att alla drängarna som upptecknades i bordellhärvan förefaller tillhöra stadens tyska minoritet. Eftersom dessa två fall är de enda där gruppen obesuttna med deklasserade titlar förekommer är det rimligt att anta att tjänstefolk inte hade något större umgänge med dessa än någon annan samhällsgrupp.

Utöver annat tjänstefolk och personer med deklaserande titlar förekommer även två soldathustrur vars män är borta från hushållet.⁵⁴³ Även två borgarhustrur nämns.

---

539 Stb 1629 s. 70.

540 Stb 1629 s. 70.

541 Stb 1629 s. 70–71, 211, 216–217.

542 Stb 1618 s. 159–162.

543 Stb 1618 s. 383, Stb 1631–1632 s. 339.

I det ena fallet rör det som om en otrohetshistoria, där en fiskares hustru och hushållets dräng anklagades för att de hade ”med varandra att skaffa, lika som med äkta folk tillhopa.”⁵⁴⁴ I det andra fallet rör det en änka som blivit gravid med sin dräng och nu vill gifta sig.⁵⁴⁵

Sammantaget så kretsade alltså drängarnas sexuella kontakter kring de förbindelser som de kunde knyta inom ramen för det hushåll där de tjänade. Framför allt med andra tjänstehjon i samma hushåll. Visserligen förekom det sexuella möten utöver relationer med hushållens pigor, men de verkar i jämförelse ha varit förhållandevis få och framför allt avsevärt mer flyktiga till sin natur.

Pigornas relationer liknade på många sätt drängarnas, med några viktiga undantag. För det första rör det sig om många fler upptecknade sexuella förbindelser. Det kan förklaras med ett större intresse just för kvinnans sexualitet och hennes rykte från rättens sida. Därför kan det ha varit vanligare att unga kvinnor och pigor anklagades för att ha sexuella relationer än vad det var för drängarna, vilket ger stort utslag i materialgenomgången. En piga anklagades till exempel för att ha haft samröre med tre ”monsilurer” (antagligen av franskans *monsieur*), men det var en anklagelse som aldrig fullt bevisades.⁵⁴⁶

Till skillnad från drängarna var den vanligast förekommande relationen för pigorna i källmaterialet den mellan pigorna och deras egna husbönder. Tabell 6.1 visar att 17 sådana har noterats i materialet. Tillsammans med de fyra relationer som återfunnits mellan pigor och husbönders söner talar det delvis för pigors möjlighet att knyta kontakter

544 Stb 1616–1617 s. 68.

545 Stb 1620–1621 s. 136–137, 145, 147

546 Stb 1635 s. 242–243.

till husbönder medan de befann sig i tjänst. Men än mer visar det på den sexuella utsattheten hos unga ensamstående kvinnor som tjänade i andras hushåll.

Ytterligare 15 fall utgjordes av relationer i första hand av soldater och båtsmän, men även en spelman och en piga som träffas på en krog, en piga och en organist, en källarskrivare och en djäkne.⁵⁴⁷ När relationen var med en soldat betydde det inte nödvändigtvis att det var ett flyktigt möte. Den skrivare under Daniel Kempes kompani som legat med pigan Valborg sade till kämnärsrätten att han vill gifta sig med henne, och tjänstepigan Kristin Hansdotter sade sig vilja lämna sin husbonde för att åka till Östergötland där hon träffat en soldat som gjort henne gravid.⁵⁴⁸ Tillsammans med de tolv relationerna mellan en piga och ett tjänstehjon i hushållet (i elva fall en dräng, i ett fall en källarsven) utgör de huvuddelen av pigornas sexuella kontakter.

Det kan sägas att pigorna hade sexuella partners var mer socialt mer spridda än vad drängarnas var. I materialet förekommer relationer mellan pigor och skraddare, bönder, husbönder och soldater på ett sätt det inte gör för drängarna.

Förlov- Av de relationer som återfunnits i tänkeböckerna utgör 21
ningar stycken förlovningar eller andra förbindelser knutna till äktenskapslöften. De är få, men de tydliggör ett mönster som kunnat anas i tjänstefolkets sexuella relationer överlag. Dessa redovisas i tabell 6.2.

547 Stb 1616–1617 s. 254–255, Stb 1631–1632 s. 139, Stb 1633 s. 239.

548 Stb 1624–1625 s. 457, Stb 1620–1621 s. 216.

Tabell 6.2 Tjänstefolkets förlovningar efter partnerns sociala ställning

TROLOVADES SOCIALGRUPP	DRÄNGAR	PIGOR
1. Nedsättande titlar	0	1
2. Tjänstefolk, svennar, osv	4	4
3. Soldater, Båtsmän, Månglerskor	0	4
4. Husbondebarn	0	0
5. Borgare och bönder	0	2
6. Husbönder	0	1
7. Övriga	0	1
8. Okänt	0	4
Totalt	4	17

Källa: Stb. del 3–23.

Tabellen visar att av de fyra förlovningarna som drängarna hade var alla med pigor. Pigornas förlovningar och fästmän var fler. Utöver fyra förlovningar med drängar var en piga förlovad med en ”ogärningsman”, tre med knektar och båtsmän och en med en källarskrivare.⁵⁴⁹ I ett fall berättas att pigan Brita är förlovad med en smed och i ett annat att en skraddare ämnar gifta sig med en piga.⁵⁵⁰ I ett fall förlovade sig också en husbonde med sin piga.⁵⁵¹

Tyngdpunkten i förlovningarna ligger inte oväntat på gruppen av tjänstefolk och soldater, kanske för att dessa grupper till största delen bestod av unga och ogifta människor.

549 Stb 1633 s. 54, Stb 1634 s. 120, Stb 1616–1617 s. 386–387, Stb 1631–1632 s. 139.

550 Stb 1608–1613 s. 88–90, Stb 1624–1625 s. 131.

551 Stb 1635 s. 228.

De många relationerna mellan pigor och deras husbönder som visades i tabell 6.1 lyser däremot med sin frånvaro.

Det finns ett gemensamt mönster för tjänstefolkets sexuella förbindelser. Drängar och pigor hade framför allt förbindelser med tjänstefolk samt med personer med antingen nedsättande titlar eller soldater, båtsmän och andra grupper utan egna hushåll. Ändå träffade tjänstehjonerna inte bara andra i samma livssituation som de själva var i, men relationerna till borgare, bönder och stånds personer var i regel av tillfällig karaktär.

Platser Går det då att säga var tjänstefolket träffade sina partner? Tabell 6.3 visar vilka platser tjänstefolkets relationer, samlag och flörtar ägde rum.

Tabell 6.3 Tjänstefolkets sexuella relationer efter plats

PLATS	RELATIONER
1. Hem, arbetsplats	22
2. Annans hem, krog, badstuga	9
3. Staden, gatan, torget	3
4. Utanför staden	3
5. Okänt	50
Summa	97

Källa: Stb. del 3–23.

Av tabellen ovan framgår för det första att 59 av 97 relationer inte kan platsbestämmas. Men av de övriga 37 relationerna framträder ett mönster. Huvuddelen av dem (22) utspelade sig inom hushållet, i hemmet eller arbetsplatsen, medan nio av dem utspelade sig i någon annans hem, på en krog

eller badstuga. Ytterligare tre utspelade sig i staden och tre till utanför stadens gränser.

Att flest nämnda relationer som kan platsbestämmas verkar ha utspelat sig antingen i hemmet eller på arbetsplatsen är inte förvånande. Dessa är platser där tjänstefolket oftast bör ha uppehållit sig. Vad som är mer anmärkningsvärt är dock bristen på alternativa platser att träffas på. Sällan nämns några danser. I det fall som inledde kapitlet där ungdomarna dansade på vakstugan, nämns en tillställning eller sammankomst där ungdomar och tjänstefolk kunde träffa varandra under festliga former.⁵⁵² I ett annat fall ska en piga ha dansat med sin fästman, var är oklart.⁵⁵³ Det är allt. Att sådana tillställningar sällan nämns i källmaterialet behöver inte vara ett tecken på att de inte fanns. De framstår dock som ovanliga.

Inte heller verkar tjänstehjonen ha sökt sig bortom hushållet, ut i grönskan, när de träffade varandra. Istället är det hushållet – hemmet och arbetsplatsen – som utgör scenen för de flesta av tjänstefolkets erotiska eskapader. Ett sådant exempel var när pigan Brita tillsammans med en ung dräng och en knekt fick i uppgift att övernatta i en kryddgård för att vakta några kläder som förvarades där. Under natten kom Britas fästman, en smed, förbi med sin kamrat. De hade varit och druckit och var på väg hem. Brita bjöd in dem och medan soldaten och fästmannens kamrat sov på en hög halm på gården så kröp Brita och hennes fästman ned tillsammans i en säng.⁵⁵⁴ På så vis skapade Brita möjlighet för uppvaktning inom ramen för arbetet.

552 Stb 1631–1632 s. 348.

553 Stb 1616–1617 s. 324.

554 Stb 1608–1613 s. 88–90. Själva anklagelsen, som för fallet till rätten består i att kläderna som skulle vaktas på

Farliga förbindelser

Vilka relationer som ansågs hota ordningen och vilka som var harmlösa visas när Jacob Kopparslagare anklagade sin mors nya make, Marcus Kopparslagare, för att föra ett ”tyranniskt leverne” och att ha en relation med sin gravida piga Anna i oktober 1616.⁵⁵⁵ Jacob riktade anklagelsen i samband med en serie andra, bland annat om en synnerligen brutal våldtäkt som Marcus skulle ha utsatt en annan piga för ett par år tidigare. Denna våldtäkt redogjorde jag för i kapitel 5. Dessa anklagelser bör ses i ljuset av en serie rättsfall som sträcker sig över flera år, då Jacob och Marcus låg i fejd med varandra.

Accepterade relationer Anklagelsen om att Marcus Kopparslagare hade en relation med sin piga Anna kommer ursprungligen från Marcus fru, och Jacobs mor, Elisabeth. Jacob företrädde sin mor. Han berättade att Anna hade slagit Elisabeth ute vid verkstaden där Marcus arbetade. Det var för att Elisabeth klagade över att Marcus gillade pigan mer än henne själv. Marcus hade nämligen spenderat åtta dagar ensam ute vid hammaren med sin piga. Elisabeth frågade även pigan vad hon egentligen gjorde där ute och fick till svar att ”Jag kokar åt dig hästsvans med rovor”.⁵⁵⁶ Även Marcus mästerven Konrad vittnade om Marcus olämpliga uppträdande med pigan. Han berättade att Anna gick in till Marcus varje morgon och sedan låste dörren bakom sig och stannade inne hos

---

morgonen befinns vara borta.

555 Stb 1616–1617 s. 136–140, 150–152, 163–164, 174–175.

Anklagelsen om tyranniskt leverne på sidan 139.

556 Stb 1616–1617 s. 139. Betydelsen av uttrycket är oklar för mig, men det framstår varken som sakligt eller vänligt.

honom i två timmar. Under tiden var Konrad tvungen att arbeta ensam ute vid hammaren. Medan Marcus fru fick vara nere i bagarstugan verkade pigan njuta och vara mallig.

Marcus nekade till anklagelserna. Han påpekade dels att pigan faktiskt var lejd av hans fru och inte av honom själv, dels att hon ”länge stått efter hans välfärd” men att han inte hade legat med henne.⁵⁵⁷ Då trädde Marcus dräng och systerson Jakob fram (inte att förväxla med Jacob Kopparslagare som är den som förde Marcus inför rätta). Systersonen Jakob berättade att det var han som hade en relation till pigan. Han sade också att det var han som var far till barnet då de legat med varandra samma påsk i bagarstugan. Han hade även lovat henne äktenskap. Rätten föreföll skeptisk till denna praktiska förklaring som nu presenterades för dem och bestämde sig för att förhöra både systersonen Jakob och pigan Anna enskilt, men de båda berättade samma berättelse och Marcus kom således ur knipan.

Detta fall antyder att en relation mellan två tjänstehjon i ett hushåll inte ansågs vara ett problem så länge som de var beredda att gifta sig med varandra. Samtidigt är det värt att notera att Anna var gravid under rättegången. Om hennes och Jakobs berättelse stämde bör hon ha varit gravid sedan påsken, och rättegången ägde rum i oktober. Borde det inte vid det laget vara hög tid att gifta sig?

Drängar och pigor verkar villigt ha berättat om sina föräktenskapliga förbindelser inför rätten. I flera fall nämner de sina trolovade. Det verkar därför inte varit underligt, skamligt eller något att dölja att en piga hade en fästman utanför hushållet. Även om det nu var så att husbönderna

---

557 Stb 1616–1617 s. 139.

var måna om att deras pigor inte skulle föra ett lösaktigt leverne verkar alltså beundrare som uppträdde på ett hederligt sätt tolererade. Detta gällde även om relationen ägde rum inom hushållets ramar.

Ett exempel på detta är när Per Andersson den 24 april 1621 ställdes inför den Norra förstadens kämnärsrätt anklagad för att ha ”bedrivit boleti”⁵⁵⁸ med sin fars piga, Elisabeth Matsdotter. När Elisabeth sedan blivit gravid ska Per ha sagt att han inte längre ville ha henne och att han inte heller givit något äktenskapslöfte. Därför straffades Per för mökränkning och fick böta 40 m:r.⁵⁵⁹ Att Per varit tillsammans med pigan Elisabeth framstår alltså inte som problematiskt. Det var att han inte ville ingå äktenskap när hon blev gravid som var vad han blev belagd med böter för. Detta är också i linje med vad tidigare forskning har visat om föräktenskapliga relationer under tidigmodern tid. De sågs som ett förstadium till äktenskap och var då accepterade.⁵⁶⁰

Villervalla i bushällen Men i anklagelsen om en relation mellan Marcus Kopparslagare och hans piga Anna finns även en noggrann beskrivning av just det man var rädd för när det kom till förbindelser mellan husbönder och deras pigor. Innan problemet löstes med att systemsonen Jakob trädde fram som pigan Annas partner beskrevs det hur Anna hade ersatt Marcus hustru. Elisabeth var förvisad till bagarstugan medan Anna var inne hos Marcus om morgonen. Anna sades också ha satt sig upp mot Elisabeths auktoritet genom att slå henne och förolämpa henne. Dessutom sade mästervennen att han

558 Stb 1620–1621 s. 279.

559 Stb 1620–1621 s. 279.

560 Exempelvis Jansson, 2009, Hansen, 2006 s. 221.

hade varit tvungen att arbeta utan sin husbonde, eftersom Marcus varit upptagen på sitt rum med pigan varje morgon. Det är alltså inte uppenbart att det var Annas graviditet som hotade ordningen i hushållet. Hennes relation till Marcus både förhindrade arbetet i hushållet och vände upp och ned på auktoritetsförhållandet mellan Marcus hustru och den piga som hon har anställt. Detta ansågs vara ett problem, hushållet var i oordning.⁵⁶¹

Ett liknande exempel på när relationen mellan husbonden och en piga hotade att rubba hushållets ordning är när kungens betjänt Christian anklagade sin hustru för att ha tagit emot och legat med flera män i det hus där hon höll krog.⁵⁶² Till vittnen hade Christian sin hustru Kristins båda pigor. De berättade att de tjuvkikat genom nyckelhålet när Kristin lagt sig på mage över en kista och haft sex med männen. Men efter förhör visade det sig att pigorna inte talade sanning. De var arga på sin matmor för att hon anklagat en av dem för stöld. Sedan berättade Kristins mor att Christian hade tagit till vana att sova inne hos pigan Brita. Detta visste hon eftersom hon hittat Christians strumpeband inne vid Britas säng. Det framstår alltså som att Christian själv varit otrogen. Fallet rinner därefter ut i sanden men visar hur ett hushålls rykte kunde ifrågasättas och dess auktoritetsförhållande bli oklara om husbönderna hade förhållanden med sitt tjänstefolk.

Slutsatsen i tidigare forskning har varit att relationer tjänstefolk emellan, eller mellan tjänstefolk och andra ogifta tolererades av omgivningen. De ska till och med ha

561 Jansson & Lindström, 2018 s. 163–168 handlar om just denna typ av *villervalla*. Diskuteras även av Hansen, 2006 s. 97.

562 Stb 1624–1625 s. 233–236, 281.

varit accepterade. Relationer mellan husbönder och tjänstefolk å andra sidan verkar ha varit mer problemtyngda. Men det finns dock skäl att vara försiktig med att anta att dessa förbindelser alltid var problemfyllda. De verkar visserligen inte ha uppfattats som legitima. Ändå är det rimligt att anta att dessa relationer var relativt vanliga, men sällan togs till rätten. Oftast var det inte relationen i sig som gjorde att fallet kommer upp på rådstugan; det är konsekvenserna av fallen, som när ett barn mördas av en piga, en hustru åsidosätts, hushållet förolämpas eller när en dräng och hans matmoder vill gifta sig. När fallet väl uppmärksammas på rådstugan träder sedan vittnen fram som alla bekräftar vad som varit i görningen. Relationen verkar alltså ha varit välkänd innan den blev ett rättsfall.

Ett sådant fall där en relation pågått en längre tid kom för rätten den 26 februari 1621. Då berättade änkan Karin för rådhusrätten att hon var gravid, att hennes dräng Henrik var far till barnet och att de ville gifta sig med varandra.⁵⁶³ Rätten frågade Karin om hon varit tillsammans med drängen redan när hennes man levde? Hon nekade. Fallet hade innan varit uppe i kämnärsrätten och drängen Henrik berättade för rådet vad han redan sagt för kämnärerna: att de hade legat med varandra och att Karin allt som oftast var hos honom i källaren där hon inrett en säng åt honom. Karin menade att det inte borde vara något problem med deras relation eftersom de "begärarar att leva och dö tillhopa, så vore väl billigt, att man så väl henne som honom med ett lideligt straff förskonade, och till deras påbegynte äktenskap förhjälppte."⁵⁶⁴ Men stadens

563 Stb 1620–1621 s. 136–137, 145, 147.

564 Förhjälppte är i tänkeboken skrivit som "förhullpo".

Notera att Karin menar att deras äktenskap, i och med

prästerskap tvekade inför att låta Karin och Henrik gifta sig eftersom paret var ”komna i uppenbara rop och rykte” om att de ”hava drivit sin lösaktighet tillhopa medan hennes man Andreas Månson levde”.⁵⁶⁵ Karin svarade att hon inte kunde motbevisa sådana rykten eller svära sig fri eftersom det var hennes grannar som spred dem. Därmed kunde hon inte luta sig mot någon för att svära sig fri. Därför dömdes Karin och Henrik till döden av rådhusrätten för hor istället för att få tillstånd att gifta sig. Dock benådades de samma år av Svea hovrätt.⁵⁶⁶

Relationen mellan Karin och Henrik kan tolkas på olika sätt. Å ena sidan kan den tas som bevis för hur viktigt det var att uppträda på ett legitimt sätt. Eftersom Karin och Henriks relation enligt grannarna hade inletts redan när hennes man dog kunde de inte gifta sig. Det är då inte relationens faktiska påverkan på hushållet utan principen om lagligt och legitimt uppträdande och de inblandade parternas rykte som avgjorde om en relation tolererades. Men det finns också tecken på att relationen tolererades (även om den inte accepterades), om än i vänrykte. Elaka ”rop och rykten” hade ju tydligen omgett Karin och Henrik en längre tid innan fallet blev en rättssak. Deras relation verkar därmed ha varit väl etablerad sedan en längre tid. Paret blev dessutom benådade av hovrätten.

Ett annat fall är när Nils fiskare begärde att hustrun Valborg skulle stå till svar för de hor-rykten hon spridit om Nils egen hustru Gertrud.⁵⁶⁷ Valborg svarade att hon

---

samlaget, i praktiken faktiskt är påbörjat. Citat från Stb 1620–1621 s. 145.

565 Stb 1620–1621 s. 145.

566 Stb 1620–1621 s. 147.

567 Stb 1616–1617 s. 65–68.

tillsammans med en hustru Malin hade sett hur Nils dräng hade ”med henne [Gertrud] att beskaffa uti en badstuga, och fötterna vände de åt dörren, och sade sig visst have sett dem have med varandra att skaffa, lika som med äkta folk tillhopa.”⁵⁶⁸ Dessutom berättade Valborg att hon ofta sett Gertrud och drängen kyssa varandra. Hustrun Malin, som var Valborgs svägerska, styrkte hennes vittnesmål. Men Nils bestred det, just eftersom Malin och Valborg var släkt med varandra. Dessutom kallades drängen ifråga upp på rådstugan och han nekade till anklagelserna. Därmed bestämde sig rätten för att invänta flera vittnen, men fallet återupptogs aldrig och försvinner därmed ur tänkeböckerna. Det är uppenbart att vad som förde fallet till rätten var att fiskaren Nils ville försvara sin hustrus, och i förlängningen sin egen, ära. Utan hans begäran att Valborg skulle ta ansvar för sina anklagelser hade den påstådda relationen mellan hustru Gertrud och drängen Erik inte blivit en rättsak, även om de rykten som den gav upphov till sannolikt var graverande för hushållets trovärdighet.

De problem som orsakades av en relation mellan husbonde och tjänstehjon kunde lösas utanför domstolväsendet. I ett fall från den 26 juni 1627 verkar så ha varit fallet. Margareta Jakobsdotter erkände då inför Norra förstadens kämnärsrätt att hon legat flera gånger med sin förra husbonde, Jöns Mikaelsson i Näsby norr om Uppsala. Först på hans åker och ”många resor sedan när tillfälle medgav”.⁵⁶⁹ Det är möjligt att Margaretas och hennes husbondes relation faktiskt var innerlig. Men Margareta berättade att hon lämnat hushållet eftersom

---

568 Stb 1616–1617 s. 68.

569 Stb 1627 s. 201.

hon blivit övertalad till det av husbondens ”folk”.⁵⁷⁰ Ordet folk kan ha syftat på den förre husbondens familj, vänner eller tjänstefolk. Möjligtvis alltihop på sammagång. Men när Margareta bytte husbonde till en i Norra Förstaden kom hennes gamla husbonde och besökte henne. Just som Jöns ”tagit upp hennes kläder och aktat bedriva sin vilja med henne”⁵⁷¹ blev de påkomna av den nya husbonden.

I ett annat fall försökte man lösa problemet först när pigan blev gravid. I november 1619 konstaterade Hess Tomoss att den piga han gift sig med, Valborg Thomasdötter, som förut tjänat hos grannen Sigfrid Andersson, fött ett barn, men att det ”fattades 15 veckor uti räkenskapen”.⁵⁷² Då erkände Sigfrid Andersson att han haft en relation med sin piga innan hon giftes bort. Detta verkar ha skett med hans frus vetskap. (Man kan visserligen tänka sig att detta inte är det samma som att det skett med hennes godkännande och uppmuntran.) Sigfrids fru bad om nåd för sin man och sa att relationen ytterst bör lastas henne, eftersom hon var gammal och länge varit sjuklig och att det var därför som Sigfrid lockats till att ”bedriva den blygd med pigan.”⁵⁷³ Hess å sin sida ber också han om nåd för sin nya hustru. Valborg och Sigfrid dömdes på rådstugan men benådas av Svea hovrätt.⁵⁷⁴

---

570 Stb 1627 s. 201. Händelserna som redogörs, förutom det sista försöket till samlag då Jöns rest ned till staden, utspelar sig på den uppländska landsbygden, i Näsby. Det är också dit som fallet remitteras av rätten i Stockholm.

571 Stb 1627 s. 201.

572 Stb 1619 s. 238–239.

573 Stb 1619 s. 238.

574 Stb 1619 s. 238–239. Benådningen noteras i Stb 1620–1621 s. 255.

I Sigfrids hushåll hade alltså en relation mellan husbonde och piga pågått under en längre tid. Först när pigan blev gravid var hon tvungen att lämna hushållet. Förbindelsen hade resulterat i ett barn som någon måste ta ansvar för och var ett tecken på att något inte stod rätt till. Vad som hände med barnet nämns dock inte i protokollet.

Det är vanskligt, för att inte säga ogörligt, att göra uppskattningar om hur vanligt någonting var baserat på de fall som trots allt kom upp i rätten, men det är i alla fall inte osannolikt att relationer mellan husbönder och deras tjänstefolk, och mellan husbönder och pigor i synnerhet, var relativt vanliga. Och även om de inte var accepterade så var de i alla fall tolererade. Det verkar dock varit sällsynt att dessa förbindelser medförde något positivt för tjänstehjonet i fråga, åtminstone inte på lång sikt.

Genomgående i rättsfallen är att det inte görs någon skillnad mellan drängar och pigors relationer, även om pigorsandel övervakades mer noga. Men det var relationen i sig som fördömdes eller accepterades, inte individers beteende. Att det framstår så i källmaterialet kan dock bero på det rättsliga sammanhanget: lagstiftningen var i stor utsträckning könsneutral. Å andra sidan var det i praktiken ofta pigorna och inte drängarna som fick bära bördan av den illegitima relationen. Det var ju också kvinnan som genom sin graviditet fysiskt bevisade att relationen ägt rum. Att pigan fick lämna hushållet när relationen med en husbonde uppdagades verkar varit normalfallet. Kvinnors utsatthet blir särskilt tydlig i fall som rör barnamord. Barnamordet kan tolkas som en sorts extrem krishantering för dessa ensamma kvinnor. Skildringarna är ofta en hårresande läsning. Pigan Brita Olovsdotter lämnade den nyfödda

mellan några stenar för att dö bortanför galgbacken,⁵⁷⁵ pigan Elisabeth Olovsdotter kastade sitt nyfödda barn till svinen⁵⁷⁶ och pigan Margareta Bertilsson påstås ha vridit av halsen på sitt nyfödda barn och slängt ned det i dasset.⁵⁷⁷ Dessa handlingar är svåra att föreställa sig, svåra att förstå och förklara helt, men tyder på att en oönskad graviditet var något att ta på stort allvar och att det framför allt var något som den ensamma kvinnan hade att hantera.⁵⁷⁸

I pörtet, i trappen, hos grannen

I de flesta av fallen i denna undersökning nämns knappt hur människor träffades, eller var. Istället har jag haft att förlita mig på specifika fall där utekvällar och romanser har redogjorts för mer i detalj. Det är visserligen inte säkert att dessa fall helt redogör för något normalt, särskilt med tanke på hur noga händelseförloppen beskrivs. En noggrann beskrivning av något vardagligt är i sig en varningsklocka om att något extraordinärt har hänt. Men genom att vara vaksam över vad det är som framställs som problematiskt, som ett regelbrott, och vad som ses som helt normalt i redogörelserna är det ändå möjligt att blottlägga de grundvillkor som gällde för tjänstefolkets kärleksliv.

Det har redan påtalats att källmaterialet visar en påfallande brist på sammanhang och platser dit drängar och pigor kunde gå för att finna kärleken. Det innebär inte

Fester och danser

575 Stb 1622–1623 s. 54–56.

576 Stb 1633 s. 75, 89, 105–106, III, 114–115.

577 Stb 1614–1615 s. 81–82, 91–93.

578 Just barnamord diskuteras av Hagelin, 2010. Även Lamberg, 1998.

att dessa sammanhang inte fanns. Den berättelse som inleder kapitlet, om hur pigan Ingrid dansar med de andra ungdomarna på vakstugan, antyder att det fanns sedvänjor som inte fångats in i tänkeböckernas protokoll. Dansen på vakstugan är tillsammans med ett annat fall, då en piga dansade tillsammans med sin fästman på en icke angiven plats, de enda omnämningarna av någon form av organiserat sammanhang där drängar och pigor kunnat uppvakta varandra som nämns i tänkeboksmaterialet.⁵⁷⁹ Varför är dessa omnämningen så ovanliga?

En orsak kan vara att dessa sammanhang var knutna till andra samhällsinstitutioner, vars ärenden oftare omnämns i annat material. Exempelvis kan sedvänjan som ungdomsdans och fest i samband med likvaker eller kanske bröllop och begravningar vara synligare i ett kyrkligt källmaterial än det är i tänkeboksmaterialet. Ändå framstår det som osannolikt att kyrkorna skulle varit en accepterad plats för tjänstefolk att träffas på. Tänkeboksmaterialet innehåller ett flertal omnämningen av föräktenskapliga sexuella relationer, förbindelser där det bör ha varit i tjänstefolkets intresse att understryka att relationen åtminstone inlets under socialt accepterade former. Om det fanns allmänt accepterade platser att söka sig en partner på i staden bör dessa platser därför ha hänvisats till i drängar och pigors vittnesredogörelser, som för att understryka att de uppträtt enligt samhällets förväntningar. Detta sker dock inte. Kan det då vara så att det helt enkelt fanns få sådana danser och andra sociala sammanhang för ungdomar och tjänstefolk att träffas på i det tidiga 1600-talets Stockholm? Det verkar osannolikt. Människor brukar skapa och finna

---

579 Stb 1616–1617 s. 324, Stb 1631–1632 s. 384.

sammanhang för fest och avslappning i alla samhällen. Men det är inte omöjligt att dessa var få. I en stad som Stockholm där många var inflyttade kan familjenätverken varit svagare och de bullriga bröllops- och begravningsfesterna därmed också färre, samtidigt som offentligt organiserade festligheter kanske ännu inte var vanligt förekommande i den växande staden.

Det är alltså svårt att utifrån just tänkeboksmaterialet förklara vad som framstår som en brist på fester och liknande nöjen bland tjänstefolket. Å andra sidan nämns vid flera tillfällen hur tjänstefolket träffas genom andra sammanhang, ofta i hushållet. Där kunde möten mellan ensamstående män och kvinnor uppstå naturligt i samband med arbetet. En av de mer detaljerade beskrivningarna är från ett barnamordsfall. Det handlar om hur det gått till när ”konan” Margareta och drängen Erik arbetade i samma hushåll. Första gången de låg med varandra var när de båda var i hushållets rökstuga.⁵⁸⁰ Margareta och Erik hade även sex några gånger inne i själva huset. Sedan blev Margareta gravid, födde ett barn i hemlighet och dödade det.

Erik berättade i efterhand för rätten att han uppfattat dessa möten som en början till en mer långvarig relation. Han hade flera gånger frågat om Margareta ville gifta sig med honom. Men hon avböjde hans fririer.⁵⁸¹ Det är

---

580 Deras relation blir intressant för rätten i och med att Margaretas husbonde anklagar henne för barnamord. Att Margareta kallas kona i rättsprotokollet bör ses som ett utslag av hennes dåvarande status, som möjlig barnamörderska, snarare än hennes titel som tjänstehjon i hushållet. Stb 1614–1615 s. 18–20.

581 Stb 1614–1615 s. 19.

svårt att bedöma hur välkänd och öppen Margareta och Eriks relation var. Tydligt är i alla fall att hushållet där Margareta tjänstgjorde genast visste att hon hade fött ett barn. De visste också var hon gjort av barnkroppen. Antagligen visste de då också om att Margareta träffade Erik och accepterade detta så länge som det såg ut som att relationen skulle leda till äktenskap. Fallet illustrerar hur relationer kunde uppstå och upprätthållas inom hushållet, med hushållsmedlemmarnas goda minne.

Ett annat fall som beskriver hur tjänstefolk kunde träffa en partner börjar med en stöldanklagelse. Den 19 juli 1620 anklagade Saul Henrik Henriksson inför Stockholms Rådhusrätt för att ha ”belägrat” sin kusin Agnes, som var Sauls syster. Saul tjänade som dräng hos Påvel Åkare, medan Agnes tjänade som piga hos Henrik Åkare, och Henrik Henriksson som nu stod åtalad var son till hennes husbonde. Saul sa även att Henrik skulle gjort Agnes gravid, men att hon sedan fått ett missfall. Anledningen till att han anklagade sin egen syster var att hon hade stulit pengar, tre öltunnor och en kista från sin matmoder och gett dem till Saul, så att han blivit misstänkt för stölden.⁵⁸²

När Henrik och Agnes ställdes inför denna anklagelse tvingades de försvara sig, förneka och redogöra för händelseförloppet. Genom deras vittnesmål får vi även en berättelse om tjänstefolkets relationer inom hushållet.

582 Stb 1620–1621 s. 63–65, 78–79 och 179. Eftersom Agnes och Henrik är kusiner rörde sig anklagelsen ytterst om incest, ett brott som under 1600-talet innefattade såväl den närmsta familjen som mer avlägsna släktingar och även ingift släkt. Incest var ett brott mot guds lag och således en form av kätteri enligt den svenska lutherska ortodoxin och bestraffades, åtminstone i teorin, med döden. Se Clementsson, 2016 s. 15, 39–40.

På anklagelsen svarade Henrik att han legat i samma säng som Agnes, men att han inte gjort något "olovligt".⁵⁸³ Drängen Saul kallade då fram pigan Margareta som vittne. Margareta berättade att Agnes kommit till gården där hon tjänade ute vid kapellet på Södermalm vid kvällen på annandag pingst och frågat efter Margaretas matmoder. När Margareta svarade att matmodern inte var hemma sa Agnes: "Känner du mig inte, jag känner dig väl kära syster. Gå efter ett stop öl, jag är så törstig."⁵⁸⁴ När Margareta gick efter ölet kom Henrik och gjorde henne sällskap till porten och frågade vem hon hämtade öl åt. När han fick höra att det var "eder piga Agnes"⁵⁸⁵ som sänt efter ölet gick han in och satte sig hos henne i stugan. De skålade med varandra och när ölet var slut sände de efter brännvin och när brännvinet också var slut gick Agnes in till Margareta som låg i sin säng i förstugan och bad henne om att få stanna över natten. Sedan tog hon av sig sina kläder och kröp naken ner i sängen. Efter en stund kom Henrik in. Han klädde också av sig naken och lade sig mellan Margareta och Agnes i sängen. Då steg Margareta upp och kurade ihop sig på en kista vid stugdörren. "Strax därefter [...] höll de ett sådant fanders parlament, hela natten över, ifrån 9 slog om aftonen in till 6 om morgonen, och drev sådan otukt, att det är skamligt för hövliga öron att förtälja vad hon hört och sett hade."⁵⁸⁶ Margareta avslutade sitt vittnesmål med att säga att om hon då vetat vad hon vet nu (och det är oklart vad hon då syftar på) så skulle hon tagit deras

---

583 Stb 1620–1621 s. 64.

584 Stb 1620–1621 s. 64.

585 Stb 1620–1621 s. 64.

586 Stb 1620–1621 s. 64.

avslängda kläder och burit iväg till en annan plats som ett vårdtecken, ett bevis på deras relation.

Henrik och Agnes svarade att de bara hade legat i samma säng och att det inte fanns något bevis om ”otukt eller lekamligt umgänge”.⁵⁸⁷ När rätten frågade Agnes om hon varit gravid svarade hon ja, men att det var en soldat som var far till barnet. När denne fått reda på graviditeten hade han rymt. Sedan hade Agnes fått ett missfall när fostret var 12 veckor gammalt. Henrik Åkares hustru bekräftade missfallet och sade sig ha sett att det inte var ett människo-lik foster.⁵⁸⁸ En annan soldat från samma förband styrkte Agnes berättelse. Han sa att Agnes hade varit i hans härbärke och där legat med soldaten, men att han upptäckt dem och kört ut dem med ett vedträ. Slutligen kallades de finska predikanterna in. De berättade att de hade hört rykten, bland annat från Agnes matmoder, om att hon skulle ha varit med barn, men de visste inte vem som var fadern.

Eftersom inga bevis fanns utöver Margaretas vittnesmål erbjöd sig Henrik att svära sig fri med tolvmannaed. Han lyckades samla elva män (han själv var den tolfte) inför rätten som intygade att allt de visste om honom var ”ärligt och gott”.⁵⁸⁹ Men vittnena kunde inte svära på att han var oskyldig. Därmed sattes Henrik i fängelse. Men följande år, i den 24 september 1621 står det noterat i tänkeboken att Henrik har släppts fri, då det visat sig att Margareta

---

587 Stb 1620–1621 s. 64.

588 Just detta läser jag som att hon menar att kroppen var ovuxen och att det rörde sig om ett missfall och inget barnamord, inte som att hon menar att det röde sig om någon form av monstrositet. Stb 1620–1621 s. 78–79

589 Stb 1620–1621 s. 78.

som vittnat mot dem var en ”offentlig hora, tjuv och för-löperska, som för sina odygder är bortlupen, den ock inga vitsord givas bör.”⁵⁹⁰ Protokollen berättar inte vad som skett med pigan Agnes.

Fallet med Agnes och Henrik ger en inblick i två potentiella sexuella relationer. Dels Agnes relation med Henrik, dels Agnes relation med en soldat. För det första visar fallet hur tjänstefolk och ogifta ungdomar kunde röra sig relativt fritt i staden och uppvakta varandra. Henrik och Agnes möte började ju med att Henrik stötte på Margareta på stan när hon bar in öl till Agnes. Men kan ha varit så att deras träff var uppgjord på förhand. Agnes och Henrik valde också att inte förneka någonting i Margaretas vittnesmål, förutom själva samlaget i sig. Det antyder att allting fram till dess ansågs vara ett om inte oklanderligt så i alla fall ett acceptabelt beteende.

Det är dessutom anmärkningsvärt var Agnes valde att träffa sina partners. Trots att Agnes träffade sonen till sin husbonde, Henrik, som hon antagligen också delade bostad med, så valde de att träffas i det hushåll där Margareta tjänstgjorde. Margaretas husbonde var inte hemma. Därför var det möjligt för Henrik och Agnes att träffas där den kvällen. Möjligtvis kan hushållet där Margareta tjänstgjorde också tolkas som en sorts krog. Att Agnes och Henrik ”sänder efter” öl och brännvin antyder i alla fall det, medan Agnes ord till Margareta: ”jag känner dig väl kära syster”, tillsammans med att hon sedan lade sig i Margaretas säng för att sova över antyder att det kan ha rört sig om något annat. Sannolikt har inte frågan något

---

590 Stb 1620–1621 s. 179.

entydigt svar. Gränserna för privat och offentligt, krog eller hem, var under 1600-talet flytande.⁵⁹¹

Men att Agnes och Henrik träffades utanför det hushåll där Agnes tjänstgjorde bör inte tolkas som att de försökte gömma sitt umgänge. Fallet kommer till rätten under sommaren och det är inte osannolikt att det var på värdkanten som Agnes och Henrik gick hem till Margareta. Under den tiden på året bör det ha funnits goda möjligheter till att istället smita ut i skogen på Södermalm tillsammans. Men Agnes och Henrik valde att röra sig i miljöer där de kunde bli sedda. Det påstådda samlaget äger ju sedan också rum i Margaretas säng, efter det att Margareta blivit så irriterad att hon gått och lagt sig någon annanstans.

Givetvis kan allt detta bero på oförsiktighet. Både Agnes och Henrik beskrevs av Margareta som berusade. Men frågan är om det över huvud taget gick att smyga iväg ut i grönskan runt staden utan att det framstod som misstänkt. 1600-talets permanenta offentlighet tolererade generellt inget hemlighetsmakeri. I stöldmål och barnamord är en av de graverande anklagelserna inte förbrytelsen som skett, utan att den har hållits hemlig och det som var gjort i hemlighet var ärelöst.⁵⁹² I just detta fall fungerade även Agnes öppenhet i viss mån, och kanske lite överraskande, som en resurs i försvaret. Visserligen var det Margareta som var huvudvittnet i anklagelsen, men Agnes andra relation, den med soldaten, hade också den ägt rum i en tredje persons bostad. Att en annan soldat kommit på Agnes

---

591 Detta med krognäring och hem diskuteras hos Ling, 2016 s. 201–203.

592 Om en permanent offentlighet: Sandmo, 1999 s. 150–152. Om lagstiftningen kring barnamord, se Hagelin, 2010 s. 13–18.

och hennes älskare i sitt härbärke, och sedan kört ut dem med ett vedträ, kunde användas som bevis på att Agnes faktiskt talade sanning om fadern till det dödfödda barnet.

Men även om Agnes undvek hemlighetsmakeri så innebar inte det att hon inte betedde sig diskret. Träffen både hos Margareta och i soldatens härbärke var ingen helt offentlig affär, om än inte helt hemlig heller. Det var inte heller så att den allmänna kännedomen om hennes affärer inte skadade hennes rykte. Visserligen fick hon behålla sin tjänst hos sin matmor, trots att hon varit gravid, och rätten verkar heller inte finna något uppseendeväckande med hennes historia, förutom det faktum att Henrik inte klarar av att svära sig fri från anklagelserna. Men att de två predikanterna vittnade om att det skulle gått ”gemena” rykten om Agnes, och dessutom de stöldanklagelser som riktas mot henne av hennes egen bror Saul, innebar antagligen att hennes rykte tagit skada.

Fallet med Agnes och Henriks möte hemma hos Margaretas husbonde är alltså ingen berättelse om en oproblematiske relation. Den gav kännbara konsekvenser för både Agnes och Henrik. Men även om relationen var ett problem så verkar sättet den utspelade sig på vara efter människors förväntningar.

Det är inte bara var Agnes och Henrik träffas som är slående, utan också vilken snäv krets de rörde sig i. I protokollen berättas för det första om släktband: Agnes arbetade för sin släkting som var åkare och hennes bror arbetade som dräng i ett annat åkerihushåll. Dessutom hjälpte syskonen varandra. Anledningen till att Saul kom till rätten var ju att han menade att Agnes gett honom stöldgods att förvara som han nu anklagades för att ha stulit.

För det andra bands de även samman av sin härkomst. De finska predikanterna som vittnade om rykten i församlingen gör det rimligt att anta att Agnes, Saul och Henrik (som alla var släkt) hade en finsk bakgrund, och kanske då också Påvel åkare som var Sauls husbonde. Vidare besökte Agnes och Henrik Margareta Mikaelsson som själv var född i Finland. Gården Margareta tjänade i låg dessutom "vid kapellet på Södermalm" vilket kan innebära att den låg i anslutning till den finska begravningsplatsen på Södermalm. Det samma gäller för övrigt även Margareta och Erik som träffades i pörtet på malmen, båda var födda i Nyland i Finland.⁵⁹³

Agnes rörde sig alltså i kretsar som var sammanbundna av språk, församling och familj. De alla verkade dessutom inom samma näring – åkerinäringen. Även om det inte står något i protokollet om var Agnes, Saul och Henrik bodde så är det dessutom sannolikt att de alla bodde på Södermalm. I hjonelagslängderna för Älvsborgs lösen står samtliga åkare skrivna inom stadsdelen Södermalm.⁵⁹⁴ Mitt i staden rör det sig alltså om en ganska liten värld, ett litet sammanhang, som alla relationer ägde rum inom.

Dessa nära kopplingar innebär att det inte är säkert att Agnes först och främst uppfattade Henrik som sin husbondes son, eller att Henrik uppfattade Agnes som sin fars piga. Identiteten som minoritet i staden, som delar av samma församling, samma näring eller släktbanden dem emellan kan mycket väl ha gått före. Det är därför viktigt att inte överdriva det sociala avståndet mellan tjänstefolket och dess husbönder. I vissa fall kunde det vara avsevärt, men i andra fall var tjänstefolket förbundet med det hushåll de

593 Stb 1614–1615 s. 18–19.

594 Stb 1608–1613 s. 325.

tjänade i på fler sätt än bara genom sin anställning. Det är sällan sådana släktskap eller närheter tydligt uttalas i källorna, men det är troligt att sådana kopplingar var viktiga för tjänstefolkets umgänge i staden.

Lust i fadersväldets skugga

Den sommarkväll då ungdomarna hade samlats för att dansa på vakstugan och då soldatsonen Lars jagade efter pigan Ingrid i dansen är det enda exemplet på dans mellan ungdomar som nämns i tänkeböckerna. Men det är långt ifrån det enda exemplet på flört och lust ibland stadens tjänstefolk.

I detta kapitel har jag visat att det förekom tjänstefolk som var gifta och antagligen också hade egna hushåll. Detta gäller i synnerhet drängar och särskilt drängar med en yrkestitel. Denna grupp kan ha utgjort en sorts gesäller eller en proletariserad del av tjänstefolket som fortfarande kallades drängar. Gruppens existens understryker att tjänstefolkskategorin under det tidiga 1600-talet kunde innefatta många olika erfarenheter. Den visar också på att det inte går att se tjänstefolkssystemet under det tidiga 1600-talet, med Sartis formulering, som ett slags institutionaliserat celibat.⁵⁹⁵

Det var inte heller frågan om något celibat för ogifta tjänstehjon. Stadens drängar och pigor uppförde sig som man kan förvänta sig av ogifta ungdomar. De sökte kärleken och gav efter för sin trängtan. De hade sexuella relationer med varandra, med soldater och båtsmän, med borgarhus-trur och sina husbönder. Ibland var det tillfälliga möten, i

---

595 Sarti, 2008.

andra fall kärlekshistorier eller förlovningar. Deras partners var ofta andra unga och ogifta människor, men inte bara.

Trots kyrkans framstötar och en drakonisk lagstiftning framstår det av hur människor resonerade inför rätten, som i viss mån accepterat att ha föräktenskapliga relationer så länge de följdes av äktenskap. Problemen uppstod om kvinnan blev gravid och man måste finna någon som tog på sig faderskapet för barnet. Fanns ingen som ville ingå äktenskap fick gravida pigor lämna hushållet och söka en annan tjänst. Några av dem valde då att dölja sin graviditet, föda sina barn i hemlighet och göra sig av med dem, ett tecken på att villkoren för en ogift moder var svåra.

Hushållsordningen kunde också hotas i fall en dräng eller en piga hade en relation med sin matmor eller hufvader och därmed åsidosatte den egentliga maken eller makan. Sådana relationer skapade problem av rent praktisk natur: arbetsfördelningen i hushållet blev med ens oklar och relationen bäddade för interna konflikter. De var även skamliga för den bedragna partnern och i förlängningen därmed ett hot mot hela hushållets rykte. Materialet har visat på ett ganska stort antal sådana relationer mellan pigor och deras husbönder. Sådana typer av förbindelser är också ymnigt förekommande i studier av tjänstefolkets ställning i hushållen under tidigmodern tid i Europa. Vissa forskare har resonerat att det innebar att husbönderna upplevde att de hade rätten att utnyttja hushållets pigor sexuellt.⁵⁹⁶ Att husbönderna skulle uppfatta det som att de hade rätten att förgripa sig på sina pigor verkar otroligt. Ändå tror jag att relationerna mellan husbönder och pigor

---

596 Fairchilds, 1984 s. 188–189, Østhus, 2013 s. 237. Frågan har även diskuterats av Meldrum, 2000, Jansson, 2009, Richardson, 2010.

säger något väsentligt om en grundläggande olikhet i tjänstefolkssystemet för drängar och pigor. Vissa pigor kunde inleda sexuella förhållanden med sina husbönder på ett sätt som drängarna inte lika ofta gjorde. Men det är inte svårt att föreställa sig att dessa relationer ibland, eller oftast, var att betrakta som sexuella trakasserier och övergrepp. Men eftersom 1600-talet saknade dagens föreställningar om sexuellt samtycke är det svårt att bedöma hur dessa förbindelser verkligen såg ut genom rättsprotokollen och hur de förstods av människor i sin samtid.

Gränsen mellan legitima och illegitima relationer verkar i första hand inte heller ha förhandlats fram i rättssalen. Tvärtom var det möjligt att vara i en relation som ansågs skamlig och som inte accepterades av omgivningen en längre tid utan att man fördes upp till rätten och dömdes till stränga straff. Sådana relationer kunde leda till ryktes-spridning och förlust av trovärdighet och ära, men kunde ändå fortgå med allas vetskap utan ingripande.

Undantaget tjänstefolks förbindelser med sina husbönder har jag här inte funnit några bevis för att drängar och pigors sexuella relationer skulle ha skadat hushållets rykte. Husbönderna verkar inte heller ha varit särskilt nitiska i att hålla efter sina drängar och pigors förhållanden. På det sättet verkar inte tjänstefolkets sexualliv ha utgjort något särskilt hot mot hushållets rykte. Det finns alltså inget stöd i denna studie för den övervakande roll som tidigare forskning menat att husfadern hade för hushållsordningen och tjänstefolkets sexuella relationer.⁵⁹⁷ I den mån husbonden inför rätten erkänner sig ha varit medveten om en

---

597 Här åsyftas i synnerhet Lamberg, 2008, Hansen, 2006 s. 235.

relation, framstår det ändå inte som att husbonden skulle ha stoppat eller hindrat den.

Källmaterialet ger dessutom få tecken på sammanhang utanför hushållet där drängar och pigor kunde söka efter en partner. De flesta relationer som på något vis kan lägesbestämmas utspelade sig i på arbetsplatsen eller i hemmet. Hushållet kan också ha varit en plats för unga människor att träffa varandra utan att deras umgänge ansågs suspekt. Man sågs i andras hushåll, på åkrar eller ute vid arbetsplatserna som i rökstugan ute på malmen eller bastun. Där kunde unga män och kvinnor umgås med varandra, arbeta tillsammans eller slå följe en stund och fortfarande vara inordnade i fadersväldets ordning. På så vis blev hushållet där tjänstefolket tjänade inte en begränsning av deras möjlighet att finna en partner, utan tvärt om en möjliggörande institution. Även om män och kvinnor inte kunde ses dricka med varandra på en offentlig plats eller tillsammans smyga ut från staden så kunde de finna tillfällen i arbetet när de var ensamma eller göra sig ärenden till en annans hushåll. På så vis hotade de inte fadersväldets auktoritetsordning – det var genom att underkasta sig denna ordning som de fick ett mått av handlingsfrihet. Denna faktiskt möjliggörande funktion som den patriarkala hushållsideologin kunde ha, i synnerhet när det kommer till föräktenskapliga relationer, har inte uppmärksamrats tillräckligt inom tidigare forskning, som istället understrukt husbondens begränsande roll.

Samtidigt så var det inte någons ställning som dräng eller piga det som ytterst avgjorde deras möjligheter att knyta sexuella kontakter. Många tjänstehjon var knutna till platsen och sammanhanget de verkade i av andra, kanske starkare, band än bara tjänstekontraktet. De kunde

tillhöra samma etniska grupp i staden, vara släkt med den de var i tjänst hos eller ha släkt och vänner i närheten. Tjänstefolksgruppen i Stockholm präglades antagligen av den stora inflyttningen. Många tjänstehjon kan ha saknat ett socialt sammanhang som hjälpte dem på traven, medan andra fick skapa sig ett sammanhang utifrån de gemenskaper de hade i staden, som en avlägsen släkting eller en landsman. Oavsett vilket kontaktnät man hade var tjänsten då en möjlighet att vara kvar i staden, att flörta vid rökstugan på malmen, att träffa unga båtsmän eller sonen till husbonden. Tjänstens möjligheter verkar alltså framför allt ha legat i att den gav tillträde till aktiviteter och platser där man kunde träffa en partner.

Kapitel 7

1600-TALETS TJÄNSTEFOLK

Pigan Margareta från Hedemora blev tvingad att bege sig till Israel Hanssons gård i Uppland. På den gården utsattes hon för ett sexuellt övergrepp, blev gravid och begav sig ensam in mot Stockholm. Där födde hon sitt barn och kastade det i strömmen. Hon sade att det skett på djävulens ingivande. Rätten dömde henne till döden.⁵⁹⁸

I den här avhandlingen har jag undersökt och försökt förstå tjänstefolkets tillvaro i Stockholm under det tidiga 1600-talet. Utifrån fall som Margaretas har jag kartlagt tjänstefolkssystemet bland stadens hushåll och undersökt hur positionen som dräng och piga i ett hushåll formade människors möjligheter att umgås med människor utanför det. Genomgående har jag jämfört hur dessa villkor skiljde sig för drängar och pigor.

I undersökningen har jag strävat efter att undvika normerande källmaterial och litterära källor som skapar en tillrättalagd bild av hur tjänstefolkets tillvaro borde varit. Jag har gjort det för att jag vill skildra tjänstefolkets verklighet med en känslighet för drängarnas och pigornas

---

598 Stb 1608–1613 s. 6–7.

egna upplevelser. Men också för att jag velat studera tjänstefolkets tillvaro som praktik snarare än ideal. Denna praktik tror jag man kommer närmre genom ett rättsligt material.

Min strävan att studera praktiker genomsyrar hur jag definierat tjänstefolk. I den här studien har jag använt en inkluderande definition. För att fånga in tjänstefolksgruppens brokighet har jag utgått ifrån titlarna dräng och piga, de vanligaste titlarna för tjänstefolk i en tid då tjänstefolksgruppens nomenklatur ännu inte var lika utvecklad som den kom att bli längre fram under århundradet. Jag menar att detta sätt är det mest rimliga för att ringa in tjänstefolksgruppen, utan att på förhand göra våld på källmaterialet. Angreppssättet har kunnat visa på gruppens mångfald. Det har också visat hur porösa gränserna var mellan ungdomar, tjänstefolk och hantverkarnas gesäller och mästersvennar.

Men mitt praktisknära angreppssätt är inte utan begränsningar. Metoden och källmaterialet har lett till att många av de berättelser om 1600-talets tjänstefolk jag haft att jobba med har varit fragmentariska. Ett fall har nämnt en piga som hämtat öl, ett annat en dräng som stulit en båt och i ett tredje har drängar svärmat runt sina husbönder i ett slagsmål. Från dessa fragment har jag försökt sammanfoga en begriplig helhet. Om jag istället hade valt att utgå från rådgivningslitteratur, lagtexter och andra normerande texter hade säkerligen berättelserna varit mer sammanhängande och jag skulle sluppit lägga ett sådant osäkert pussel.

Att källmaterialet är rättsprotokoll innebär att konflikter framhävts på bekostnad av vardagslivets stilla lunk. Krogen, gatan, och torget har varit mycket synliga platser, just för att dessa var platser där människor mötte varandra, förolämpade varandra och gjorde varandra illa.

Andra utrymmen, som säkert betytt mycket för drängarna och pigorna i deras vardag, som sängen, eldstaden eller vedboden har hamnat i skymundan.

Men det röriga, fragmentariska och konfliktbetonade källmaterialet har fördelen att det riktat blicken mot tjänstefolket utanför hushållet. Tänkeboksmaterialet synliggör hur tjänstefolket umgicks, bråkade och uppvaktade människor i och utanför det hushåll där de tjänade. Därmed har en bredare bild av drängarna och pigornas tillvaro kunnat fångas in. I förlängningen innebär det att den här undersökningen har kunnat visa på vissa aspekter av vad det innebar att vara dräng och piga i 1600-talets samhällsordning i stort.

Avhandlingen har undersökt tjänstefolket i det tidiga 1600-talets Stockholm i fem tematiska kapitel. Nedan presenterar jag den sammanvägda bilden av dessa tematiska studier.

Tjänstefolkssystemets underordning

Avhandlingens första ansats har varit att kartlägga tjänstefolkssystemet i staden. Demografiska mönster är ett centralt tema inom tjänstefolksforskningen. Det västeuropeiska giftermålsmönstret innebar höga giftermålsåldrar, vilket innebar att människor spenderade tiden mellan barndom och giftermål med att tjäna som tjänstefolk i andras hushåll. Familjebildningen har därför setts som ett ramverk som möjliggjorde uppkomsten av ett tjänstefolkssystem.⁵⁹⁹ Men Lennart Andersson Palm håller det troligt att ”dräng och pig-samhället” inte uppstod i Sverige förrän under

---

599 Hajnal, 1982.

1700-talet.⁶⁰⁰ Martin Andersson å andra sidan ser att det fanns en utbredd sedvänja att hålla sig med tjänstefolk i Sverige redan under 1600-talets början, men resonerar att det kan ha varit statens arbetskraftsbehov som formade och skapade tjänstefolkssystemet, snarare än höga giftermålsåldrar som John Hajnal föreslagit.⁶⁰¹ Frågan jag har ställt här är huruvida det fanns en utbredd sedvänja att hålla sig med tjänstefolk i stadens hushåll, vilka drängarna och pigornas uppgifter i dessa hushåll var och vilka villkor detta tjänstefolkssystem medförde för tjänstefolket.

Denna undersökning har visat att det förekom en stor mängd drängar och pigor i Stockholm redan under det tidiga 1600-talet. Det är ett viktigt resultat, men egentligen inte särskilt förvånande. Att tjänstefolk förekommit i borgerskapets hushåll har på det hela taget varit välkänt, även om det sällan diskuterats explicit i samband med det västeuropeiska giftermålsmönstret.⁶⁰²

Genom hjonelagslängderna för Älvsborgs lösen har jag kunnat visa att drängarna och pigorna utgjorde den överlägset största listade gruppen av personer i underordnad ställning i stadens hushåll. Även om befolkningsuppskattningar är vanskliga bör tjänstefolksgruppen utgjort åtminstone en tiondel av stadens befolkning. Tar man hänsyn till det stora bortfallet av hushåll i hjonelagslängderna är det möjligt att tjänstefolksgruppen utgjorde upp emot en femtedel av stadens invånare. Det innebär att tjänstefolksgruppen i staden var minst lika stor under 1600-talet som i jämförbara städer under kommande sekler. Gruppen pigor var något

600 Palm, 2001 s. 112–114.

601 Andersson, 2018 s. 115, 129.

602 Exempelvis diskuterar Lamberg återkommande tjänstefolksgruppen: Lamberg, 1998, 2008.

större än gruppen av drängar och tjänstehjonen var spridda över en stor del av stadens hushåll. Nästan två tredjedelar av hushållen höll sig med tjänstefolk, och arbetslagen utgjordes aldrig av mer än en handfull tjänstehjon.

De människor som arbetade i andras hushåll var ofta ogifta. Det var inte ovanligt att de hade sin bakgrund i andra städer runt Östersjön med avlägsna och ganska svårmobiliserade släktnätverk. Min tolkning är att de drängar och pigor som tjänade i Stockholm med bakgrund i andra städer kan ha fungerat som noder i vittomfamnande släktnätverk som användes för att främja kontakter, kunskap och kanske förtroenden i affärssyfte över det svenska östersjöväldet. Dessa nätverk kan också ses som ett tecken på att tjänstefolkssystemet i en stad som Stockholm var en del av ett utpräglat borgerligt handelsnätverk, som fungerade som en del av Östersjöns stadsnätverk. Denna typ av nätverksbygge baserat på att unga människor reste till städer långt borta förtjänar mer uppmärksamhet inom forskningen.

För att förstå vad tjänsten som dräng eller piga innebar har denna undersökning utgått från ett praktisknära angreppssätt. Utgångspunkten har varit att tjänsten formades av upprepade vardagliga handlingar. Genom att rikta blicken mot dessa handlingar har undersökningen visat att drängarna och pigorna till stor del arbetade som hjälpredor i hushållen. De bar, hämtade, vaktade och kunde stå i bodarna för att sköta försäljning eller följa med varustransporter. Det kan ha varit just dessa verksamheter som särskilde tjänstefolket från andra samhällsgrupper. Den som var dräng eller piga gjorde kanske inget tydligt definierat arbete. Istället fungerade de som en sorts förlängning av sina husbönders förmåga. Deras göromål kunde frigöra

arbetskraft från vissa enklare sysslor så att husbönder och mer kvalificerad arbetskraft istället kunde fokusera på annat arbete. Husbönderna kunde också använda sitt tjänstefolk för att gå sina ärenden, trakassera meningsmotståndare eller vittna vid en rättegång. Att vara dräng och piga var därför just detta: att det arbete man utförde inte var för det egna hushållet, utan för någon annan.

Undersökningen har också visat att tjänstehjonsstadgornas bestämmelser om tjänstetvång och kontraktstid hade sin motsvarighet i stadslagen även innan den första tjänstehjonsstadgan 1664. Redan i Magnus Erikssons stadslag föreskrevs ett tjänstetvång för den som inte hade medel att försörja sig själv och en fast kontraktstid på minst sex månader. Framför allt äldre forskning har ofta tolkat införandet av tjänstehjonsstadgorna under 1600- och 1700-talet som ett tecken på en förändring av tjänstehjonspolitiken. Jag menar dock i likhet med Carolina Uppenberg, att tjänstehjonsstadgan snarast bör förstås som en del av en lång kontinuitet i tjänstefolkslagstiftningen.⁶⁰³ Den avgörande skillnaden mellan upprätthållandet av tjänstefolkssystemet under det tidiga 1600-talet och under 1700-talet var att det under den tidigare perioden inte fanns någon tydlig mekanism för att se till att lagen följdes. Därmed bör det i praktiken ha funnits möjlighet för tjänstefolk och husbönder att träffa egna överenskommelser, så länge parterna var överens.

Det fanns normer om vad som var ett passande betende för en husbonde i staden. Dessa normer var ytterst baserade på en patriarkal ideologi om underordning, måttfullhet och omhändertagande. Men det var svårt för

---

603 Uppenberg, 2018 s. 114–115.

tjänstefolket att hävda sig gentemot husbönderna i rätten. I undersökningen har jag visat att de inte kunde dra sin husbonde inför rätta om de inte hade stöd från en annan husbonde eller släktingar utanför hushållet. I fall där tjänstefolk stod inför rätten i konflikt med sin husbonde var det vanligen husbonden som tagit saken till rätten. Även när tjänstehjon vann en konflikt mot husbonden hade de ofta föga att tjäna på detta. De kunde bli befriade från sin tjänst, men inte få ersättning för övergrepp eller övervåld som de fått utstå. I brist på alternativ kunde tjänstefolket fly hushållet och ibland även stjäla från sin husbonde när de upplevde att de inte blivit rättmätigt ersatta för sitt arbete. Tjänstefolkets rättslöshet i husbondens hushåll står i kontrast till vad forskningen har visat om tjänstefolk under senare perioder. Carolina Uppenberg och Hanne Østhus har visat hur tjänstefolket under 1700-talets mitt och slut kunde dra sina husbönder inför rätta, särskilt i löne- och kontraktsfrågor, och få rätten på sin sida.⁶⁰⁴ Så var inte fallet för det tidiga 1600-talets tjänstefolk.

Den sammanvägda bilden är därmed att det i det tidiga 1600-talets Stockholm fanns en utbredd sedvänja att hålla sig med tjänstefolk bland stadens borgerliga hushåll. Den präglades av att tjänstefolket fungerade som hjälpedor i hushållet och som noder i släktnätverk som spände sig över Östersjön. I de hushåll där de tjänade hade dock tjänstefolket svårt att hävda sig mot sina husbönder, och det faktum att släktnätverken var avlägsna och svårmobiliserade kan ha gjort detta ännu mer problematiskt.

---

⁶⁰⁴ Uppenberg, 2018 s. 171–183, Østhus, 2013 s. 138–142.

Livet i fadersväldets skugga

1600-talets hus har beskrivits som öppna för omgivningen. Det innebar att hushållen var integrerade i sitt grannskap, med en hög grad av insyn.⁶⁰⁵ Tjänstefolket bytte även hushåll ofta.⁶⁰⁶ Detta bör ha inneburit att tjänstefolkets relationer utanför hushållet var väl så viktiga som deras relationer inom det.⁶⁰⁷ Avhandlingens andra ansats har därför varit att studera tjänstefolket också utanför deras plats i hushållsordningen.

Den patriarkala hushållsideologin, som den definieras av Börje Harnesk, gjorde anspråk på en persons hela tillvaro. Den som var underordnad en husbonde var alltid underordnad. Harnesk har tolkat tjänstefolkets ovilja att ta tjänst under 1700-talet som just ett motstånd mot en sådan underordning.⁶⁰⁸ I denna studie framträder en något annorlunda bild.

För det första har jag visat hur tjänstefolket i vissa sammanhang absolut kunde uppträda självständigt, i sin egen rätt. Även Kirsi Ojala ser en liknande tendens i 1700-talets Åbo och Odense.⁶⁰⁹ Detta gäller framför allt när tjänstefolket umgicks med andra som själva saknade hushåll. Tjänstefolket lånade ut pengar, stal tillsammans och umgicks med tjänstefolk från andra hushåll, eller med

---

605 Eibach, 2011.

606 Undersökningar av flyttfrekvens i Sverige bland tjänstefolket finns för 1600-talets del hos Andersson, 2018 s. 101. För senare perioder i Sverige: Dribe & Lundh, 2005 s. 57. Ett exempel från det sena 1700-talets Burgund är Hayhoe, 2012.

607 Ojala, 2008.

608 Harnesk, 1990 s. 153.

609 Ojala, 2008, 2009.

människor som utgjorde stadens utstötta och fattiga samt soldater, skrivare och båtsmän. Dessa umgängen kunde ske i hushållet, när husbonden var någon annanstans, eller på stadens gator, torg och krogar.

Tjänstefolket hade också en uppfattning om den egna och andras ära. De uttryckte och försvarade den. I undersökningen har jag visat att tjänstefolket både okvädade och anklagade andra människor för klandervärt beteende och kunde ta till våld för att hävda sig. Detta framstår som särskilt vanligt i publika miljöer där äran var särskilt viktig, som på torget där handel bedrevs eller i krogmiljöer. Det kan bero på att dessa platser var synliga platser där det var viktigt att visa upp och försvara sin ärbärdhet, men det kan också vara en effekt av att just dessa platser blir synliga i tänkeboksmaterialet. I dessa miljöer ställde sig deras husbönder vid sidan av och lät sitt tjänstefolk spela ut sina egna konflikter. Tjänstefolket var därmed självständiga och aktiva aktörer i stadens sociala liv.

Uppenbergs menar att tjänstefolkpositionen var en samhällsposition som skapade igenkänning och erkännande.⁶¹⁰ Denna undersökning har visat hur tjänstefolket kunde utnyttja den positionen till att ha sitt eget umgänge och egna kontakter i staden. Positionen innebar dock inte att tjänstefolket fick möjlighet att knyta självständiga nätverk med andra husbönder. Deras umgänge verkar ha inskränkt sig till andra människor som befann sig i olika underordnade, ensamstående eller obesuttna samhällspositioner.

Därmed hade tjänstefolk viss möjlighet till en självständig social tillvaro, trots den patriarkala hushållsideologins totala anspråk på tjänstehjonets person. Denna studie

---

⁶¹⁰ Uppenberg, 2018 s. 256, Ågren, 2016 s. 218.

ligger därför i linje med Harnesks i fråga om att underordningen i praktiken inte var total. Men tjänstefolkets relationer utanför hushållet framstår inte som en direkt form av protest mot underordning. Snarare verkar vissa relationer, i synnerhet relationer och umgänge med andra som inte själva tillhörde husbondeklassen, ansetts som oproblematiska av omgivningen. Tjänstefolkets identitet som inordnade under en husbonde aktiverades därför endast i vissa fall, som när de angreps just i egenskap av tjänstefolk. För drängarna och pigorna kunde överfallas, anklagas och trakasseras som en del av sin husbondes hushåll. En husbonde som hade en konflikt med en annan husbonde, såväl som frustrerade kroggäster, kunde angripa drängar och pigor som en del av det hushåll där de tjänade, som ett sätt att komma åt deras husbönder.

Hushållsideologins sätt att skapa möjligheter och begränsningar för tjänstefolket synliggörs även i tjänstefolkets sexuella relationer. Undersökningen har visat att drängar och pigors umgänge var könssegregerat och att Stockholm verkar ha varit fattigt på (men inte helt saknat) institutioner för att söka sig en partner. Men drängar och pigor kunde knyta kontakter med personer av motsatt kön i hushållet och genom arbetet. Medan tidigare forskning har understrukt husbondens ansvar att se till att ingenting olovligt skedde i hushållet som kunde skada dess ära, så har jag i denna undersökning inte funnit något tecken på att husbönderna försökte gripa in och förhindra tjänstefolkets sexuella kontakter. Det kan ha varit så att föräktenskapliga relationer bland tjänstefolket var accepterade så länge som husbonden hade kännedom om dem och så länge som relationen antogs leda till äktenskap. Detta innebar att hushållsideologin kunde skapa vissa möjligheter för

tjänstefolket: det var genom sin tjänst de kunde flytta från hushåll till hushåll, genom sin ställning som tjänstehjon de kunde knyta kontakter med andra unga ogifta och det var genom att underordna sig en övervakande husbonde som de kunde tillåtas att ha föräktenskapliga relationer. Medan husbondens begränsande och kontrollerande funktion huvudsakligen har betonats inom tidigare forskning menar jag att dess ansvar för den sexuella sedligheten i hushållet har överdrivits.

Den sammantagna bilden är därför att stadens drängar och pigor fick en allmänt erkänd position genom sin tjänst. Den positionen medgav vissa möjligheter: att leva, verka och knyta kontakter i staden och att i någon mån upprätthålla sexuella relationer. Men den gav inte någon särskild möjlighet till att knyta kontakter med andra människor ur husbondegruppen. Snarast verkar det funnits en sorts ungdomskultur som dominerades av grupper som var unga, ogifta eller obesuttna.

Drängar och pigor: särskilda men inte åtskilda

De mönster som jag definierat både för tjänstefolkssystemet i Stockholm och för tjänstefolkets liv i fadersväldets skugga gäller för både drängar och pigor. Det fanns alltså mycket som var gemensamt för drängarna och pigorna i 1600-talets hushåll. Men i en tid som gjorde skarp åtskillnad på män och kvinnor skapades även skillnader i tjänstefolkspositionens villkor beroende på kön. I denna studie har jag inte kunnat kartlägga alla sådana skillnader. Antagligen var åtskillnaden mellan män och kvinnor så djupt inbäddad i vardagen att den manifesterade sig mer eller mindre subtilt i varje ögonblick. Ändå har jag i studien definierat ett par

övergripande drag av hur tjänstefolkspositionens villkor skiljde sig för drängar och pigor.

Medan tidigare studier inriktat sig på arbete i allmänhet har jag här studerat tjänstefolkets arbete i synnerhet. För det första har studien visat på en stor skillnad i vilka typer av arbetsuppgifter tjänstefolket utförde. Även om både drängar och pigor sprang ärenden, vaktade bodar och hämtade saker åt sina husbönder var pigorna i långt högre utsträckning än drängarna sysselsatta med traditionellt hushållsarbete: de diskade, tvättade, städade och tog hand om sjuka. Drängarna å andra sidan var i högre utsträckning sysselsatta med att sköta husböndernas ofta långväga transporter. Det fanns även en tendens att hushållen höll sig med både drängar och pigor i tjänsten, antagligen just för att de fyllde olika funktioner. Men när resurserna tröt strävade man efter att åtminstone hålla sig med en piga.

Arbetsforskningen, med GaW-projektet i spetsen, har betonat att könsarbetsdelningen i svenska hushåll var flexibel, och att män och kvinnor förekom inom alla verksamheter. Dessutom ska arbetsdelningen varit synnerligen flexibel i små arbetslag – just sådana arbetslag som studerats här.⁶¹¹ Mina resultat pekar på att man visserligen kan se både drängar och pigor utföra likartade uppgifter. Både drängar och pigor bär till exempel saker och är därmed involverade i transport, men en sådan likhet är i första hand en produkt av hur arbetskategorierna konstruerats av forskaren. Därmed menar jag att, åtminstone för tjänstefolkets del, att likheten i arbetsuppgifterna är överbetonad.

Delvis som en följd av deras skilda arbetsuppgifter framträder också en stor skillnad mellan drängar och pigor

611 <https://gaw.hist.uu.se/vad-ar-gaw/gender-and-work/resultat/> besökt 7 april 2020.

i vilka platser de rörde sig på. Medan drängarnas arbete kunde innebära att de var tvungna att resa långa sträckor, till andra städer och rent av till andra länder, var pigornas arbete mer centrerat till hushållet, hemmet och dess närmaste omgivning i staden. Också i deras umgänge fanns en rumslig uppdelning. Men detta ska inte förstås som att pigornas tillvaro var en isolerad och instängd tillvaro. Det öppna hushållet och stadens omgivning gav tillfälle till mötesplatser och umgänge. För pigorna framstår hushållet och torget som centrala platser för att umgås, knyta band och försvara sin hederlighet. För drängarna var den huvudsakliga umgängesarenan som framträder i källmaterialet istället stadens krogar och gator, där de kunde socialisera, bråka och dricka tillsammans med andra män.

I 1600-talets samhälle var även kvinnors ära i högre utsträckning knuten till deras sexuella beteende än männens. Män kunde anklagas för att vara tjuvar eller skälmar medan kvinnor oftare anklagades för att vara horor. Detta samverkade med tjänstefolkets underordning och svårigheter att dra sin husbonde inför rätta. Ofta förekommer det i källmaterialet att en husbonde haft en sexuell relation med en piga i hushållet. I ett samhälle med begränsat intresse för sexuellt samtycke går det inte att skatta hur ofta detta var en relation som byggde på ömsesidighet och hur ofta det rörde sig om rena sexuella övergrepp. Det enda vi kan konstatera är att det förekom, och att pigan verkar varit den som fick stå för konsekvenserna av en önskad graviditet. Som Margareta i avhandlingens inledning.

Trots att tjänstefolkspositionen innebar stora likheter för drängar och pigor innebär skillnaderna sammantaget att drängars och pigors villkor och upplevelser av att tjäna i ett hushåll kunde vara mycket olika. Det var inte så att

samhället var uppdelat i tydligt separerade manliga och kvinnliga sfärer. Drängar och pigor levde och arbetade sida vid sida. Men det fanns ändå tydligt definierade och synliga göromål som skilde dem åt.

Utblick och slutord

Pigan Margaretas öde ger kanske inte en rättvis bild av hur tjänstefolkstiden var för de flesta. Men det ger en inblick i hur det kunde te sig när det var som värst. Hennes berättelse är berättelsen om ensamhet och maktlöshet, om tvång och utnyttjande. I undersökningen har jag visat att Margareta var en del av ett utbrett tjänstefolkssystem under 1600-talet där tjänstefolket kan ha utgjort delar av släkt nätverk som sträckte sig mellan städer, över hav och land. Drängar och pigor arbetade med enklare men ganska skilda uppgifter och tjänsten gav dem möjlighet att upprätthålla egna nätverk och umgängen, i första hand med andra människor som inte heller de tillhörde husbondegruppen.

I avhandlingen har jag även visat att tjänstefolkspositionen inte bara kan förstås som en position situerad i hushållet. Tjänstefolket var också delaktörer i staden eller platsen där de tjänade. Det öppna huset var öppet också för tjänstefolket. Vilka platser de vistades på och hur de agerade i eget namn är avgörande för att förstå vad positionen innebar. I umgänget kunde den patriarkala hushållsideologin fungera som en möjliggörare: den gav drängarna och pigorna en plattform, ett socialt sammanhang. Detta sammanhang kunde användas för att knyta kontakter med andra människor i tjänsteställning och för att upprätthålla vissa föräktenskapliga relationer.

Ändå var tjänstefolkpositionen en utsatt position som erbjöd begränsade möjligheter att hävda sig och söka upprättelse i fall då ens husbonde utsatte tjänstefolket för övergrepp. Drängarnas och pigornas möjligheter verkar varit helt beroende av att de kunde mobilisera släktnätverk utanför hushållet, eller att helt enkelt fly.

Att jag studerat just en stad som Stockholm har viss betydelse för forskningsresultatens räckvidd. I 1600-talets landskap var en stad något ganska speciellt, en plats med annorlunda levnadsvillkor och näringsstruktur än den landsbygd där de flesta människor levde. Men trots dessa särdrag menar jag att flera av avhandlingens resultat inte bara äger en giltighet för Stockholm utan för det svenska tjänstefolkssystemet i stort under 1600-talet.

Landsbygdens tjänstefolk var underkastade en liknande lagstiftning och samma normsystem som Stockholms tjänstefolk. De resultat som undersökningen har gett om tjänstefolkets förmåga till att hävda sina rättigheter på laglig väg gentemot husbonden bör därför ha varit likartade i stad och landsbygd. Det som särskiljer staden är möjligtvis att tjänstefolket där kunde vara inflyttade från mer avlägsna platser och därmed ha mer svärmobiliserade nätverk, vilket i sin tur begränsade deras möjligheter att dra husbönderna inför rätta ytterligare i staden.

Även vad det gäller arbetsuppgifter bör det finnas stora likheter, trots att Stockholm dominerades av hantverkar- och köpmannahushåll istället för lantbrukarhushåll. Undersökningen har visat att tjänstefolkets huvudsakliga arbetsuppgifter handlade om att gå ärenden åt sina husbönder, att hämta saker och vara allt-i-allo-personal. Denna typ av arbetsuppgifter är inte specifika för ett stadshushåll och ligger i linje med de arbetsuppgifter som vi vet utfördes

av unga och barn i landsbygdshushåll under 1600-talet.⁶¹² Därmed menar jag att det är rimligt att anta att just de arbetsuppgifter som här framstår som typiska för tjänstefolk i 1600-talets Stockholm också var typiska för tjänstefolk utanför staden. Men eftersom Stockholm var en del av ett omfattande handelsnätverk runt Östersjön förekom det även att tjänstefolk, och i synnerhet drängar, reste långväga i tjänsten. Sådana typer av transporter kunde säkerligen förekomma också på landsbygden, men det är en typ av verksamheter kan ha varit vanligare i Stockholm och som därmed fått en mer framträdande plats i undersökningen.

Men staden kan ha givit andra möjligheter för tjänstefolkets umgänge i och utanför hushållet än vad landsbygden gjorde. Stockholm hade en mer diversifierad och specialiserad näringsstruktur. Grupper som åkare, soldater, båtsmän och månglerskor bör ha varit en mer återkommande syn där än på landsbygden. Detta hade antagligen också betydelse för tjänstefolkets umgänge. Kanske innebär stadsmiljön att tjänstefolkets umgänge framstår som mer diversifierat, eftersom där fanns en mångfald av människor som drängarna och pigorna umgicks med.

Sammantaget innebär stadsmiljön att vissa verksamheter och aspekter av tjänstefolkets vardagsliv framhävs på bekostnad av andra. Men även om en stad som Stockholm utgjorde ett undantag i 1600-talets landskap så var den inget avskilt universum. Stockholmsborna hade kontakt med folk på landsbygden och i andra städer. Inte sällan var de själva födda utanför staden. Därför bör de värderingar och sedvänjor som var närvarande i Stockholm under tidsperioden också ha sina motsvarigheter på landsbygden.

---

⁶¹² Mispelaere, 2013.

Avhandlingens resultat inbjuder även till ett par reflektioner över hur tidigare forskning tolkat tjänstefolkssystemets utveckling under kommande sekler:

För det första handlar det om uppkomsten och förekomsten av ett tjänstefolkssystem. Den här avhandlingen har visat att sedvänjan att hålla sig med drängar och pigor var mycket väl etablerad i Stockholm under det tidiga 1600-talet, oavsett om det västeuropeiska giftermålsmönstret slagit igenom eller inte. Detta antyder att tjänstefolkssystemets koppling till giftermålsmönstret kan vara överdriven.⁶¹³ Att tjänstefolkssystemet ytterst var avhängigt statens utveckling framstår inte heller som sannolikt, givet hur väletablerat det var även bland Stockholms borgerliga hushåll under perioden.⁶¹⁴ Dock har inte källmaterialet möjliggjort alternativa förklaringsmodeller. För detta skulle det krävas en folkbokföring av ett slag som inte är tillgängligt för perioden. Men en möjlighet är att tjänstefolkpositionen under det tidiga 1600-talet var en position som människor kunde gå in och ut ur. Men även om detta säkert kan ha skett undantagsvis så är det otroligt att detta var regeln. Källmaterialet har inte funnit någon dräng eller piga som omnämns som före detta hushållsföreståndare. Vad som möjliggjorde tjänstefolkssystemet, i avsaknad av ett giftermålsmönster med höga giftermålsåldrar, kvarstår därmed att besvara.

För det andra rör det utvecklingen av tjänstefolkslagstiftningen under 1600- och 1700-talen och tjänstefolkets självbild som lönearbetskraft.⁶¹⁵ Tidigare har forskningen

613 Den kopplingen tecknas av både Hajnal, 1982 och Palm, 2001.

614 Andersson, 2018 s. 129.

615 Framför allt Uppenberg, 2018 s. 181.

i hög utsträckning frågat sig vilka arbetskraftsbehov som föranledde en utökad tvångslagstiftning kring tjänstefolket.⁶¹⁶ Denna avhandling antyder att den frågan kan vara felställd. Ett tjänstetvång var redan på plats i det tidiga 1600-talet och tjänstefolket hade få möjligheter att hävda sig mot sina husbönder. Den relevanta frågan är därför snarast varför rättsinstanser och lagstiftning under 1700-talet kom på plats som möjliggjorde för tjänstefolket att hävda sig gentemot sina husbönder.

Här har jag undersökt drängar och pigor. Men det finns många andra underordnade grupper i 1600-talets hushåll som skulle vara intressanta att studera för att öka vår förståelse av vad det innebar att vara underordnad en husbonde. Jag diskuterade dessa grupper redan i avhandlingens inledningskapitel. Jag vill ändå åter påminna av om två sådana grupper som uteslutits här men som förtjänar vidare studium.

Den första gruppen är hushållens gossar, pojkar och flickor, som inte själva var barn till husbönderna. Dessa pojkar och flickor är inte registrerade i hjonelagslängderna för Älvsborgs lösen, därför går det inte att uppskatta deras antal. Men mitt allmänna intryck är att de utgjorde en ganska stor grupp i staden. De kan ha varit en sorts unga tjänstehjon i hushållet, i vissa fall kanske de var släkt med husbonden och i andra fall kan de ha varit fosterbarn som tagits om hand av husbonde och matmor i utbyte mot att de arbetade för dem. Dessa pojkar och flickor befann sig alltså i en gråzon, någonstans mellan tjänstehjon och barn i hushållet.

---

616 Se ex Montgommery, 1933, Utterström, 1957.

Ett annan grupp som jag menar förtjänar mer uppmärksamhet är ammorna i 1600-talets hushåll. Ammor förekommer sporadiskt i tänkeboksmaterialet. Men de är en särskilt intressant grupp eftersom de står för den prydliga hushållsordning som byggde på en familjemetamor med endast en mor och far i varje hushåll. Min undersökning har dels visat att viss föräktenskaplig sexuell aktivitet kunde pågå i hushållen och tolereras. Samtidigt fanns det en förväntan att en gravid piga skulle gifta sig. Ammor är en grupp som möjligtvis trotsar dessa regler. Vem blev amma i 1600-talets samhälle? Var det ogifta mödrar? Eller var det fattigare familjer, där kvinnan tjänade hos andra som bisyssla?

Ett sista tema som lämnats därhän i avhandlingen är tjänstefolkets kistor. Det verkar som att drängar och pigor under 1600-talet hade en kista där de förvarade sina tillhörigheter. En kista som var deras egen, och när de flyttade så var det denna kista som de flyttade till ett nytt hushåll. Denna kista, där tillhörigheter, besparingar och stöldgodsförvarades var tjänstefolkets enda egna rum. En studie av hur konventionerna såg ut kring dessa kistor, hur de var utformade, var de stod, vad som förvarades i dem och vem som kunde öppna och granska dem, skulle kunna rikta blicken på tjänstefolkets rätt till autonomi, rätt till något som kan kallas privat i en samhällsposition som annars förnekade dem detta.

Jag har här haft små skärvor av liv att arbeta med för att återskapa tjänstefolkets vardag. Ofta har det varit skärvor av stora tragedier som jag använt för att försöka skildra allt det andra – det som inte var katastrofalt. Jag har försökt sammanfoga dem till något som kan likna en vardag. Dessa berättelser har gett kunskap om tjänstefolkssystemet i

tidigmodern tid. Men oavsett deras värde för forskningen har dessa människors berättelser varit värda att berätta också i sig själva. Det är berättelser om människor som hoppats och surat, skrattat och bråkat. Som en gång levt och som nu är borta. Det är svårt att helt sätta fingret på varför, men det finns något meningsfullt i att minnas dem i den mån det är möjligt.

REFERENSLISTA

Tryckta källor

- Ahnlund, Nils, 1932, *Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia. Första serien. Tidevarvet 1521–1718. Avdelning II. Tiden från 1611*. Del I:2, 1613–1616, Stockholm.
- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias, 1966, *Magnus Erikssons stadslag. I nusvensk tolkning*, Stockholm.
- Klemming, G. E., 1856, *Skrå-ordningar, utgivna av Svenska Fornskrift-sällskapet*, Stockholm.
- Kongl. Maj:t stadga och påbudh, om tjenstefolck och legohjon. Stockholm den 30 augusti år 1664*
- Kongl. Maj:ts stadga och förordning, angående tjenstefolck och legohjon, samt åtskillige härtills där wid förelupne missbruk och oordningar. Dat. Stockholm den 23 novemb. Anno 1686*
- Kongl. Maj:ts förnyade stadga och förordning angående tjenstefolck och legohjon, gifwen Stockholm i rådkammarren den 6 augusti 1723*

- Kongl. Maj:ts förnyade stadga och förordning, angående tjänstefolk och legohion. Gifwen Stockholm i råd-cammaren then 21 augusti 1739*
- Mantalsförteckning öfver staden mellan broarna från år 1652, Särtryck ur Samfundet S:t Eriks årsbok, 1906, Stockholm.*
- Stadga af år 1540. Thenne efterskrefvne punchter och artiklar blefve samtyckte af konung Gustaf och Rijksens Rådih i Örebro, den 24 januarii 1540*
- Stockholms stads tänkeböcker från äldre tid, Serie 2:1 Stockholms stads tänkeböcker 1474—1483 samt burspråk, 1917*
- Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 (Stb 1600–1635), del 3–23, 1953–2009.*
- Then Svenska Psalmboken. Med the stycker som ther til höra, och på föliande blad vptecknade finnas, uppå Kongl. Majtz. Nädigste befalning, Åhr M Dc Xciii. Med flit öfwersedd, förbättrad, och förmehrad: och vngdomen til fromma, uti thenne beqwäme storlek Åhr 1695, Stockholm.*

Internet

www.gaw.hist.uu.se, hämtat 2020-04-12.

Litteraturreferenser

- Amussen, Susan Dwyer, 1993, *An ordered society : gender and class in early modern England*, New York.
- Andersson, Gudrun, 1998a, *Tingets kvinnor och män: genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal*, Uppsala.

- Andersson, Hans, 1998b, "Androm till varnagel-": *det tidigmoderna Stockholms folkliga rättskultur i ett komparativt perspektiv*, Stockholm.
- Andersson, Martin, 2018, *Migration i 1600-talets Sverige: Älvsborgs lösen 1613–1618*, Malmö.
- Aronsson, Peter, 1993, "Hustavlans värld: folklig mentalitet eller överhetens utopi?" i *Västsvensk fromhet. Jämförande studier av västsvensk religiositet under fyra sekel*, red. Christer Ahlberger & Göran Malmstedt, Göteborg.
- Bennett, Judith M. 1996, *Ale, beer, and brewsters in England: women's work in a changing world, 1300–1600*, New York.
- Berkner, Lutz, 1972, "The stem family and the developmental cycle of the peasant household: an eighteenth-century Austrian example" i *The American historical review*.
- Bourdieu, Pierre, 1993, *Kultursociologiska texter*, Stockholm.
- Brunius, Jan, 1980, *Bondebygd i förändring: bebyggelse och befolkning i västra Närke ca 1300—1600*, Lund.
- Butler, Judith, 2006, *Genus ogjort: kropp, begär och möjlig existens*, Stockholm.
- Capp, Bernard, 2003, *When gossips meet : women, family, and neighbourhood in early Modern England*, Oxford.
- Carus, A. W. & Ogilvie, Sheilagh, 2009, "Turning qualitative into quantitative evidence: a well used method made explicit" i *The Economic History Review* 62:4.
- Christiansson, Ingegerd, 1989, "Össjöes pigor och andra kvinnliga anställda på Össjö gods 1813-1899." i *Från*

- 1800-talets pigor till 1970-talets varuskris: fem uppsatser om arbetets och de fackliga organisationernas historia*, red. Lars Berggren & Mats Greiff, Lund.
- Clementsson, Bonnie, 2016, *Förbjudna förbindelser: föreställningar kring incest och incestförbud i Sverige 1680–1940*, Malmö.
- Collstedt, Christopher, 2007, *Duellanten och rättvisan: duellbrott och synen på manlighet i stormaktsväldets slutskede*, Lund.
- Cooper, Sheila Mclsaac, 2004, "From family member to employee: Aspects of continuity and discontinuity in English domestic service 1600–2000, i *Domestic service and the formation of European identity: Understanding the globalization of domestic work, 16th–21st centuries*, red. Antoinette Fauve-Chamoux, Bern.
- Davis, Natalie Zemon, 1987, *Fiction in the archives: pardon tales and their tellers in sixteenth-century France*, Stanford.
- De Vries, Jan, 2013, *European urbanisation, 1500–1800*, London.
- Dribe, Martin & Lundh, Christer, 2005, "People on the move: determinants of servant migration in nineteenth-century Sweden" i *Continuity and Change* 20:1.
- Eibach, Joachim, 2011, "Das Offene Haus: Kommunikative Praxis im sozialen Nahraum der europäischen Frühen Neuzeit" i *Zeitschrift für Historische Forschung* 38:4.
- Ericsson, Lars, 1987, "Hemmafrontens revolt: Kravaller-na på Stortorget i Stockholm 1623" i *Meddelande från Armémuseum XXXXVII*.

- Ericson Wolke, Lars, 1988, *Borgare och byråkrater: omvandlingen av Stockholms stadsförvaltning 1599–1637*, Stockholm.
- Ericsson, Niklas, 2003, *Rätt eller fel? moraluppfattningar i Stockholm under medeltid och vasatid*, Stockholm.
- Fagerlund, Solveig, 2002, *Handel ochandel: vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv: Helsingborg ca 1680–1709*, Lund.
- Fairchilds, Cissie, 1984, *Domestic enemies: servants & their masters in Old Regime France*, Baltimore.
- Falk, Erik, 2011, *Verbala förolämpningar i 1630-talets Uppsala: en historisk talaktsanalys*, Uppsala.
- Farge, Arlette, 1989, *Livets sköra tråd: våld, makt och solidaritet i 1700-talets Paris*, Stockholm.
- Fiebranz, Rosemarie, Lindberg, Erik, Lindström, Jonas & Ågren, Maria, 2011, "Making verbs count: the research project 'Gender and Work' and its methodology" i *Scandinavian Economic History Review* 59:3.
- Forsberg, Linnea, 2001, *Stormaktstidens Stockholm tar gestalt: gaturegleringen i Stockholm 1625–1650*, Stockholm.
- Gadd, Carl-Johan, 1983, *Järn och potatis: jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860*, Göteborg.
- Garrioch, David, 1987, "Verbal insults in eighteenth-century Paris" i *The social history of language*
- Geertz, Clifford, 1973, *The interpretation of cultures: selected essays*, New York.
- Geschwind, Lars, 2001, *Stökiga studenter: social kontroll och identifikation vid universiteten i Uppsala, Dorpat och Åbo under 1600-talet*, Uppsala.

- Gräslund Berg, Elisabeth, Durieu du Pradel, Carolina, Fiebranz, Rosmarie, Jacobsson, Benny, Jansson, Karin Hassan, Lennersand, Marie, Lindberg, Erik, Lindström, Dag, Lindström, Jonas, Ling, Sofia, Mispelaere, Jan, Oja, Lina, Pihl, Christopher, Rydén, Göran, Ågren, Maria & Östman, Ann-Catrin, 2013, "Praktiker som gör skillnad: Om den verb-inriktade metoden" i *Historisk tidskrift* 133:3.
- Hagberg, Louise, 1937, *När döden gästar: svenska folkseder och svensk folketro i samband med död och begravning*, Stockholm.
- Hagelin, Helena, 2010, *Kvinnovärldar och barnamord: makt, ansvar och gemenskap i rättsprotokoll ca 1700–1840*, Göteborg.
- Hajnal, John, 1965, "European marriage patterns in perspective" i *Population in history: Essays in Historical Demography, Volume I: General and Great Britain*, red. Glass, D. V., Eversley, D. E. C., Somerset.
- 1982, "Two kinds of preindustrial household formation system" i *Population and development review* 8:3.
- Hansen, Anna, 2006, *Ordnade hushåll : genus och kontroll i Jämtland under 1600-talet*, Uppsala.
- Harnesk, Börje, 1986, "Patriarkalism och lönearbete: teori och praktik under 1700- och 1800-talen" i *Historisk tidskrift* 106.
- 1987, "Den föränderliga patriarkalismen" i *Historisk tidskrift* 107:2.
- 1990, *Legofolk: drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige*, Umeå.

- Hayhoe, Jeremy, 2012, "Rural Domestic Servants in Eighteenth-Century Burgundy: Demography, Economy, and Mobility" i *Journal of Social History* 46:2.
- Heckscher, Eli, 1933, "Ett svenskt krigsskadestånd för 300 år sedan. Betalningen av den andra Elfsborgs lösen 1613–1619" i *Ekonomisk tidskrift* 35:1.
- Hill, Bridget, 1996, *Servants: English domestics in the eighteenth century*, Oxford.
- Inger, Göran, 1997, *Svensk rättshistoria*, Malmö.
- Jansson, Arne, 1991, *Bördor och bärkraft: borgare och kronotjänare i Stockholm*, Stockholm.
- Jansson, Karin Hassan, 2002, *Kvinnofrid: Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800*, Uppsala.
- 2009, "Ära och oro: sexuella närmanden och föräktenskapliga relationer i 1700-talets Sverige" i *Scandia* 75:1.
- 2013, "Pigors arbete och vardag i det tidigmoderna Sverige" i *Personhistorisk tidskrift* 109:2.
- Jansson, Karin Hassan & Lindström, Jonas, 2018, *Horet i Hälsta: en sann historia från 1600-talet*, Stockholm.
- Jarrick, Arne, 1997, *Kärlekens makt och tårar: en evig historia*, Stockholm.
- Jarrick, Arne & Söderberg, Johan, 1998, *Odygd och vanära: folk och brott i gamla Stockholm*, Stockholm.
- Johnsson, Theresa, 2016, *Vårt fredliga samhälle: "Lösdrivari" och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet*, Uppsala.
- Kusmaul, Ann, 1981, *Servants in husbandry in early modern England*, Cambridge.

- Lager-Kromnow, Birgitta, 1962, *Stockholms befolkning på Johan III:s tid*, Stockholm.
- Lamberg, Marko, 1998, "Med mjölk i spenarna men utan man: ogifta mödrar i senmedeltidens Stockholm" i *Historisk tidskrift för Finland* 83:3.
- 2008, "Suspicion, Rivalry and Care: Mistresses and Maidservants in Early Modern Stockholm" i *Emotions in the Hoiusehold 1200–1900*, red. Broomhall, Susan, Basinstoke.
- Lamberg, Marko & Sjöstrand, Per Olof, 2000, "Finnar, svenskar eller främlingar? Inblickar i den finska befolkningsdelens status i det svenska riket under senmedeltiden" i *Historisk tidskrift*.
- Larsson, Daniel, 2006, *Den dolda transitionen: om ett demografiskt brytningsskede i det tidiga 1700-talets Sverige*, Göteborg.
- Laslett, Peter, 1977, *Family life and illicit love in earlier generations: essays in historical sociology*, Cambridge.
- 2003, *The world we have lost: further explored*, London.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, 1980, *Montaillou, en fransk by 1294–1324*, Stockholm.
- Lennartsson, Malin, 1999, *I säng och säte : relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland*, Lund.
- 2009, "Hävdande och hustrubröst: sexualitet, kropp och identitet i det tidigmoderna Sverige" i *Historisk tidskrift* 129:3.
- 2012, "Barnhustrur eller morgna brudar? Nya perspektiv på giftermålsmonster i svensk stormaktstid" i *Scandia* 78:1.
- Leunig, Tim, Minns, Chris, & Wallis, Patrick, 2011, "Networks in the premodern economy: the market

- for London apprenticeships, 1600–1749” i *Journal of Economic History* 71:2.
- Liliequist, Jonas, 2001, ”Mannens våld och värde inom äktenskapet: En studie av kulturella stereotyper från reformationstiden till 1800-talets början.” i *Mord, misshandel och sexuella övergrepp: historiska och kulturella perspektiv på kön och våld*, red. Lövkrona, Inger, Lund.
- 2008, ”Pigans nej, det är hennes ja. Då hon säger mest nej, då vill hon helst ha’.: Om gränsen mellan frieri, förförelse och sexuellt tvång i 1600- och 1700-talens Sverige” i *Nätverket. Kulturforskning i Uppsala. Dätiden i samtiden mot framtiden, ett temanummer om kulturell ordning, makt och kön tillägnat Inger Lövkrona*.
- Lilja, Sven, 1995, ”Stockholms befolkningsutveckling före 1800: metoder och förklaringar” i *Historisk tidskrift* 1995:3.
- 1996, ”Stockholm under huvudstädernas sekler: Stockholms befolkningsutveckling i jämförande perspektiv” i *Historisk tidskrift* 1996:3.
- 2000, *Tjuvehål och stolta städer: urbaniseringens kronologi och geografi i Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal*, Stockholm.
- Lindberg, Folke, 1964, *Hantverk och skrävåsen under medeltid och äldre vasatid*, Stockholm.
- Lindblom, Andreas, 1943, *Arbetaren i helg och söcken: kulturhistoriska studier. 1, Hus och hem*, Stockholm.
- Lindemann, Mary, 1981, ”Love for hire: the regulation of the wet-nursing business in eighteenth-century Hamburg” i *Journal of family history* 6:4.

- Lindmark, Daniel, 1995, *Uppfostran, undervisning, upplysning : linjer i svensk folkundervisning före folkskolan*, Umeå.
- Lindstedt Cronberg, Marie, 1997, *Synd och skam: ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*, Lund.
- 2008, "Heder och ära i tidigmodern tid" i red. Lindstedt Cronberg, Maria och Stenqvist, Catharina, *Förmoderna livshållningar: dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till upplysningen*, Lund.
- Lindström, Dag, 1991, *Skrå, stad och stat : Stockholm, Malmö och Bergen ca 1350-1622*, Uppsala.
- 1988, "Mästarna och deras gesäller. Stockholm ca 1400–1600" i *Scandia* 54:2.
- Lindström, Dag, 1988, "Våld, förtal och förlikningar i Stockholm 1475–1625" i *Rätthistoriska studier*.
- Lindström, Jonas, 2008, *Distribution and differences: stratification and the system of reproduction in a Swedish peasant community 1620–1820*, Uppsala.
- Lindström, Jonas & Jansson, Karin Hassan, 2017, "Pigan i fadersväldet: Regler, undantag och mikrohistoriska möjligheter" i *Historisk tidskrift* 137:3.
- Lindström, Jonas, Jansson, Karin Hassan, Fiebranz, Rosemarie, Jacobsson, Benny & Ågren, maria, 2017, "Mistress or maid: the structure of women's work in Sweden, 1550–1800" i *Continuity and Change* 32:2.
- Lindström, Jonas och Mispelare, Jan, 2017 "Husbönder och föräldrar: Tjänstefolks förhållande till föräldrahemmet i 1600-talets Sverige", Opublicerat konferensbidrag för sessionen *Husbönder, pigor och drängar*, Svenska historikermötet 10-12 maj, 2017.
- Ling, Sofia, 2011, "Genusarbetsdelning i tidigmoderna städer" i *Levebröd: vad vet vi om tidigmodern könsar-*

- betsdelning?* Red. Benny Jacobsson & Maria Ågren, Uppsala.
- 2016, *Konsten att försörja sig: kvinnors arbete i Stockholm 1650–1750*, Stockholm.
  - Lundh, Christer, 1995, "Households and families in pre-industrial Sweden" i *Continuity and Change* 10:1.
  - 1999, "The social mobility of servants in rural Sweden, 1740–1894" i *Continuity and Change* 14:1.
  - Lundh, Christer, 1993, *Giftermålsmönster i Sverige före det industriella genombrottet*, Lund.
  - 2004, "Life-cycle servants in nineteenth century Sweden: Norms and practice" i *Domestic service and the formation of European identity: Understanding the globalization of domestic work, 16th–21st centuries*, red. Antoinette Fauve-Chamoux, Bern.
  - Lundkvist, Sven, 1974, "Rörlighet och social struktur i 1610-talets Sverige" i *Historisk tidskrift*.
  - Lynch, Katherine, 1991, "The European Marriage Pattern in the Cities: Variations on a Theme by Hajnal" i *Journal of Family History* 16:1.
  - Lövkrona, Inger, 1999, *Annika Larsdotter, barnamörderska: kön, makt och sexualitet i 1700-talets Sverige*, Lund.
- Mansell, Charmian, 2017, "Female Service and the Village Community in South-West England 1550–1660: The Labour Laws Reconsidered" i *Servants in Rural Europe: 1400–1900*, red. Whittle, Jane, Woodbridge.
- 2018, "The variety of women's experiences as servants in England (1548–1649): evidence from church court depositions" i *Continuity and Change* 33:3.
- Malmstedt, Göran, 2002, *Bondetro och kyrkoro: religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*, Lund.

- Maza, Sarah, 1983, *Servants and masters in eighteenth-century France: the uses of loyalty*, Princeton.
- McBride, Theresa, 1976, *The domestic revolution: the modernisation of household service in England and France 1820–1920*, London.
- Meldrum, Tim, 2000, *Domestic service and gender, 1660–1750*, Harlow.
- Mispelaere, Jan, 2013, ”När det så stor varder att det något kan göra’ Om barns och ungdomars arbete i det tidigmoderna Sverige” i *Historisk tidskrift* 133:1.
- Mitterauer, Michael, 1990, ”Servants and youth” i *Continuity and Change* 5:1.
- Montgomery, Arthur, 1933, ”Tjänstehjonsstadgan och äldre svensk arbetarpolitik” i *Historisk tidskrift*.
- Moogk, Peter, 1979, ”Thieving Buggers and Stupid Sluts: Insults and Popular Culture in New France” i *William and Mary Quarterly* 36:4.
- Naess, Hans Eyvind & Österberg, Eva, 2000, ”Sanctions Agreements, Sufferings” i *People Meet the Law: control and conflict-handling in the courts: the Nordic countries in the post-reformation and pre-industrial period* red. Österberg, Eva & Sogner, Sølvi, Oslo.
- Nauman, Sari, 2011, ”Från ära till skuld: bönder och överhet i edgården” i *Scandia* 77:1.
- Nilsson, Sven A, 1990, *De stora krigens tid: om Sverige som militärstat och bondesamhälle*, Uppsala.
- Norton, Mary Beth, 1987, ”Gender and defamation in seventeenth-century Maryland” i *William and Mary Quarterly* 44:1.

- Nygård, Toivo, 1989, *Suomen palvelusväki 1600-luvulla: palkollisten määrä, työ, palkkaus ja suhteet isäntäväkeen*, Helsingfors.
- Ogilvie, Sheilagh, 2003, *A bitter living: women, markets, and social capital in early modern Germany*, Oxford.
- Ojala, Kirsi, 2008, "Servants' Social Networks and Relationships in Eighteenth-Century Turku and Odense" i red. Broomhall, Susan, *Emotions in the Hoiusehold 1200–1900*, Basinstoke.
- 2009 "Opportunity or Compulsion? Domestic Servants in Urban Communities in the Eighteenth Century", i red. Patri Karonen, *Hopes and Fears for the Future in Early Modern Sweden, 1500–1800*, Helsingfors.
- Ong, Walter, 1991, *Muntlig och skriftlig kultur: teknologiseringen av ordet*, Göteborg.
- Palm, Lennart Andersson, 2001, *Livet, kärleken och döden: fyra uppsatser om svensk befolkningsutveckling 1300–1850*, Göteborg.
- Petersson, Erik & Sandén, Annika, 2012, *Mot undergången: ärkebiskop Angermannus i apokalypsens tid*, Stockholm.
- Pettersson, Theresia, 2017, *Stockholms stads tänkeböcker: funktionell texthistoria 1476–1626*, Stockholm.
- Pihl, Christopher, 2012, *Arbete: skillnadsskapande och försörjning i 1500-talets Sverige*, Uppsala.
- Pihl, Christopher & Ågren, Maria, 2014, "Vad var en hustru? Ett begreppshistoriskt bidrag till genushistorien" i *Historisk tidskrift* 134:2.
- Pleijel, Hilding, 1970, *Hustavlans värld: kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*, Stockholm.

- 1987, "Patriarkalismens samhällsideologi" i *Historisk tidskrift* 107.
- Prytz, Christina, "Life-Cycle Servant and Servant for Life: Work and Prospects in Rural Sweden c. 1670–1730" i *Servants in Rural Europe: 1400-1900*, red. Whittle, Jane, Woodbridge.
- Richardson, R. C., 2010, *Household servants in early modern England*, Manchester.
- Roper, Lyndal, 1991, *The holy household: women and morals in Reformation Augsburg*, Oxford.
- Sandberg, Robert, 1991, *I slottets skugga: Stockholm och kronan 1599–1620*, Stockholm.
- Sandén, Annika, 2016, *Bödlar: liv, död och skam i svenskt 1600-tal*, Stockholm.
- Sandmo, Erling, 1999, *Voldssamfundnets undergång: om disciplineringen av Norge på 1600-tallet*, Oslo.
- Sandström, Åke, 1990, *Mellan Torneå och Amsterdam: en undersökning av Stockholms roll som förmedlare av varor i regional- och utrikeshandel 1600-1650*, Stockholm.
- Sarti, Raffaella, 2005, "Who are servants? Defining domestic service in western Europe (16th-21st centuries)" i *Proceedings of the Servant Project*, Liège.
- 2008, "All masters discourage the marrying of their male servants, and admit not by any means the marriage of the female': Domestic Service and Celibacy in Western Europe from the Sixteenth to the Nineteenth Century" i *European History Quarterly* 38:3.
- 2017, "Rural Life-Cycle Service: Established Interpretations and New (Suprising) Data – The Italian Case in Comparative Perspective (Sixteenth to

- Twentieth Centuries)” i *Servants in Rural Europe: 1400–1900*, red. Whittle, Jane, Woodbridge.
- Schlumbohm, Jürgen, 1996, ”Micro-History and the Macro-Models of the European Demographic System in Pre-Industrial Times: Life course patterns in the parish of Belm (Northwest Germany), Seventeenth to the Nineteenth Centuries” i *The History of the Family* 1:1.
- Silvén, Eva, 1972, *Tjänstehjonsstadgan 1805 och försvarslösheten*, Stockholm.
- Sjöberg, Maria, 2001, Kvinnors jord, manlig rätt: äktenskap, egendom och makt i äldre tid, Hedemora.
- Sjöberg, Johan, 2002, *Makt och vanmakt i fadersväldet: studentpolitik i Uppsala 1780–1850*, Uppsala.
- Sogner, Sølvi, 2004, ”The legal status of servants in Norway from the seventeenth to the Twentieth Century” i *Domestic service and the formation of European identity: Understanding the globalization of domestic work, 16th–21st centuries*, red. Antoinette Fauve-Chamoux, Bern.
- Söderberg, Johan, Jonsson, Ulf, & Persson, Christer, 2003, *A stagnating metropolis: the economy and demography of Stockholm, 1750–1850*, Cambridge.
- Stadin, Kekke, 1980, ”Den gömda och glömda arbetskraften: stadskvinnor i produktionen under 1600- och 1700-talen” i *Historisk tidskrift* vol. 3.
- Steedman, Carolyn, 2009, *Labours lost: domestic service and the making of modern England*, Cambridge.
- Sundin, Jan, 1992, *För Gud, staten och folket: brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*, Stockholm.

- Tamm, Ditlev, Johansen, Jens Christian, Naess, Hans Edwin, Johansson, Kenneth, 2000, "The law and the judicial system" i *People Meet the Law: control and conflict-handling in the courts: the Nordic countries in the post-reformation and pre-industrial period* red. Österberg, Eva & Sogner, Sølvi, Oslo. Winroth, Alfred Ossian, 1878, *Om tjenstehjonsförhållandet enligt svensk rätt*, Uppsala. Telste, Kari, 1993, *Mellom liv og lov: kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652–1710*, Oslo.
- Thomson, Arthur, 1966, *Otidigt sängelag: en rätthistorisk studie*, Stockholm.
- Thunander, Rudolf, 1993, *Hovrätt i funktion: Göta hovrätt och brottmålen: 1635–1699*, Stockholm.
- Thlusty, B. Ann, 2001, *Bacchus and civic order: the culture of drink in early modern German*, Charlottesville.
- Unger, Christina, 1996, *Makten och fattigdomen: fattigpolitik och fattigvård i 1600-talets Stockholm*, Stockholm.
- Uppenberg, Carolina, 2018, *I husbondens bröd och arbete: kön, makt och kontrakt i det svenska tjänstefolkssystemet 1730–1860*, Göteborg.
- Utterström, Gustaf, 1957, *Jordbrukets arbetare: levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet*, Stockholm.
- Whittle, Jane, 2005, "Housewives and Servants in Rural England, 1440-1650: Evidence of Womens Work from Probate Documents" i *Transactions of the Royal Historical Society*.
- 2017, "Introduction: Servants in the Economy and Society of Rural Europe" i *Servants in Rural Europe: 1400-1900*, red. Whittle, Jane, Woodbridge.

- 2019, ”A Critique of Approaches to ‘Domestic Work’: Women, Work and the Pre-Industrial Economy” i *Past & Present* 243:1.
- Ylikangas, Heikki, Johansen, Jens Christian, Johansson, Kenneth, Naess, Hans Eyvind, 2000, ”Family, State and Patterns of Criminality” i *People Meet the Law: control and conflict-handling in the courts: the Nordic countries in the post-reformation and pre-industrial period* red. Österberg, Eva & Sogner, Sølvi, Oslo.
- Ågren, Henrik, 2019, ”Från kategorisering till exkludering: Förändringar i titulerandets funktioner under 1700-talet” i *Historisk tidskrift* 139:1.
- Ågren, Maria (red), 2016, *Making a living, making a difference: Gender and work in early modern European society*, New York
- Österberg, Eva, 1995, *Folk förr: historiska essäer*, Stockholm.
- Österberg, Eva & Lindström, Dag, 1988, *Crime and social control in medieval and early modern Swedish towns*, Uppsala.
- Østhus, Hanne, 2013, *Contested authority: master and servant in Copenhagen and Christiania, 1750–1850*, Florens.
- Østhus, Hanne, 2017, ”Servants in Rural Norway c. 1650–1800” i *Servants in Rural Europe: 1400-1900*, red. Whittle, Jane, Woodbridge.

Summary

SERVANTS: EVERYDAY LIFE IN SUBMISSION, STOCKHOLM 1600–1635

In this thesis, I have aimed to understand the everyday life of servants in Stockholm in the early 17th century. Drawing mostly on court records from the town court of Stockholm and its northern suburb, I have surveyed the institution of service in the households of Stockholm and described how the position as a servant within a household shaped the possibilities for socialisation outside it. Throughout I have compared and contrasted the conditions of the male and female servants.

I have strived to avoid normative source material, such as handbooks or literary sources that describe how the relationship between servants and their masters ought to be. I have done so in an effort to describe the realities of service with a sensitivity to the servants' own experiences. But I have also made an effort to describe the actual practice of the servant institution, rather than its ideal.

My effort to study practices is visible in my definition of servants. I have strived to use an inclusive definition. In order to capture the broad spectrum of servants' experiences,

I have defined servants as anyone called *dräng* (meaning roughly servant boy, or male youth) or *piga* (meaning roughly servant girl or maid). These were the most common titles of servants in the 17th century, although they were also titles used for referring to young or unmarried persons. This definition of service encompasses many servants of the craftsmen in the city, and servants in this thesis can therefore not be thought of as purely doing “domestic” work. I believe that, rather than trying to exactly pin down an ideal definition of a servant, it is better to use these broad definitions. This approach captures the vague boundaries between the institution of service and that of the family.

But my practice-oriented approach is not without limitations. The method and source material, being court records, emphasises conflicts rather than the calm pace of everyday life. The tavern, the streets after dark and the marketplace are more visible than the home, the bed, or the shed in the court records, since the former locations were where people argued, haggled, and fought. But this also means that servants can through the court records be seen through their interactions with other people outside of the household where they served. That means that these court records can describe the servants’ position not only within the household, but in their broader community.

In this thesis I have studied the city of Stockholm, but the results should be somewhat representative for the rural parts of the country as well. Similar laws and the similar norms that governed behaviour in Stockholm ought to have been present in the rest of the country as well. But the servants in Stockholm might have been further away from their place of birth, and therefore having weaker kinship ties in the city, and their social networks might have been

more diverse since there was a more diverse population in the city to socialise with.

The first set of questions in the thesis revolves around the existences of an institution of service in Stockholm. How many servants were there? What did they do and what laws and practices regulated the master Servant relationship?

John Hajnal ties the institution of service in early modern Europe to the existence of a European marriage pattern, where people spent an extended time as servants before being able to marry and establish a household of their own. But it is not clear that this European marriage pattern was established in 17th century Sweden. Nevertheless, this thesis shows that there was a large population of servants among the households of Stockholm. Servants constituted at least ten, and maybe as much as twenty percent of the population of the city. Female servants were slightly more common than male servants. They were rather evenly spread throughout the households of the city, with around two out of three households employing servants. These servants often came from other cities around the Baltic. They might have been nodes in large family and kin networks, connecting Stockholm with other trading ports around the Baltic region. These results are not entirely surprising, since many studies have noticed the common occurrence of servants in Stockholm during the period, although they have never been mapped in relation to a broader institution of service.

I have investigated what kinds of work these servants did in the household by using the verb-oriented method, inspired by the *Gender and Work* project in Uppsala. By collecting a dataset of all observed work-activities, and

work is here defined as something the servant did for their master or others in his or her role as a servants, I have been able to paint a picture of the kinds of tasks that constituted the servants' everyday duties. The kinds of tasks that seem to have most clearly defined the servants were the fetching and carrying of things and the running of errands for their masters. These simple tasks enabled their masters to focus their attention elsewhere. It might not have been any clearly defined function that the servants thus performed, but they functioned as a sort of extension of their masters.

One central finding in the study is the marked difference in what tasks male and female servants performed. Previous research has emphasised how flexible the division of labour was in the early modern household. This study shows that the tasks of male and female servants were similar in kind, but very different in scale and location. While female servants could transport small amounts of goods around the city, male servants were frequently used to handle large shipments across the country or overseas. While female servants to a large extent are observed as performing chores in and around the household, or selling goods in the marketplace, male servants are more visible in and around their masters, and in the streets of the cities. I therefore mean that while it would be an exaggeration to talk about separate male and female spheres, it seems quite clear that male and female servants did different things in different contexts. While their might have been some flexibility in the division of labour within the household, this flexibility might have been a theoretical possibility, rather than something regularly put in practice.

The thesis also shows that the servants had very few legal rights. The laws regulating service was still rudimentary, but mandated forced service for people without sufficient means to support themselves. The rudimentary laws did however also mean that the servants had few codified rights. In practice, this meant that servants seldom could take their masters to court when they suffered abuse or felt mistreated. Instead they had to rely on support from relatives or other masters to be able to do so. Otherwise they could steal or just flee from their masters' households, often without any repercussions since the efforts to actually capture runaway servants seem to have been few, and mostly left to the masters themselves.

The servants' lack of judicial capacity stands in stark contrast to the findings of the master-servant relationship of the 18th century. That implies that the harsh Servant-acts (*Tjänstehjónsstadgor*) that were introduced in the latter half of the 17th century and followed by further legislation in the 18th century might actually have provided the servants with some previously unavailable legal mechanisms for pursuing claims against their masters.

But the relationship between servants and their masters within the household does not entirely capture the experience of service in the 17th century. The second set of question evolves around the servants social life outside the household and how the service shaped possibilities for social interaction and self-assertion. Since the servants frequently changed masters, their networks outside of the household might have been more important to them than their relationships within it. The servants were also embedded in a wider community, and since the households of the 17th century city have generally been described as

open to the surrounding community, servants also have to be studied in a wider context. In this thesis, I have mapped the servants' friend networks outside of the household, their conflicts and quarrels, and their sexual relationships.

In the largely oral culture of early modern society, credibility and honour was important for a person to assert themselves in society. The reputation and honour of someone was frequently challenged and had to be defended. This challenge however was not without rules. A person of high standing who humiliated a person of lower standing did not increase his or her honour. The answer had to be in proportion to the challenge, in something that Bourdieu coined *the game of honour*.

How did servants, through fighting and insulting, partake in this game of honour, in what arenas, and with what groups in society?

In male servants' conflicts outside of the household the servants actively pursued conflict, especially in spheres that can be considered somewhat public, which often means in this case that alcohol was involved, even if it is unclear to what extent it is possible to speak of spheres divided in public and private in the 17th century city. When servants felt wronged, they seem to have sought satisfaction and could pursue it with great determination. Unfortunately, the court records seldom state what started the argument, but rather focus on the acts of violence themselves.

Concerning the participants, it is interesting to note that this was a conflict purely between people who had no household of their own. This is typical of the conflicts servants actively participated in. Even if there were officers and masters in vicinity of the servant and the soldier, they did not intervene, and more importantly, they did

not consider the conflict a concern of theirs. Rather the servants seem to have had some honour and pride tied to themselves rather than it being completely tied to the household in which they served, and they seem to have been able to, and perhaps expected to, uphold and defend it on their own. But the situation in which they took offense and demanded satisfaction was generally limited to contacts with other people in a similar situation in life. It was among the unmarried ones, among the ones not yet tied to a household of their own, that they had to defend themselves.

Maids also participated in this game of honour, but in a different manner. They rarely participated in the drunken street violence of the male servants. They did however use verbal attacks, slander and, accusations as a way of partaking in the upholding of societal norms of respectability and honourable behaviour. While the most common insult against women in Stockholm, as almost anywhere in early modern Europe, was to call someone a *whore* and question their sexual conduct, it is clear that it was not necessarily the sexual conduct alone that was called into question, but rather a broader set of principles about how a respectable woman should behave.

It is clear that servants did interact with people from outside the household. They asserted themselves in arenas, such as the ale house or the market, but they did so only in a way that did not threaten the authority of their master. The position as a servant does not seem to have enabled these contacts but, importantly, it does not seem to have limited them either. They were tolerated. At the least, the service (which was not necessarily a choice for the servants) provided an honourable position, a platform from which

some status and honour could be defended, and networks created, better than the status of a drifter. Servants did have pre-marital relationships as well, often enabled by their household service since the household provided a meeting ground for both sexes which otherwise were not provided within the city. In this instance the household had a clear enabling function, letting the servants move through different households, working with different people and thereby searching for a future spouse.

This thesis suggests that the servants did conform to the norms of the patriarchal ideology, being passive and submissive, but only in the direct relationship with their master or mistress. With others, and outside of the household context, they behaved more actively, and took command of their own destinies. In general, the patriarchal relationship does not seem to have been as all-encompassing. The servants could find limited arenas where they were able to prove themselves and establish independent networks without threatening the authority of their master. Being subject to the authority of a master could also provide opportunity for courtship that was not otherwise easily provided through the household.

The way in which the patriarchal position of the master-servant relationship shaped the servants' other interactions seems therefore not to have been merely hindering the servants, but controlling and steering those interactions into arenas where they did not threaten the hierarchy of society: courtship could take place within the household, and friendships and quarrels were enacted in arenas where they were not directly associated with the master or mistress. At the same time, this relationship between

master and servant kept the social hierarchy in place and enabled servants to assert themselves.

In conclusion, this thesis has shown that there was a well-established institution of service in the city of Stockholm in an era where the European marriage pattern might not yet have been fully established in Sweden. The servants in these households performed different kinds of tasks mostly aimed at extending their masters influence, such as transporting goods, selling, or guarding stockpiles. They had few possibilities to legally assert themselves against their masters, other than simply fleeing from their households. In that regard, the service provided the servants with few rights or possibilities. It did however enable them to socialise with other persons in a similar situation as themselves, and to establish friendships and sexual relationships.

